НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

Олег СТАСІВ, Роман НАКОНЕЧНИЙ,
Андрій КОПИТКО, Анатолій ТАРАСЮК

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ОРГАНІЧНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ПРОБЛЕМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Монографія

Видавництво
Інституту сільського господарства
Карпатського регіону НААН

Оброшине, 2025

УДК 630.18.32

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН (протокол № 8 від 17 липня 2025 р.).

Авторський колектив: Олег Стасів, Роман Наконечний, Андрій Копитко, Анатолій Тарасюк.

Рецензенти:

Лихочвор В. В., д. с.-г. наук, член-кореспондент НААНУ, професор кафедри технологій у рослинництві Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Ґжицького.

Дуцяк І. З., д. філософських наук, професор кафедри філософії та педагогіки Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Ґжицького.

Гнатів П. С., д. біологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу землеробства та відтворення родючості ґрунтів Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН України.

Філософські аспекти органічного сільськогосподарського виробництва та проблеми сталого розвитку сільських територій : монографія **/ О. Ф. Стасів та ін.** Львів-Оброшине : Видавництво Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН, 2025. 308 с.

ISBN 978-617-8433-12-3

У монографії представлено теоретичне обґрунтування та висвітлено засади філософії органічного сільськогосподарського виробництва й проблеми сталого розвитку сільських територій.

Розраховано на широке коло читачів, зацікавлених у розвитку органічного сільського господарства та утвердження засад сталого розвитку сільських територій і культивування світогляду, спрямованого на побудову гармонійних відносин з природним середовищем в різних сферах життєдіяльності людини і суспільства.

© Олег Стасів, Роман Наконечний, Андрій Копитко, Анатолій Тарасюк, 2025
© Видавництво Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН України, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП…… 5
РОЗДІЛ 1
СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ЗБАЛАНСОВАНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ 8
1.1. Філософсько-методологічні проблеми пізнання у працях В. Вернадського, С. Подолинського, М. Руденка…… 8
1.2. Модель відносин в системі “людина-природа” у вченні фізичної економії…… 20
1.3. Термодинамічна та інфодинамічна моделі фізичної економії…… 28
1.4. Енергетична концепція С. Подолинського щодо засад праці людини в сільському господарстві……... 37
1.5. Реалізація принципів фізичної економії в органічному землеробстві: теорія та практика…….. 42
1.6. До питання про методологічні пошуки в сучасній фізичній економії…… 49
1.7. Філософсько-світоглядні засади фізичної економії……... 61
1.8. М.Д. Руденко про повернення порушеної рівноваги між людською діяльністю на землі і законами Всесвіту…….. 63
1.9. Соціоекологічні проблеми у вченні М. Руденка…… 78
1.10. Методологічні аспекти органічного виробництва та збалансованого природокористування……. 89
1.11. До питання про філософсько-світоглядні підходи розуміння довкілля та раціонального природокористування……... 121
1.12. Філософсько-світоглядні засади органічного виробництва сільськогосподарської продукції у вченні Ф. Моргуна…….. 124
1.13. Ф. Т. Моргун: від філософії землеробства до філософії селянства…….. 127
РОЗДІЛ 2
ОРГАНІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО ТА ПРОБЛЕМИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ І СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ…….. 135
2.1. Регіональний аспект екологічно орієнтованих моделей аграрного виробництва в контексті сталого розвитку…..... 135
2.2. Екосоціальний вимір функціонування сільських територій

як умова їхнього сталого розвитку…… 154
2.3. Учення фізичної економії як методологічна основа сталого розвитку сільських територій в Україні…… 173
РОЗДІЛ 3
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА…… 179
3.1. Політико-правові механізми реалізації ідей продовольчої безпеки в світі та Україні……..... 179
3.2. Політико-правовий вимір розвитку органічного землеробства та забезпечення збалансованого природокористування…… 187
РОЗДІЛ 4
ДУХОВНІ ТА ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ В ГАЛУЗІ ОРГАНІЧНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА І СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ…… 212
4.1. До питання побудови навчально-виховної роботи у вищому навчальному закладі щодо проблем органічного виробництва та збалансованого природокористування……. 212
4.2. Реалізація принципів органічного виробництва в освітньому процесі у Львівському національному університеті природокористування …… 216
4.3. Використання напрацювань філософії органічного виробництва та фізичної економії в навчально-виховному і науковому процесі Львівського національного університету природокористування ……... 227
4.4. Ціннісні виміри фізичної економії в науково-освітньому середовищі сучасного вузу України…… 236
4.5. Філософські та етичні виміри екокультури. Роль фізичної економії у формуванні екокультури студента вищого навчального аграрного закладу ……..... 247
4.6. Вчення сучасної фізичної економії як основа зміни ставлення людини до довкілля і проблема подолання духовної кризи в сучасному суспільстві…… 259
4.7. Філософське та етичне вчення в процесі побудови стратегій сталого розвитку…….. 269
4.8. Створення екопоселень в Україні……..... 284
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ……... 287

ВСТУП

Вся історія *сучасної цивілізації* (*землеробської*, в першу чергу) характеризується намаганням подолати *суперечність між прагненнями одержати високий врожай, дати хліб людям, і зберегти та збільшити родючість ґрунту, землі* – найціннішого і незамінного природного, *Богом* даного *ресурсу, основи життя на планеті Земля.* Адже «*всі види вартості* породжуються *землею* і лише *землею*» [1]. Закономірно, що розв'язання суперечностей і в *органічному (природному) виробництві* перебуває в центрі уваги не тільки вузького професійного кола аграріїв, а постає «*фокусом загальнолюдського, суспільного життя народу*» [2]. Продовжуючи цю думку, зазначимо, що в Україні вже формується така суспільна ситуація, яка приведе до повного розуміння того, що іншого шляху для людини в землеробстві, окрім *органічного виробництва*, немає. Так, боротьба продовжується, але ця боротьба – це *зіткнення думок, дискусії (наукові, теоретичні, філософські)*. Тим більше, що за спиною прихильників органічного виробництва – велика історія, є ентузіасти, ті, які вже століття тому і більше наголошували на важливості цієї проблеми.

Сьогодні, як і в минулому, ще існує *прірва між знанням Макрокосму та Мікрокосму* в трактуванні *антропоцентризму*, який дістався нам в спадок від релігій і філософій минулих епох, котрі обожнювали або звеличували передовсім *Людину*. Все це віддаляло людину від *Природи* і стало однією з головних непрямих *причин екологічної кризи*.

Треба відзначити, що в минулому панувала *світоглядна доктрина*, яка *не відділяла Людину від Природи* (мова йде про *язичництво*). Язичник *природу і себе* сприймав в *єдності Бога, який творив Землю, Сонце, воду, звірів і птахів*. І в цьому обожнюванні він відтворював їх у власній свідомості. Так, *Людина* дійсно є втіленням *Космічного Розуму* на Землі, природу якого ми розуміємо саме як сутність *Бога*. *Людина* – посередник між *Розумом Космосу і Природою Землі*, і цю функцію вона виконує на благо *Природи і собі*, але аж ніяк не навпаки: «собі» і Природі.

[1] Руденко М. Енергія прогресу. К., 2015. С. 352.

[2] Система органічного землеробства агроеколога Семена Антонця : науково-практичне видання / В. М. Писаренко та ін. Полтава, 2017. С. 4.

Для того, щоб знайти вірні підходи до тих чи інших проблем сільськогосподарського виробництва (в тому числі, і органічного землеробства), треба виходити з більш глибоких, *філософських*, або, як підкреслював німецький філософ Рудольф Штайнер, *духовних основ*. «Кожна освічена людина зобов'язана освоїти, що не тільки рослина залежить від того, що ми бачимо навколо неї. *В рості рослин бере участь ввесь небосхил із своїми зірками*» [3].

Тому сьогодні у світі все гучніше лунає голос суспільства щодо *проблем екології та охорони довкілля як головної умови виживання людства.* Звідси нагальна потреба радикального осучаснення *екологічного світогляду, зміни мислення людей та їх виховання*. Ще в 1975 р. відомий японський прибічник і практик природнього землеробства *Масанобу Фукуока* вважав, що *натуральне господарство* виникає з *духовного здоров'я особистості*, передбачаючи, що *оздоровлення країни і очищення людського духу – один і той же процес*. Тому він пропонує *такий спосіб життя* і такий *спосіб землеробства*, які можуть сприяти цьому процесу [4].

Людство йде методом проб і помилок, намагаючись пристосувати *процес органічного сільськогосподарського виробництва до регіональних культур та місцевих умов*. І сьогодні ми бачимо, що потрібний не один рік для землі та наших душ, щоб змінитися і стати на шлях *органічного (натурального) землеробства*, і що *це перетворення* стало тривалим процесом становлення *духовного здоров'я людства*. Не випадково, *Організація Об'єднаних Націй* наголошує, що у XXI ст. *основні завдання людства* повинні бути сконцентровані на вивченні і використанні *законів екології та біотехнології, екологічному вихованні громадян*, зміні *свідомості* людей, утвердженні нових *світоглядних засад* щодо розвитку *сільського господарства*, формуванні потреби *дбайливого ставлення до землі та природи*, особливо в середовищі *молоді*.

В монографії проаналізовані теоретико-методологічні проблеми та суперечності *органічного виробництва і збалансованого природокористування та продовольчої безпеки, їх політико-правові*

[3] Штайнер Р. Духовно-научные основы успешного развития сельского хозяйства. Сельскохозяйственный курс. Коберватц, Бреслау, 1924. Перевидання – Калуга: «Духовное познание», 1997. С. 6.

[4] Фукуока М. Революция одной соломинки. Введение в натуральное земледелие. Видання Клубу органічного землеробства. С. 9.

аспекти, духовно-освітні проблеми підготовки фахівців цієї сфери сільськогосподарського виробництва.

Автори висвітлюють процес зміни *світоглядних орієнтирів щодо організації та практичного втілення засад природного (органічного) аграрного виробництва та зростання соціальної відповідальності всіх суб'єктів виробничих відносин за екологічну якість як сільськогосподарської праці, так і продукції, створеної нею*. Ці проблеми розглядаються крізь призму розуміння *Людини* як *невід'ємної частини Природи, посередника між Розумом Космосу та Природою Землі.*

РОЗДІЛ 1
СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ЗБАЛАНСОВАНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

1.1. Філософсько-методологічні проблеми пізнання у працях В. Вернадського, С. Подолинського, М. Руденка

Попередні століття, особливо 20 століття, принесли небачені досягнення, що ґрунтуються на *раціоналізмі*, силі *розуму*, проте сама планета, людство опинилися на межі *тотальної катастрофи*, насамперед *екологічної*. Немає готової відповіді на ці болісні питання, які поставлені перед людиною сучасним розвитком. Очевидно і те, що простої відповіді й не може бути.

Разом з тим назріла необхідність об'єднати зусилля *теоретиків* і *практиків, політиків* і *науковців, всіх людей на Землі*. І тим спільним, що всіх нас об’єднує, повинні стати не лише *завдання*, спрямовані на *забезпечення виживання Землі*, але й *відкриття нових, досі непізнаних та невикористаних резервів й можливостей людини*. На думку багатьох вчених, *вихід із кризового стану* може і повинен полягати в *синтезі планетарних знань*. Свідченням цього є наукова спадщина відомих українських вчених і письменників *С. Подолинського, В. Вернадського* та *М. Руденка*.

Творча спадщина *С. Подолинського, В. Вернадського, М. Руденка* стала підґрунтям для подальших філософсько-методологічних пошуків в вітчизняній та зарубіжній науці і філософії. Утверджується нова галузь знань – *фізична економія*, яка пропонує альтернативну до класичної *наукову картину Всесвіту*, де *людство виступає його органічною складовою, пов’язаною тисячами вузлів з ним*. Такий підхід дозволяє поступально *долати відчуження людини від світу природи, усвідомлювати енергетичну єдність з ним, раціонально нагромаджувати енергетичний потенціал для власного якісного зростання, при цьому не порушуючи гармонії у відносинах з цілим.* Серед новітніх досліджень даного питання треба відзначити праці *Пахомова Ю. І., Павленка Ю. В., Кримського С. В., Богданова А. А., Курика М. В., Панасюка Б. Я.*

Поставлено завдання розкрити специфіку бачення *філософсько-методологічних засад проблем пізнання* у вітчизняній фізичній

економії та можливих шляхів реалізації напрацювань філософів і науковців у практиці життєдіяльності українського суспільства.

Проблеми космології, першооснов буття, пошуки абсолюту – це фундаментальні проблеми, які особливо бентежать земну людину саме зараз, на початку третього тисячоліття. На зміну принципам, обґрунтованим *Рене Декартом, Ісааком Ньютоном та іншими фундаторами класичної науки*, приходять *принципи системно-синергетичного аналізу*. Уточнюються філософсько-методологічні засади наукових досліджень, коли поряд з *гносеологічним аналізом* все активніше використовуються ідеї та принципи *онтологічного підходу*. В суспільних науках це привело до обґрунтування *цивілізаційної парадигми* наукового пізнання та організації суспільних процесів. Все це розкриває перспективи для розробки методологічних засад та змісту пізнавальних процесів взагалі, так і зокрема того, що стосується *економічного розвитку*.

Перед кожним поставлене питання: хто ми? Сліпі учасники, німі очевидці цивілізаційного занепаду, чи переконані адвокати нащадків, покликані передати їм отриману у спадок від своїх предків естафету життя. І ключ до розв'язання цієї проблеми є, як і пише М. Руденко: "*…ніщо не заважає утвердженню земного безсмертя, окрім нашого незнання"* [5]. І далі: "… Слід пам'ятати, звідки ми дивимося на світ, – наголошує *М. Руденко – онтолог.* – Можна дивитися з боку людини на творця і з боку Творця на людину. …Переходячи на філософські категорії, можна сказати так: *гносеологічне має бути доповнене онтологічним – і навпаки"* [6]. І якщо земна людина хоче мати цільний світогляд, то він, *світогляд* складається не лише з *соціального*, а й *космічного*, якщо *ці фактори існують нарізно, то це ще не світогляд*. Протягом кількох століть властивості та закони руху в природі досліджувала *класична (ньютонівська) фізика*, підходи і висновки якої використовувались багатьма науками про природу і суспільство. *Сучасна фізична наука*, спираючись на потенціал *системно-синергетичного аналізу*, значно збагатила уявлення про рух та силу, що його забезпечують. Зокрема, *квантова фізика*, її ключові поняття і підходи сьогодні використовуються багатьма науками в якості

[5] Руденко М. Енергія прогресу : нариси з фізичної економії. Вид. 2-ге., доповнене. Тернопіль : Джура, 2005. 373 с.

[6] Руденко М. Енергія прогресу : нариси з фізичної економії. Вид. 2-ге., доповнене. Тернопіль : Джура, 2005. 401 с.

методологічного інструментарію. З урахуванням особливостей суспільного розвитку вони застосовуються *фізичною економією* в якості однієї з *методологічних основ*.

Основоположники української школи фізичної економії (С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко) встановили основні напрями її методологічного обґрунтування, зокрема, *філософські засади онтології*, які дозволяють розкрити місце і роль *економічних суб'єктів*, що виступають носіями рушійних сил господарського розвитку. Зокрема, М Руденко в праці *"Гносис і сучасність"*, спираючись на ідеї *Платона, Піфагора, Канта* та інших філософів, аргументовано показав, що для пізнання *динамізму економічних процесів* необхідним є не лише методологічний інструментарій *гносеології*, а й *онтології*.

Центральною ідеєю онтології виступає *єдність людини і середовища її життєдіяльності*, *дослідження буття людей*. Як зазначав *І. Кант – буття у відриві від індивіда втрачає будь-який сенс*. Людина не лише *пізнає реальність*, а й *творить її*, виступає *носієм досвіду і джерелом сил*, що *перетворюють дійсність*. Включення онтологією людини в реальність (буття) суттєво змінює традиційні, притаманні гносеології, підходи до неї як до відстороненого спостерігача за ходом "об'єктивних" процесів, що не проходять через її волю та свідомість. Отже, онтологія дозволяє принципово змінити ідеологічне протиставлення в рамках так званого *основного питання філософії – співвідношення матерії та свідомості*, – і тим самим, відкрити шлях для дослідження свідомо організованої діяльності людей. Все це означає, що сьогодні "…замість одвічної матеріалістичної філософської ідеї вторинності свідомості, виникає *нова концепція єдності буття й розуму*, а основне питання філософії трансформується в проблематику *боротьби раціоналізму і ірраціоналізму"* [7].

На початку XX ст. відомий вчений і громадський діяч *О. О. Богданов* у праці *«Технологія (Всезагальна організаційна наука)»* характеризував єдність і протилежність між зазначеними сторонами життя людей як *співвідношення між стихією та свідомою організацією діяльності*, співвідношення, що відображає *міру здобуття людиною свободи*. *Онтологія* дозволяє не лише показати

[7] Пахомов Ю. Н., Павленко Ю. В., Крымский С. В. Пути и перепутья современной цивилизации. К., 1998. 394 с.

людину в реальних процесах, а й розкрити *рушійні сили*, що пов'язані з її *свідомістю – знаннями, досвідом, цілями, мотивами діяльності* тощо. З цих причин вона виступає *основою, фундаментом дослідження закономірностей суспільного розвитку* взагалі, так і *економіки* зокрема.

Глобальні кризи сучасного світу – це відображення "особливих властивостей системи *"людина – природа – суспільство"* [8]. *Нинішня ситуація в світі* характеризується не лише *економічною кризою,* але й *глобальними соціальними кризами економіки, політики, культури і духовності*. Чому так виходить, що людина, яка отримала повну перемогу над природою, перетворилась у в'язня власних творінь, та ще й із загрозою знищення самої себе?

Відповідь на це питання складається із двох частин: *природної* і *техногенної* або *людської*. Остання – це наслідок *моральної духовної кризи*, яка охопила саму *сутність Людини*. Лише техногенними шляхами людині сьогодні не вдається ефективно побороти глобальні кризи, які охопили всі сторони життя людини.

На думку багатьох вчених, сучасний світ переживає *системну, багатомірну кризу*, складовими якої є *економічна, демографічна, продовольча, енергетична та інші кризи*, в основі яких ***чотири***:

• Протиріччя між *просторовою обмеженістю Землі, її ресурсів* і необхідністю *збереження розвитку людства в необхідній перспективі*.

• Протиріччя між *смертністю індивідуума* і *геологічною вічністю явищ життя*.

• Протиріччя між *випереджаючим ритмом використання природних ресурсів* і *обмеженим відтворенням корисної потужності біосфери Землі*.

• Розрив між *реальною потужністю виробленого суспільством валового продукту* і *спекулятивним капіталом*, який незабезпечений реальною потужністю [9].

[8] Курик М. В. Фізична економія українців (в системі людина – природа – суспільство). *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня 2009 р.* К. : КНЕУ, 2009. С. 96.

[9] Курик М. В. Фізична економія українців (в системі людина – природа – суспільство). Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України. *Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня* 2009 р. К. : КНЕУ, 2009. С. 97–98.

Важливим *об'єктивним принципом стабільного розвитку суспільства* є *другий принцип*, зазначений вище, як *протиріччя між смертністю індивідууму і геологічною вічністю явищ життя*. Це протиріччя вирішується шляхом пізнання і вірного використання людиною фундаментального *закону розвитку життя як космічного процесу,* який розробили *С. А. Подолинський, В. І. Вернадський* і *М. Д. Руденко*.

З позиції природничих наук, саме *життя* (як явище) існує на Землі за рахунок використання *сонячної енергії*. *Рослини* поглинають *сонячне випромінювання*, яке поступає на поверхню Землі, зв'язують його, концентрують, перетворюють через *фотосинтез* у *речовину* і таким чином дають *існування всьому тваринному світу Землі*, в тому числі і *людям*. Саме про те, що *людська життєдіяльність* має безпосереднє відношення до процесів *концентрації енергії сонячного випромінювання на Землі*, першим висловив думку в середині XIX ст. українець *С. А. Подолинський*.

Процес людської праці – це такий процес природи, який можна рахувати *підсилювачем потужності*. Для підсилення потужності необхідно *"уловлювати" потоки енергії*. Простим прикладом саме такого в природі є *фотосинтез*, який і забезпечує *ріст рослин*.

Ефект підсилення потужності прямо проявляється в умовах сільськогосподарського виробництва: затрати енергії землеробства на оранку, засівання, догляд за посівами і збирання урожаю менші, ніж *той запас енергії*, який *під впливом енергії сонця накопичений у самому урожаї*. Частина цієї енергії цілком достатня для використання всіх робіт майбутнього року, а надлишок і створює субстанцію "додаткового продукту". *Та частина енергії, яка дозволяє виконати всі роботи наступного року, що характеризує процес "першого відтворення", це і є ті самі 100 %.*

У цьому і розкривається *природа "додаткового продукту"*. Саме це викладено *С. Подолинським* у праці *"Праця людини і її відношення до розподілу енергії"*, яку він вперше видав в 1880 р. Український вчений наголошує, що *людина перетворює один вид енергії в інший* і, таким чином, є *творцем на Землі,* і ним першим започатковано *фізичну економію*. Основний висновок із *фізичної економії Подолинського* полягає в тому, що *для стійкого розвитку суспільства* повинно бути *бережливе відношення до природних ресурсів і на*

витрачену людиною калорію повинно бути отримано не менше 20 калорій відновлювальної енергії.

Робота С. Подолинського мала величезний вплив на К. Маркса, який після ознайомлення із нею, з самим автором, припинив видання 2-3-го томів "Капіталу", припинив працю над четвертим томом, розпустив І-й інтернаціонал. Але *Енгельс* залишився на старих позиціях, все повернув назад. Сама *робота С.Подолинського була прихована, її не допустили до видання в СРСР*. Окрім цього, С.Подолинський "розбив" теорію Мальтуса про "надлишкове" населення Землі і ствердив, що при *правильному використанні і розподілі енергії людством Земля в стані прогодувати мільярди землян.* (Історичний досвід півторамільярдного Китаю, мільярдної Індії є підтвердженням думки С.Подолинського).

У фізиці існує *четвертий закон термодинаміки*, сформульований засновником синергетики *Іллею Пригожиним*, який у 50–70 рр. XX ст. створив *теорію дисипативних структур* і вперше сформулював *четверте начало термодинаміки для нерівноважних процесів, яке приводить їх у стаціонарний стан при мінімумі приросту ентропії*. Але передувала цьому відкриттю *праця С. Подолинського*, який *вперше в світі визначив корисну еколого-економічну діяльність людей, як процес, що протидіє дисипації або розсіюванню світла.* В той же час, у противагу *другому началу термодинаміки* він сприяє *накопиченню сонячної енергії на поверхні землі* з метою подальшої її переробки для створення засобів задоволення *матеріальних і духовних потреб людини*.

Через 111 років праця С. Подолинського була перевидана в Росії і в передмові до цього видання російський учений *П. Кузнєцов* справедливо назвав *четверте начало термодинаміки «Законом Подолинського»*.

На основі вчення С. Подолинського розробив свою науково-практичну концепцію *В. І. Вернадський*. *Проблема життя і проблема другого закону термодинаміки (проблема смерті) – це дві сторони цілісного розуміння сутності життя як форми руху, коли випромінена, розсіяна теплота (сила життя) має можливість знову зосередитись і почати активно функціонувати*. В Вернадський розглядає *всі форми життя у їх взаємній залежності*, *«Жива речовина» Вернадського* – це не тіло, а *процес*. Лише для цього процесу, також цілого і може бути встановлений той «особливий»

обмін речовин у живій природі, який принципово відрізняється від обміну речовин у неживій природі. Таким чином, В. Вернадський у *вченні про живу речовину* дослідив *природний механізм накопичення вільної енергії в біосфері*, а *процес активного функціонування концентрованої енергії під впливом трудової діяльності людини* викладений ним у *вченні про ноосферу*. По суті, В. Вернадський, який добре знав працю Подолинського, успішно узагальнив питання про *потік енергії.*

Завершив концепцію енергії прогресу *М. Д. Руденко*, вчений, письменник, філософ, також пророк XX ст. Методологічне значення його праць *"Сила моносу"*, *"Економічних діалогів"*, *"Енергія прогресу"*, *"Гносис і сучасність"*, *"Шлях до хаосу"*, *"Не згадуючи в святці"* та інших полягає в тому, що в них "викладена узагальнена, чітка наукова концепція *про Всесвіт, про Абсолют, про Духоматерію"* [10]. Його праці від *бога, Абсолюту до Людини, від Мікро – до Макрокосмосу, від електрона до Моногалактики.*

Ключовим поняттям, яке пронизує створену ним наукову систему, є поняття *енергії прогресу*. Формулювання цієї фізичної економії охоплює як вже існуючі, так і самостійно відкриті мислителем категорії і закони.

Філософським кредо М. Д. Руденка належить вважати *єдність фізичного і духовного*, творчо використовуючи яку, він будує *цілісну архітектуру Всесвіту і "вписує", в неї людину*. Особливо цінною є *ідея їх близькості*, що дозволяє йому стверджувати, що подібно до людини, *Всесвіт* також має *свій власний Орган Синтезу*.

М. Руденко з позицій *сьогоднішніх уявлень фізики про життя, живі структури, природу Всесвіту* розвинув *науку про Монади*. Ми називаємо нашу діяльність економікою, хоч насправді ми займаємося суб'єктивним перетворенням середовища. *Всесвіт прагне до гармонізації взаємодії елементів, розташованих і створених ним.* М. Руденко формулює *закон відштовхування* на противагу закону тяжіння І. Ньютона. У Всесвіті *взаємодіють маса і енергія*, вони *трансформуються одне в одне*, проходячи при цьому *інформаційну фазу в свідомості людини.* Взаємодія в просторі двох об'єктів дозволяє людині розглядати їх як *діалектичну єдність*. Ця "єдність" отримує в нашій свідомості ідентифікацію, кодується як одиниця,

[10] Курик М. В. Монади Всесвіту. *М. Руденко. Гносис і сучасність. Архітектура і Всесвіт*. Тернопіль : Джура, 2001. С. 5.

тобто реальність ми переводимо у *віртуальність*, створюємо *інформаційний об'єкт (монаду),* яка в природі відсутня – *будь-яка інформація є продуктом людської свідомості*. *Поза свідомістю інформація відсутня.*

Ще *С. Подолинський* в своїх дослідженнях пише про *людину як про енергетичну машину*. *М.Руденко* йде далі і описує *енергетичну сутність взаємодії в середині електрону, розрахував розмір його монади*. Він пише: "*…окрім Монад у світі нікого немає"*. *Найменша Монада* міститься в *центрі Світобудови* – її *радіус 1028 см*.

М. Руденко в своїх працях сформулював *новітню теорію пізнання природи, Всесвіту як цілого*. Автор справедливо критикує марксистсько-ленінську філософію. В її розумінні матерія, метафізика, діалектика буття, яка тільки й думає "як зробити, щоб метафізика лишалась буржуазним вченням, а онтологія – пролетарським" [11]. *Фізичне*, в М. Руденка, *ніде не витісняє метафізичного і навпаки*. Як нагадує автор, ще Платон пророче писав, що геометрія наближає нас до бога. Отже, "самі засновники метафізики не цураються фізичного, бо вони – *фізика і метафізика – виступають разом*, як у *людині* виступають разом *тілесне й духовне"* [12]. Простіше можна сказати так: *метафізичне – синонім матеріального.*

В працях М. Руденка *зростаються між собою фізика й метафізика* – одне переходить в друге. *Зникає різниця між матеріалізмом та ідеалізмом – на рівні Монади.* Вони виглядають абсолютно рівноправно, бо мають справу з *духоматерією*. Космос наскрізь описується тими ж самими формулами, бо всюди панують ті ж самі фізичні й духовні закони – *закони Монади*. Окрім Монади, у світі фактично нічого немає. Саме *Монада* і стала *центром його досліджень та фізико-математичних розрахунків*. "Я не приховую намірів створити *цільну картину Буття*: від людського суспільства через Сонце до світової Монади" – писав М. Руденко [13].

Цікаво те, що письменник, не проводячи жодних наукових експериментів, створив основоположну формулу *Сили Моносу*, якої не змогли похитнути фізики – теоретики. Отже, з цього боку нібито все гаразд. Однак М. Руденко з гіркотою підкреслює: "А про те я не

[11] Руденко М. Гносис і сучасність. Архітектура і Всесвіт. Тернопіль : Джура, 2001. С. 28.
[12] Руденко М. Гносис і сучасність. Архітектура і Всесвіт. Тернопіль : Джура, 2001. С. 31.
[13] Руденко М. Гносис і сучасність. Архітектура і Всесвіт. Тернопіль : Джура, 2001. С. 35.

сподіваюся здобути визнання серед філософів, які вчора проповідували "науковий атеїзм", а сьогодні озброїлися церковним хрестом. Вони тепер так ревно захищають Бога, що вважають для Нього "приниженням" потрапити до фізичних формул. Та їм належало б знати (вони ж філософи), що *пантеїзм* саме через це і є *справжній теїзм*. Бо він визнає *Богом Всесвіт як Ціле*. І це не якась метафора, а тисячолітня філософія, котра породила таких мислителів як Піфагор, Бруно, Спіноза, Сковорода. То що ж тут дивного, коли *ми до Всесвіту прикладаємо фізичні формули*? Хоча це й парадоксально, але факт: *із ревнителів атеїзму виходять найзапопадливіші ревнителі старосвітських догматів*. Я вже мав з ними сутичку на академічному рівні. Через те й мушу сказати: цю книгу написано не для них" [14].

Аксіомою є те, що *людина має постійний вплив на людину і тварину.* Про це свідчить і те, що, як стверджує наука, *основою роботи мозку є електромагнетизм, який підпорядкований законам одного з розділів квантової теорії поля. Інформаційна система Всесвіту* по лінії *"людина – природа – Всесвіт"* стає все більш зрозумілою і доступною як *реальна субстанція*, але яка ще має достатньо білих плям і різних тлумачень.

Енергія та *інформація* поступають до *всього живого на планеті Земля* у вигляді *безперервного потоку і генерується*: рослина перетворює енергію у речовинний стан; людина і тварина енергію також перетворюють на речовину, інформацію використовують для визначення власної поведінки у зовнішньому середовищі. Ідеї С. Подолинського про енергію, яка поступає на нашу планету, широко розвинуті в працях В. Вернадського, М. Руденка та інших українських вчених.

До *людини* як одержувача, від першоджерела, творця, *енергія* та *інформація* надходить через *рослини* і *хвильові коливання*. Вона надходить до *мозку людини* як апарату, здатного *розпізнавати та розшифрувати одержану енергію та інформацію і її використовувати*. *Енергія та інформація* поступають як від *Землі*, так і від *Космосу*. *Рослини* і *тварини*, в тому числі і *людина*, перетворюють *енергію*, а також *іншу інформацію Космосу* на *біологічну* і *фізичну субстанцію*. У свою чергу *людина* і *тварина*, як *генератори енергії* та *інформації*, передають її до *першоджерела, творця*, створюючи тим самим свою *ауру у світовому просторі*. Саме

[14] Руденко М. Гносис і сучасність. Архітектура і Всесвіт. Тернопіль : Джура, 2001. С. 17.

в цьому просторі, створеному конкретним суспільством, нацією, людською особиною, приречені вони жити. В результаті *людська спільнота* з однієї сторони живе за *законами і ритмами Всесвіту*, а з іншої, знаходиться під дією *умов*, які *самостійно створювала*, посилаючи свою *енергію та інформацію до творця*, де все фіксується і зберігається.

Вивчаючи людину і зовнішнє середовище, яке її оточує, треба звернути виняткову увагу на ноосферу. *Ноосфера* – це *невидимий духовний простір*, у якому існує свій *власний космічний зв'язок*, у якому *зв'язок, яким володіє людина, як жива істота в космічному просторі,* знаходиться під *його впливом*. Відповідно до вчення В.Вернадського, *ноосфера* – це *сфера розуму*. Він писав у праці «*Біосфера: думки і накреслення*»: «З людиною, без сумніву, з'явилась нова велика геологічна сила на поверхні нашої планети». Сучасні наукові дослідження дають підстави стверджувати, що діє *дистанційний зв'язок*, який існує у *Всесвіті* між *усім сущим* через *інформаційну систему Всесвіту* (ІСВ). "Під *інформаційною системою Всесвіту* слід розуміти *інформацію*, яку одержує *вся жива і нежива природа, тваринний і рослинний світ планети Земля*, подібне стосується й *інших планет*, як через *явну практику самої природи*, так і через *невидимий ефір*, у якому знаходиться *все суще"*[15]. Людині через ІСВ передається все, що в неї є, через живу і неживу природу, яка її оточує, або в якій вона знаходиться. *Навколо людини діє та існує все, що їй потрібно, треба лише пізнати й розумно використати, щоб не нашкодити цьому ж навколишньому середовищу, яке постачає людині і тварині все необхідне.*

Думка людини сама є *потужна енергія у Всесвіті*, яка одночасно може бути *творчою і руйнівною силою*. Вчені і філософи досліджують *сукупність усіх космічних енергій, всіх сил Космосу*, куди входить також *думка і слово кожної людини*. Звичайно, не все ще людина може пояснити, зокрема, такий феномен, як *медоносні бджоли* зразу після народження розпочинають виконувати найскладніші роботи? У них немає ні знань, ні пам'яті, але вони налаштовані з давнини на *певну хвилю інформаційного поля*, що допомагає їм *усе якісно і неперевершено виконувати*. Ще цікавішим

[15] Панасюк Б. Я. Інформаційна система Всесвіту і людина. *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня 2009 р*. К. : КНЕУ, 2009. С. 290.

явищем можна назвати *мурашину цивілізацію*, яка налічує тисячі видів мурашок. Мурашки, коли в цьому є потреба, можуть приступати до будівельних робіт дуже рано, майже зразу після виходу з кокона, не встигнувши як слід дозріти. Про існування *зв'язку в просторі* свідчить наявність у мурашок *вусиків-антен*, а також *зорових пристроїв*, якими вони користуються для *передачі і прийняття сигналів інформації.* Відомо, що мурашки орієнтуються і пізнають оточення за допомогою *запахів*, але *коли позбавити їх вусиків-антен, то вони стануть безпорадними, вони відключаються від сім'ї, всіх робіт, ні на що не звертаючи увагу*.

Творча спадщина *С. Подолинського, В. Вернадського, М. Руденка* містить низку *інноваційних підходів до проблем суспільних, економічних, енергетичних*. Ключовим поняттям системи, яка вироблена ними, є такий об'єкт як *енергія*. Вони показали *здатність людини впливати на процес руху енергії*, ставлять *людину на новий рівень як істоту космічну*, що здатна *збільшувати і накопичувати енергію на Землі.* Ця ідея показує нові можливості розвитку як окремої людини, так і всього людства в цілому. Зокрема, С.Подолинський в роботі "*Праця людини і її відношення до розподілу енергії*" показав, що *нагромадження енергії* можливе лише через *усвідомлену, корисну працю*. Він доводив, що *правильне використання земельних ресурсів*, якими так багата наша країна, є *найліпшим видом корисної праці*, яка *збільшує збереження сонячної енергії на земній поверхні.* Теорія С. Подолинського обґрунтовує *суспільно-господарський прогрес* через *нагромадження сонячної енергії.* Він вводить розуміння *прогресу суспільства* через *"прагнення до швидкого нагромадження енергії"* [16]. Критикує вчений і *суспільство споживання* через те, що *замість акумуляції енергії, воно її розсіює*.

Ключовою категорією в *науковій концепції Миколи Руденка* стала *енергія прогресу*. Її він розумів як *абсолютну додаткову вартість,* що народжується самою *природою* як *щорічний додаток сонячної енергії*, яка має *виключне місце в хліборобстві*. Продовжив Руденко новітнє осмислення започаткованого Подолинським дослідження *енергетичних аспектів взаємодії між суб'єктами і об'єктами.*

Українські вчені на перше місце поставили *глобальні проблеми* і показали *шлях до їх розв'язання* не *лише для українського суспільства,*

[16] Подолинський С. А. Вибрані твори. Упорядник : Л. Я. Корнійчук. К. : КНЕУ, 2000. С. 280.

але й для *всього людства*. Зв'язавши учення Подолинського з історичною та релігійною традицією, Микола Руденко пішов далі у розв'язанні *проблем Всесвіту, проблем філософського плану*.

Вчені запропонували нову *категорію вартості*, що ґрунтується на *кількості отриманої сонячної енергії чи витраченої енергії з їжею та продуктів приготування* [17]. Коштує лише сонячна енергія, котру ми витратили в праці, а не сама праця. *Перебуває сонячна енергія у формі зерна, соломи, диких трав*. Тобто ними утверджується *енергетичний підхід в економіці* замість монетарного.

Перспективи розвитку України С. Подолинський і М. Руденко бачили у розвитку *сільського господарства*. *Капітал* має стати *саморухом сонячної енергії в економічному організмі*. Вони не заперечували ролі промисловості, її вдосконалення. Але *панівне положення* в їхньому вченні належало *землеробству*. Вони пропонують *земельну реформу*, яка б гарантувала *відносини промисловості та сільського господарства* [18].

Важливою особливістю *дослідницької методології М. Д. Руденка* є обрання *позиції в методах пізнання*, *індуктивна*, чи навпаки, *дедуктивна спрямованість* якого визначає перевагу *гносеологічного* або ж *онтологічного підходу*. Опираючись на такі філософські начала, М. Руденко виводить *формулу енергії прогресу* і її основні закономірності, відкриття яких дозволяє отримати принципово нові відповіді на питання сутності *людського прогресу і регресу* в їх найбільш глибокому розумінні.

Отже, праці українських вчених, які працюють в галузі *фізичної економії*, дають нам як *теоретичні, так і практичні поради щодо розв'язання кризових моментів у відносинах людини та природи, людини та суспільства, побудови системи господарювання на засадах раціонального використання сонячної енергії, що є підставою для суспільного прогресу.* І що особливо важливо, дозволяють *людині* переосмислити *своє призначення у Всесвіті*, не протиставляючи себе йому, а шукаючи натомість *шляхи гармонії з ним.*

[17] Руденко М. Енергія прогресу : нариси з фізичної економії. Вид. 2-ге., доповнене. Тернопіль : Джура, 2005. С. 349.

[18] Руденко М. Енергія прогресу : нариси з фізичної економії. Вид. 2-ге., доповнене. Тернопіль : Джура, 2005. С. 394.

1.2. Модель відносин в системі "людина-природа" у вченні фізичної економії

Форми життєдіяльності певного суспільства в значній мірі обумовлюються не лише *об'єктивними факторами* (природні ресурси, клімат, чисельність та структура народонаселення, форми суспільного життя, географічне розташування, політична і господарська система тощо), але й панівною у ньому *світоглядною парадигмою*. Однією з *провідних складових парадигми* є *розуміння характеру вибудуваних відносин в системі "людина-природа"*. Її *наукове дослідження* та *філософське осмислення* дозволяє чітко усвідомити, куди ми рухаємось, які будуть можливі наслідки нашої діяльності як для нас, так і майбутніх поколінь. Адже в різних цивілізаціях на нашій планеті ці вектори є різні, і не завжди культивують поважне ставлення до природи. Отримавши внаслідок цього більш реальніше уявлення про стан справ, ми можемо коригувати *власну свідомість* та *діяльність*, змінивши акценти у ній та гармонізувати відносини у розглядуваній системі. *Проблема належного (моделі) таких відносин* є вельми важливою, бо слугуватиме тим *еталоном*, до здійснення якого прагнутимемо. Відсутність ж подібної моделі суттєво ускладнює вирішення поставленої задачі перед людством. Особливо в останні десятиріччя зросло зацікавлення у світі до теоретичних напрацювань *фізичної економії*, біля витоків якої знаходяться здобутки *фізіократів 18 ст*, які ґрунтовно осмислені та розроблені вітчизняними вченими і мислителями у формі *вчення фізичної економії* (*С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко*).

Серед публікацій, присвячених проблемам *фізичної економії*, котрі віднедавна побачили світ, варто відзначити *збірник матеріалів міжнародної конференції,* проведеної 8–10 квітня 2009 р. *"Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України"*[19], у якому представлені окремі результати дослідження спадщини *представників української школи фізичної економії* та аналізуються практичні шляхи її застосування в сучасних соціально-економічних умовах. Заслуговує на увагу праця *С. Г.Фатєєва «Від економіки*

[19] Фізична економія : методологія дослідження та глобальна місія України. *Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня 2009 р*. К. : КНЕУ, 2009. 531 с.

самознищення до економіки життєзабезпечення» [20], в якій аналізуються проблеми побудови *нової стратегії розвитку суспільства,* комплексно охарактеризовані існуючі *загрози для існування та розвитку людства*, нерідко породжені діяльністю самої людини. *Світоглядні та природничі виміри фізичної економії* висвітлюються в *колективній монографії "Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання"* [21]. Спеціально присвячений проблемі *підручник "Стратегія сталого розвитку"* [22], в якому систематизовано напрацювання вітчизняних та зарубіжних вчених. Для нас найбільший інтерес становить 3 розділ цієї книги "*Формування системи "Суспільство-Природа"*, у якому розкриваються *проблеми еволюції Всесвіту і біосфери, людини і суспільства, світоглядної і методичної спадщини давніх цивілізацій, формування моральних принципів та обмежень в суспільстві та творення системи "етнос-біосфера"*. Зосереджена передовсім увага на проблемі *зміни світогляду людини і суспільства під впливом вчення фізичної економії*, а не лише *реалізації конкретних проєктів в різних сферах народного господарства*, як це пропонують здебільшого дослідники.

Цілями дослідження є розкриття запропонованої фізичною економією *моделі відносин у системі "людина-природа"*, яка знаходить в сучасних умовах все більше прихильників і послідовників в Україні та за її межами і, що головне, отримує подальшу *наукову, філософську і практичну розробку* в різних сферах народного господарства, підтверджуючи свою ефективність та доцільність.

Людина в різних *історико-культурних системах* неоднаково вибудовує *модель відносин з природою*. В *східній світоглядній парадигмі* вона зорієнтована на встановлення *гармонійних відносин з природою, космосом*, *органічною частиною яких* себе вважає. В *західній світоглядній парадигмі* людина зорієнтована на *активне оволодіння силами природи, зміну їх та перетворення у власних інтересах*. Такий підхід поступально утверджував в свідомості

[20] Фатеев С. Г. От экономики самоуничтожения к экономике жизнеобеспечения. Макеевка, 2011. 177 с.

[21] Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання : колективна монографія / Ю. О. Лупенко та ін. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. 502 с.

[22] Стратегія сталого розвитку: підручник / В. М. Боголюбов та ін. ; за ред. В. М. Боголюбова. Херсон : Олді-плюс, 2012. 446 с.

людини уявлення про *природу як субстрат*, який має суто *матеріальну значимість* і не більше. *Людина по-хижацьки є зорієнтована на експлуатацію природних ресурсів та оволодіння й упокорення природи* з допомогою *наукових і технічних знань*. Саме в *західній парадигмі* і виник сумнозвісний девіз: *"людина – цар природи"*. Таке *споживацьке ставлення до природи* вело не лише до її *десакралізації*, але й перетворення самої *людини* в *інструмент, знаряддя, втрати нею власної суб'єктності*. В значній мірі *західна світоглядна парадигма* лежить в основі породження великого числа проблем людства, відомих нині як *глобальних*.

Впродовж останніх двох сторіч поряд з запаморочливими науково-технічними досягненнями, людство все більше відчувало тягар власної руйнівної діяльності як для природи, так і соціуму. Має місце інтенсивний пошук *альтернативних моделей відносин між людиною та природою.* XX ст. з його соціально-політичними, економічними, військовими і екологічними катаклізмами тільки посилювало впевненість у необхідності створення *нової світоглядної парадигми*, реалізація принципів якої повинна стати вагомим чинником утвердження *сфери розуму* на нашій планеті, щоб поступально відновити *порушену гармонію у відносинах з природою та врятувати людство від самознищення*. Цікавий варіант вирішення такої проблеми пропонує *вчення фізичної економії*, до розробки якого долучились видатні вітчизняні мислителі і вчені (*С. Подолинський, В. Вернадський, М.Руденко*). Сьогодні інтенсивно відбуваються пошуки практичних шляхів його застосування в різних галузях життєдіяльності людини і суспільства.

Фізична економія стала альтернативою традиційним уявленням та підходам щодо розуміння характеру *відносин між людиною та природою*. *Людина* згідно неї є *органічною частиною Всесвіту*. *Природа* є *творцем усього*, а *людина – споживачем* та *підсилювачем творчих сил природи.* Але сама по собі *людина якісно нових природних компонентів не створює.* Вона *може лише їх трансформувати, але не створювати*. Це не в її силах та можливостях.

Вихідним положенням фізичної економії є твердження про те, що *біосфера є провідним середовищем акумуляції космічної та сонячної енергії. Людина є частиною світових процесів і не може бути відособлена від них*. З цього приводу *М. Руденко* задавав питання:

"*Якщо наша праця є однією з сил природи, то як же складова може вийти за межі цілого*?" [23]. Тому *дотримання законів природи* дасть можливість здобути людині *різні блага*, а цього неможливо досягти без розуміння *природи як чогось святого, одухотвореного*, а не банальної речовини чи енергії, котру як-завгодно можна експлуатувати, не відчуваючи перед нею жодної пошани.

Відродження *субстанційного статусу природи* в *свідомості сучасної людини* може суттєво змінити *її ставлення до природи* та переосмислити *своє місце в світобудові*. Одним з піонерів на цьому шляху був український мислитель *С. Подолинський*. *Джерелами енергії* на планеті Земля він вбачав *її власну енергію*, а також *енергію Сонця*. Людина може *раціонально* використовувати ці види енергії, *сповільнюючи природній процес їх розсіювання*. *Людська праця та рослини* є *головними факторами*, що *сповільнюють процес розсіювання енергії* на нашій планеті. "На землі *рослини* – найлютіші вороги *світового розсіювання енергії"*, – резюмував *С. Подолинський* [24]. "*Праця*, є таке *споживання механічної і психічної роботи*, нагромадженої в *організмі*, що має результатом *збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні"*– писав він [25]. Таким чином, *людина зі своєю конструктивною працею* може стати *геологічною силою*, здатною протистояти *закономірним процесам розсіювання енергії* та *переводити її на вищі щаблі*. На його переконання, "*головною метою людства в праці* повинно бути *абсолютне збільшення енергетичного бюджету"* [26]. Сучасні дослідження у фізиці підтвердили це геніальне передбачення українського вченого і мислителя.

Тому його послідовник *М. Руденко* бачить вихід з цієї проблеми шляхом *подолання штучного протиставлення між промисловістю та сільським господарством* через утвердження *засад фізичної економії*, де *земля і сільське господарство* є об'єктивно *першими трансформаторами енергії Сонця* та *продукування життєво*

[23] Руденко М. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. *Метафізична поема. Публіцистика. Поема*. Київ : Журналіст України, 2008. С. 66.

[24] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори.* К. : КНЕУ, 2000. С. 224.

[25] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори.* К. : КНЕУ, 2000. С. 229.

[26] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори.* К. : КНЕУ, 2000. С. 282.

необхідних благ, без яких людина *фізично існувати не може*. Адже, за *законом збереження і перетворення енергії*, підкреслював він, *родючість землі як абсолютна соціальна енергія* переходить в *відносну соціальну енергію промислових підприємств* [27]. Справжню вартість має *енергія Сонця*, акумульована *біологічними організмами*, а не штучними пристроями. *Людина нічого не здатна створити сама без ресурсів, які нам дарує Земля, Сонце, Всесвіт* [28].

Соціоекологічні аспекти М.Руденко аналізує, виходячи зі свого розуміння *субстанції*. Для нього *субстанція* – це *Бог*, який поєднує в собі *духовне* та *матеріальне*, котрі *взаємно одне одного доповнюють* [29]. Його він окреслює як *Світову Монаду*, *Духоматерію*, локалізовану в *центрі Всесвіту*, а *наша Галактика* розміщена на *далекій його околиці*. Про це детально веде мову М.Руденко на сторінках твору *"Гносис і сучасність (Архітектура Всесвіту)"* [30]. *Субстанція* носить *об'єктивний характер*, і завжди перебуває *за межами наших відчуттів*. *Бог* і є тою *самою Природою*. В *Богові* є *синтез та наявність протилежностей*. Матеріального ми не повинні соромитись, або робити вигляд, що не надаємо йому значення. Все повинні ми називати їх власними іменами, а не займатись підміною понять. Бо саме порушення цього правила часто веде суспільства до великих бід, зроджує аморальність, дволикість у думках і діях. Водночас сучасна людина стала як ніколи заземленою, зацикленою на реаліях земного буття. Вона нерідко не усвідомлює наявності *фізичного та інформаційного впливу Всесвіту* на себе і свою життєдіяльність. Саме у Всесвіті здійснюється *коловорот енергії,* для людей він передовсім асоціюється з *енергією Сонця*, хоча як показують наукові дослідження, так міркувати не відповідає в повній мірі об'єктивним закономірностям. Бо залежимо ми в більшій мірі, як показав ще *В. І. Вернадський*, від *різних видів космічної енергії*. Ми є *дітьми та продуктами Всесвіту*, який, якщо перекласти на мову релігії, і є *Богом-творцем, Світлом-Творцем*. За словами М. Руденка,

---

[27] Руденко М. Не заглядаючи в святці. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 364.

[28] Руденко М. Енергія прогресу. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 88.

[29] Руденко М. Економічні монологи. *М. Руденко. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема*. Київ : Журналіст України, 2008. С. 199.

[30] Руденко М. Гносис і сучасність (Архітектура Всесвіту). *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 499–644.

"*кожна людина*, яка відчуває *духовний зв'язок із Світлом-Творцем*, – є *Христос, Син Людський, Боголюдина"* [31]. Тільки виходячи з цього постулату, людина може жити в *гармонії з законами Всесвіту*, бути *щасливою та самореалізованою у суспільстві*.

Людина є істотою не тільки *соціальною*, але й *біологічною*, про що ми інколи забуваємо. Тим самим себе прагнемо відірвати від світу природи, в якому народились. Ми об'єктивно пов'язані тисячами невидимих вуз з ним. Про це *М. Руденко* недвозначно зазначав: "*Щоб наш організм міг існувати, Сонце щорічно нарощує додаткову біомасу у вигляді трав, злаків, і нарешті, у вигляді тварин, яких ми вживаємо в їжу"* [32]. Відображенням *цілісності біологічної та соціальної природи людини* має стати і її *цілісний світогляд*, в якому повинні бути в *єдності соціальний і космічний аспекти* [33]. Тому *фізична економія*, на переконання мислителя, і повинна стати містком між *суспільними і природничими науками*, щоб *подолати відчуженість людини від своєї матері – природи*. Слушними є зауваження М. Руденка про *безпідставність спроб уніфікувати та стерти рамки між природничими і соціальними науками*, адже вони мають справу з *природою і суспільством – двома специфічними гілками однієї суті* [34]. На основі цього ми повинні розуміти *двояку природу додаткової вартості – природної* та *соціальної водночас*. Неправильне її розуміння породжувало і породжує криваві конфлікти серед людства.

Фізична економія, починаючи з *фізіократичного підходу Ф. Кене,* через *вчення С. Подолинського, В. Вернадського* і особливо *М. Руденка*, долає *ідейно штучне протиставлення людини та суспільства з природою, Всесвітом*, котре мало місце в *політичній економії.* Нові методологічні засади є важливим інструментом переосмислення людиною своєї сутності та слугують надійним опертям у *відновленні органічного зв'язку з Всесвітом*. Поряд з цим *принципи фізичної економії* є важливими моментами появи якісно

[31] Руденко М. Енергія прогресу. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 133.

[32] Руденко М. Не заглядаючи в святці. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 350.

[33] Руденко М. На шляху до світової монади. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 495.

[34] Руденко М. Не заглядаючи в святці. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 353.

нових та екологічних форм ведення господарства, відновлення гармонії у відносинах людини з суспільством та природою. Дослідження в галузі фізичної економії охоплюють все більше коло *науковців, філософів* та *практиків* як в Україні, так і поза її межами, свідоцтвом чому є як *проведення науково-практичних конференцій та семінарів, так і видання відповідної літератури, вивчення в системі освіти, практичні спроби реалізації її напрацювань в сільському господарстві та промисловості.*

Нова світоглядна парадигма, запропонована *фізичною економією*, стала основою для якісної перебудови *різних сфер життєдіяльності людини та суспільства*. Сьогодні мають місце *оригінальні теоретичні та практичні розробки в сільському господарстві, будівництві, енергетиці, машинобудуванні, туризмі* тощо, спрямовані на посилення *природних (органічних) факторів в господарській діяльності людини*. Все більшої ваги набувають *підходи в науці та освіті*, покликані утверджувати *шанобливе ставлення до природи та осмислення себе як органічної частки Всесвіту.* Яскравим прикладом цьому є *проведення семінарів, конференцій, практичних занять, обмін досвідом між вченими і практиками (наприклад, в рамках діяльності Наукового товариства ім. С. Подолинського), мережі заходів в рамках проекту "Агропорт", діяльності інноваційних та консультаційних компаній (німецьких, швейцарських, українських) з питань органічного та біодинамічного виробництва в різних галузях народного господарства*. *Вчені, педагоги вузів і практики (інженери, фермери, голови сіл і містечок)* переконливо доводять дієвість нової парадигми, створюючи *кооперативи, екопоселення, кластери*, які відзначаються вагомими показниками у результатах діяльності і головне, *мінімально порушуючи природну рівновагу, не завдають шкоди навколишньому середовищу.*

Проблема побудови *суспільства нового типу* виходить на перший план, бо тільки так можна вирішувати успішно *соціально-економічні завдання*. Без *реформування суспільства та утвердження засад фізичної економії в його свідомості* важко очікувати *відновлення порушеної гармонії в системі "людина-природа".* В оновленому суспільстві *люди* мають цінуватись не за класовим принципом, а за *принципом професійності та внеску у систему суспільного господарювання*. *Кошти* мають залишатись

безпосередньо у виробників для того, щоб вони могли розширювати *виробництво* та його *науково-технічне й технологічне забезпечення*. Досвід показує, що ефективним є *процес перенесення науково-технічної та освітньої діяльності безпосередньо на виробництво, скорочення числа посередників між виробниками та споживачами, інтеграція виробників органічної продукції в об'єднання*, щоб успішно конкурувати з *виробниками сільськогосподарської продукції*, котрі працюють за *традиційними методиками*.

Утвердження *нової світоглядної парадигми* нерозривно пов'язано з розвитком *морально-етичної сфери життя людини і суспільства*. Про це справедливо наголошував і класик фізичної економії *М. Руденко* [35, 36]. З новітніх дослідників заслуговують на увагу міркування *С. Г. Фатєєва*: "Ми тільки окремими епізодами окреслюємо вже виявлені витоки та вияви зла, породженого нами самими, починаємо наближатись до розуміння необхідності перехідного періоду з новими правилами для того, щоб потім *згадати досвід наших великих предків, думки в цьому відношенні фахівців, свій власний досвід і з допомого* ***здорового глузду*** звільнитись від *страху, паразитарної брехні, хамства, нелюдяності,* створити довкола себе на основі ***власної совісті*** *простір світла, чистоти і любові"* [37]. Це саме ті характеристики, неодмінно притаманні *сфері розуму і мудрості (ноосфера)*, завдяки якій людство може себе не лише *порятувати, але й розвивати та удосконалювати, живучи в гармонії з природою, з Всесвітом*.

Утвердження *нової моделі відносин в системі "людина-природа"* нерозривно пов'язано з уявленнями людей про *картину світобудови*, що відповідають об'єктивним результатам *наукових пошуків*, а також *морально-етичним принципам відносин між самими людьми в суспільстві*, втілення яких спрямоване на *подолання штучно створюваного протиставлення між людиною та природою (етика землі, біоетика, екологічна етика), пошани до життя як дару Творця (Природи)*. Такий підхід дозволить уникнути хибних вирішень нових проблем, що стоять перед суспільством. Адже і нині серед науковців

[35] Руденко М. Не заглядаючи в святці. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 371.

[36] Руденко М. Енергія прогресу. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 158.

[37] Фатеев С. Г. От экономики самоуничтожения к экономике жизнеобеспечения. Макеевка, 2011. С. 9.

та практиків немає одностайності в цьому питанні. Багато з них прагнуть використовувати засади фізичної економії лише з метою перебудови окремих сфер господарювання суспільства. На нашу думку, такий підхід є методологічно невиправданий, бо надає вченню фізичної економії суто інструментального характеру. Важливо змінити в цілому *сам спосіб життєдіяльності та свідомість суспільства й особистості*, а не тільки дбати про *конкурентоздатність та безпечність продукції і послуг сільського господарства та промисловості, які споживає людина.* Саме в цьому напрямку автори планують працювати в подальшому, обґрунтовуючи важливість вирішення насамперед *світоглядних проблем вітчизняного суспільства на засадах фізичної економії.*

1.3. Термодинамічна та інфодинамічна моделі фізичної економії

Відомі в *сучасній фізичній економії* дві її *моделі*: *термодинамічна* та *інфодинамічна*. *Перша* з них акцентує увагу на *енергетичних процесах*, а *друга* – на *когнітивних* та *інформаційних процесах* в життєдіяльності людини. Принципової розбіжності між ними немає, бо вони відображають *споріднені компоненти природи та соціально-економічного життя людини і суспільства й доповнюють органічно одна одну.* Оптимальне використання переваг *інформаційних процесів* дозволяє людині чи суспільству суттєво посилювати свою роль у зростанні *бюджету енергії Сонця*, накопичуваної на *планеті Земля*.

Людство в останні два століття інтенсивно шукає *шляхів як оволодіння природою*, так і пошуку *шляхів гармонійного співжиття з нею*. Успіхи науки і техніки допомогли людині як посилити суттєво свій вплив на природу, так і завдати значних збитків їй, а в XX ст. навіть поставити себе на рубежі буття і небуття. Подібний стан справ спонукає до інтенсивного пошуку шляхів виходу з такого загрозливого стану. Відроджуються як старі, призабуті моделі, які оптимістично налаштованій, щиро переконаній в безмежності своїх інтелектуальних та технологічних можливостей людині в останні два століття видавались не актуальними, так і створюються якісно нові, враховуючі найновіші досягнення науки і техніки. Численні *природничо-наукові, етичні, релігійні, філософські вчення* спрямовані на пошук заплутаного клубка проблем (*екологічних, економічних, демографічних, соціально-політичних, військових, ресурсних,*

техногенних і т.д.), які створила саме людина. Серед них оригінально вирізняється *вчення фізичної економії*, до становлення якого передовсім долучились українські мислителі та вчені. В її середовищі формуються різні варіанти вирішення проблем відносин людини, суспільства та природи. Найбільш значними в своїх теоретичних та практичних досягненнях є *енергетична (термодинамічна)* та *інформаційна її моделі*.

Проблемам фізичної економії присвячено чимало статей, матеріалів наукових конференцій, семінарів, посібників, вийшло ряд монографій. Вони стосуються як теоретичних, так і практичних питань. Поряд з працями *творців вчення фізичної економії С. Подолинського, В. Вернадського, М. Руденка* [38, 39, 40, 41] варто згадати, зокрема, про праці *В. Л. Воробйової, Л. С. Гринів, Б. Я. Панасюка, Ю. М. Канигіна, В. О. Шевчука* тощо [42, 43, 44, 45, 46, 47, 48]. Вони присвячені як *загальним світоглядним питанням фізичної економії*, так і *конкретним шляхам реалізації її принципів в різних сферах життєдіяльності суспільства*.

---

[38] Вернадский В. И. Живое вещество. М. : Наука, 1978. 353 с.

[39] Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. *Размышления натуралиста* : В 2 кн. АН СССР. Ин–т истории естествознания и техники / Сост. М. С. Бастракова, В. С. Неаполитанская, Н. В. Филиппова. Кн. 2. М.: Наука, 1977. 191 с.

[40] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори* / Упорядн., передмова і прим. Л. Я. Корнійчук. ; Київський національний економічний університет. К. : КНЕУ, 2000. С. 203–283.

[41] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії. Вид. 2-е, доп. Тернопіль : Джура, 2005. 412 с.

[42] Воробйова Л. В. Фізична економія у сучасній парадигмі економічної науки. *Проблеми формування ринкової економіки* : Зб. наукових праць. Вип. 10. К. : КНЕУ, 2002. С. 59–67.

[43] Гринів Л. С., Назаркевич О. Б. Проблеми втілення ідей школи фізичної економії в аграрній сфері України. *Органічне виробництво і продовольча безпека*. Житомир : Вид-во "Полісся", 2014. С. 88–93.

[44] Каныгин Ю. М. Физическая экономия как альтернатива политэкономии. Энергия прогресса. К. : Арий, 2016. 272 с.

[45] Панасюк Б. Я. Інформаційна система всесвіту і людина. *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України* : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., 8–10 квіт. 2009 р., м. Київ. К. : КНЕУ, 2009. С. 286–299.

[46] Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання : монографія / за ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука, О. В. Ходаківської. К. : ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2013. 502 с.

[47] Шевчук В. О. Фізико-економічне осягнення місії України. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання* : колективна монографія / за ред. Ю. П. Лупенка. К. : ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2013. С. 445–449.

[48] Шевчук В. О. Фізико-економічні засади національної стратегії розвитку агросфери. *Економіка АПК*. 2013. № 12. С. 98–107.

Проблема *співвідношення фізичної та інтелектуальної праці людини* завжди була дискусійною, відображаючи суперечливість її природи і спонукала до пошуків оптимальних шляхів вирішення. Не обминула вона і вчення фізичної економії. Хтось абсолютизує роль *фізичної праці та енергії природи і людини*, хтось підносить значення її *соціально-економічних, морально-етичних чи інтелектуально-інформаційних вимірів*. Нам видається, що істина, як завжди, лежить десь посередині між цими полюсами. Саме це спонукає нас до аналізу вказаного аспекту у вченні фізичної економії, що не знайшов ще належного обґрунтування, і відбувається процес його вивчення.

Вчення фізичної економії в сучасних умовах набуває актуальності як таке, що спонукає людину кардинально змінити розуміння себе, суспільства та природи, від споживацького та егоїстичного ставлення перейти до пошуку *механізмів гармонійного співжиття на засадах розуму та знання законів розвитку природи і суспільства.* Пануюче в попередні три століття *вчення класичної політекономії* утверджувало *ідею панування людини над природою, закріплювало за людиною статус провідної складової серед продуктивних сил,* але водночас *позбавляло самоцінності як її, так і природу,* перетворюючи їх в *субстрати економічних процесів, які можна до безмежності експлуатувати*. В підсумку ми отримали в ХХ ст. коло *серйозних проблем загальносвітового значення*, відомих під назвою *глобальних*, а в недалекій перспективі взагалі можемо як вид зникнути з лиця планети Земля, перетворивши її в мертву пустелю. Тому *фізична економія* є вченням, яке дієве не лише для вирішення нагальних *економічних чи інженерних питань*, але й як таке, що може постати *основою для нової світоглядної парадигми людства.*

В процесі формування *вчення фізичної економії* в її лоні склалось ***дві основні моделі***: *термодинамічна* та *інфодинамічна.* Перша виникла в XIX ст., в умовах, коли були відкриті *фізичні закони термодинаміки*. Її представники *людину* почали розглядати як *термодинамічну машину*, котра спроможна завдяки *власним енергетичним ресурсам* створювати *додаткову енергію свого прогресу,* що не є властиво іншим об’єктам природи. Провідну роль у становленні цієї моделі виконали вітчизняні мислителі: *С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко*. Вона мала як ряд значних позитивів, так і недоліків. До її *переваг* можна, зокрема, зарахувати:

1) визнання природи як первинної та одухотвореної сутності, котра має субстанційний, а не субстратний характер;

2) утвердження домінанти про нерозривну єдність людини і природи, а не їх штучне протиставлення, як це робили представники класичної політекономії, зокрема, панівного в колишньому СРСР її марксистського варіанту;

3) звернення уваги на природоохоронні та ресурсозберігаючі технології в господарюванні;

4) визнання пріоритетної ролі сільського господарства як галузі економіки, де найбільше концентрується сонячної і космічної енергії, силу яких людина спроможна завдяки власному інтелекту і фізичній праці суттєво збільшувати і не допускати їх розсіювання, як це передбачають закони термодинаміки;

5) усунення класової диференціації в суспільстві за критерієм володіння чи не володіння матеріальними, зокрема, виробничими ресурсами, і звеличення людини праці, яка творить конкретний продукт на основі знання законів природи.

Можна згодитись з представниками даної моделі про необхідність *зменшення впливу протиприродних факторів в життєдіяльності людини*, які *сприяють розсіюванню енергії, дарованої нам природою* (*надмірна бюрократизація державного апарату, потужний розвиток спекулятивного капіталу, війни і соціальні катаклізми, нагромадження розкоші, непродуктивне споживання*), які є виявом не лише *розсіювання*, але й *відвертих крадіжок енергії*. Так, *С. А. Подолинський* окреслював *працю* як *фундаментальну характеристику людини*, розуміючи під нею "споживання *механічної і психічної роботи*, нагромадженої в *організмі*, що має результатом *збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні"*[49]. Лише та *праця*, котра носить *конструюючий, продукуючий характер*, сприяє *збереженню та нагромадженню енергії природних сил*, в першу чергу *Сонця*. Внаслідок цього у людини "з'явилися перше необхідне для неї *дозвілля і запас сил*, що й були вжиті нею на *працю*, *корисну ще*

[49] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори* / Упоряд., передмова і прим. Л. Я. Корнійчук. Київський національний економічний університет. К. : КНЕУ, 2000. С. 229.

безпосередніше” [50]. З плином часу ця людська потуга в зростанні *енергетичного бюджету на Землі* лише зростала: різні продукуючі види її діяльності “повертають це споживання з надлишком за рахунок *збільшення обміну енергії* чи за рахунок надання людині можливості *зберігати частину її енергії і вживати її з більшою вигодою на якісь нові виробництва”* [51].

Очевидним недоліком цього варіанту фізичної економії є *зведення людини, навіть з її інтелектом*, до статусу лише *однієї, хоча й потужної* (за висловом *В. Вернадського*, ***геологічної сили***) та *органічної складової світу природи*, відводячи її *соціальну та духовну сторону* на задній план. З її вчення випливало, що *люди інтелектуальної праці (науковці, управлінці, митці)* просто-на просто належать до *безплідного класу*, який передовсім сприяє *розпорошенню енергії прогресу людства*. Знову на перший план виходила, по-факту, *людина фізичної праці (представники продукуючого класу)*, хоча й *озброєна якісно новими знаннями.* Постає питання: “А хто ж продукує ці знання і надає їх в розпорядження широкому загалу?”. На це представники даної моделі фізичної економії чіткої відповіді не дали у своїх працях.

Незважаючи на вище вказані негативні моменти даної моделі, її позитивні сторони сьогодні знаходять не лише теоретичне обґрунтування, але й практичне втілення в різних сферах народного господарства. Вчені і практики обмінюються досвідом на всеукраїнських та міжнародних форумах і семінарах. Зокрема, варто відзначити результати роботи *Міжнародного семінару “Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи”* [52].

В добу розвитку *інформаційних технологій* в другій половині XX ст. різко зростає розуміння ролі *знань* та *інформації* в життєдіяльності людства. Не обминув цей процес і вчення фізичної економії. Про це свідчать пошуки як вітчизняних дослідників

[50] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори* / Упоряд., передмова і прим. Л. Я. Корнійчук. Київський національний економічний університет. К. : КНЕУ, 2000. С. 235.

[51] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори* / Упоряд., передмова і прим. Л. Я. Корнійчук. Київський національний економічний університет. К. : КНЕУ, 2000. С. 263.

[52] Матеріали Міжнародного семінару *“Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи”*. Мелітополь : Люкс, 2013. 329 с.

(*С. Б. Кримський, Б. Я. Панасюк, Ю. М. Канигін, В. І. Кушерець, В. П. Письмак, І. Г. Костирко, Л. С. Гринів* тощо), так і зарубіжних (*Л. Ларуш, Г. Одум, М. Шлессер*). Ця модель розглядає *Всесвіт* та *людину* як *потужні і водночас динамічні, перебуваючі у розвитку та взаємозв'язку, інформаційні системи*. Біля її *витоків*, справедливо вважають, знаходився мислитель і вчений *В.І. Вернадський* – творець вчення про *сферу розуму (ноосферу)*. Він писав: «*Розум – природне, космічне явище*. Він існує у вигляді *земної оболонки*». Професор *Панасюк Б. Я.* наголошує на існуванні *Інформаційної системи Всесвіту*, під якою розуміється "*космічний зв'язок*, здійснюваний через *інформаційне поле*, яке знаходиться в *міжпланетному середовищі"*. Він підкреслює, що "під *інформаційною системою Всесвіту* слід розуміти *інформацію*, яку одержує *вся жива і нежива природа, тваринний і рослинний світ планети Земля, подібне* стосується й *інших планет*, як через *явну практику самої природи*, так і через *невидимий ефір*, у якому знаходиться *все суще"* [53].

Оригінальну концепцію в рамках *інфодинамічної моделі фізичної економії* запропонував вітчизняний мислитель та вчений *Ю. М. Канигін*. Вона ґрунтується на тому, що *людина* не лише сприймає *інформацію від Всесвіту та Творця-Бога*, але й продукує сама специфічну її форму – *знання з допомогою божественного дару – інтелекту*. На його переконання, ігнорування в *класичній політекономії* цього чинника або ж його недооцінка представниками *термодинамічної моделі фізичної економії* призводить до суттєвих спотворень у розумінні *місця людини у Всесвіті*. *Інфодинамічна* та *термодинамічна моделі* не конкуренти, а *дві органічні, взаємодоповнювані складові єдиного цілого – вчення фізичної економії. Фізична* і *розумова праця людини* є повноцінними тільки у *взаємозв'язку та доповнюваності*. Завдяки цьому людина і здатна вибудувати *сферу розуму як космічну оболонку*. Про це він і пише в своїй праці *"Фізична економія як альтернатива політекономії. Енергія прогресу"*: "Головне в функціонуванні *інфодинамічних об'єктів – фазовий перехід знань «в силу», інформації – в фізичну працю*, яка забезпечує *динаміку об'єктів, їх переналаштування та розвиток*. Він і дає абсолютний приріст *корисної енергії* за рахунок

[53] Панасюк Б. Я. Інформаційна система всесвіту і людина. *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України* : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., 8–10 квіт. 2009 р., м. Київ. К. : КНЕУ, 2009. С. 289–290.

енергії, *прихованої в природному середовищі"* [54]. Такий підхід дозволяє переосмислити роль *знань та їх творців – інтелектуалів* як *провідної сили людства*, без яких *фізична праця, навіть спрямована на пошук гармонії з природним середовищем, є малозначимою*. Водночас хотілось би відзначити, що самих *знань про природу та її закони* замало, щоб досягти *гармонійного співжиття з природою та Творцем*. Тут важливою складовою є *морально-етична сфера*, яку доцільно культивувати як з допомогою *світської*, так і *релігійної етики* серед громадськості. Тому не тільки *християнський*, чи ще вужче *православний варіант етики* чи *цивілізаційного вибору* повинні бути визначальними, як про це говорить *Ю. М. Канигін* [55], при розбудові вчення фізичної економії, але й *інші надбання вітчизняної і світової філософської та релігійної думки*, в тому числі і *неоязичництва*, до якого так критично ставиться згаданий дослідник. Не варто було б робити вибірковий та упереджений підхід до них на шляху осягнення вищої істини, акцентуючи увагу тільки на деяких з них. Тут, натомість, хотілось би наголосити на утвердженні *принципу єдності віри і розуму* як *шляху до Творця та його творіння – природи*. "*Віра і розум – два крила людського духу"* – наголошував постійно *папа Іван Павло II (Кароль Войтила)*. Важливими є не тільки суть самого *вчення*, але й усвідомлення людиною *відповідальності перед собою, людством, природою, Богом за свої слова чи дії при його реалізації.* Адже *людина* є *істота вільна*, а, отже, *творча*, здатна як до *правильних*, так і *помилкових кроків*. Картати людей треба не так за допущені помилки, як за відсутність бажання їх подолати. Тільки в *єдності та відповідності слова (інформації, знання) і дії, в морально-етичній зрілості людини* можлива *успішна реалізація засад фізичної економії в усіх сферах життєдіяльності людини*.

Водночас хотілось би зазначити на потребі пошуку *гармонії між інтелектуальною та фізичною працею людини*, котра б була спрямована на досягнення *гармонії з природою*, а не лише на *оволодіння її силами і ресурсами, використовуючи досягнення науки*, як про це детально пише *Ю. М. Канигін*. Навряд чи без *дбайливого*

[54] Каныгин Ю. М. Физическая экономия как альтернатива политэкономии. Энергия прогресса. К. : Арий, 2016. С. 77.

[55] Каныгин Ю. М. Физическая экономия как альтернатива политэкономии. Энергия прогресса. К. : Арий, 2016. С. 233.

ставлення, науково обґрунтованого, до природи ми зможемо посилити *енергетичний потенціал*, дарований нам останньою.

Інфодинамічна модель фізичної економії пропонує більшу увагу звертати на *взаємовплив суспільства і природи*. Адже вплив природи на суспільство і навпаки завжди буде набагато сильнішим і значимим за наслідками, ніж окремої людини та природи. Тут варто шукати *причини дисгармонії у відносинах між людиною та природою* у *суттєвих деформаціях соціального і духовного життя людини* за останні три століття (в добу так званого *модерну*), коли всі зусилля людини були спрямовані на оволодіння природою з допомогою досягнень науки і техніки. Кризовий стан наявний, і про це варто пам'ятати, не лише у *екологічній царині*, а й практично у *всіх сферах життя сучасних людини і суспільства (продовольчій, демографічній, енергетичній, фінансовій, виробничій тощо).* В цьому відношенні слушними є слова науковця *М. М. Мойсєєва*: "Потрібна глибока *моральна перебудова самого духу і змісту людської культури*. Іншого шляху у нас немає. *Стратегія цивілізації* повинна бути *полагоджена із стратегією Природи"* [56].

Розбіжності між двома моделями фізичної економії не є настільки суттєвими, щоб різко протиставляти їх. Адже *праця людини, передовсім фізична, не може бути продуктивною та енергозберігаючою, без використання інтелекту та знань*. Про це ще в XIX ст. писав творець вчення фізичної економії *С. А. Подолинський*, аналізуючи *продуктивні і непродуктивні види діяльності первісних суспільств.* Саме *перехід від рибальства і мисливства до продукуючих видів діяльності (землеробство, скотарство, будівництво поселень, виготовлення знарядь праці і зброї),* на його переконання, і символізує той доленосний *рубіж* у появі в людства *соціальності* та *культури*, його *здатності зберігати та збільшувати природні енергетичні ресурси* [57]. Не можна в повній мірі згодитись з *Ю. М. Канигіним* про те, що *представники термодинамічної моделі* не помічали ролі *інтелектуальної праці*, хоча й не виробляючої безпосереднього матеріального продукту, в зростанні *енергетичного потенціалу*. Наведемо хоча б приклад з відомої праці

[56] Железнов Ю.Д., Абрамян Э.А., Новикова С.Т. Человек в природе и обществе [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/chel-l-1.html.

[57] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори* / Упоряд., передмова і прим. Л. Я. Корнійчук. Київський національний економічний університет. К. : КНЕУ, 2000. С. 232.

С. Подолинського *"Праця людини і її відношення до розподілу енергії"* про вчителя елементарної школи, який займався виключно викладанням арифметики, а не написанням та друкуванням праць. Селяни, навчені елементарним азам арифметики, в набагато меншій мірі піддаються обманам з боку окремих чиновників та підприємців [58]. Подібні моменти ми знаходимо також у працях *В. І. Вернадського* [59] та *М. Руденка* [60].

Отже, *основна розбіжність між двома моделями фізичної економії* полягає радше в *кращій розробленості та визнанні пріоритетності певного компонента*: для т*ермодинамічної – енергії природи та праці людини*, для *інфодинамічної – інтелектуального* та *інформаційного виміру діяльності людини*. Але як перша, так і друга пропонують *якісно нову альтернативу традиційному споживацькому ставленню до природи та її багатств*, і головне, *переосмислення місця людини в системі світобудови*, де *людина не протиставляється природі, а виступає її специфічним проявом, можливо, унікальним у Всесвіті, володіючим соціальністю, культурою та здатністю посилювати дію природних законів на власну користь*, і водночас *осмислюючою свою відповідальність за результати своєї праці як перед Богом, так і наступними поколіннями людей.*

Провівши аналіз базових ідей термодинамічної та інфодинамічної моделей фізичної економії, можна зробити декілька суттєвих ***висновків***:

1) обидві моделі *взаємно доповнюють*, а не протиставляються одна одній;

2) вчення обох моделей дозволяє говорити про існування *системи Людина-Суспільство-Природа*, в якій *енергія природи і праці людини, її інформаційні та інтелектуальні ресурси* є *органічними компонентами єдиного процесу творення ноосфери (сфери праці, заснованої на засадах науки і розуму, духовності)*;

---

[58] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори* / Упоряд., передмова і прим. Л. Я. Корнійчук. Київський національний економічний університет. К. : КНЕУ, 2000. С. 263.

[59] Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. *Размышления натуралиста* : В 2 кн. АН СССР. Ин –т истории естествознания и техники / Сост. М. С. Бастракова, В. С. Неаполитанская, Н. В. Филиппова. Кн. 2. М. : Наука, 1977. С. 19, 40.

[60] Руденко М. Шлях до хаосу. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 423–424.

3) лише у тій *фізичній чи механізованій праці* завжди присутній *інформаційний та інтелектуальний компонент*, котра є *перетворюючою та творчою за своїм змістом*;

4) реальною є загроза в багатьох послідовників фізичної економії *редукувати* її напрацювання лише до *царини економіки чи техніки*, використовуючи її як суто *емпіричний, утилітарний інструмент*;

5) варто *вчення фізичної економії* розглядати як *світоглядну парадигму*, яка торкається *всіх аспектів життя людини і суспільства, їхніх відносин з природою та Всесвітом*, тобто містить як *науковий, економічний, технологічний*, так і *етико-моральний, філософський, релігійний, освітній, соціально-політичний аспекти*;

6) суттєвим моментом вчення фізичної економії є *природоохоронна та соціально-екологічна складові*, а не лише прагнення здобути *конкретні дивіденди від використання природних ресурсів, застосовуючи в їх первинній чистоті* (наприклад, в *органічному та біодинамічному землеробстві*);

7) пошук *конкретних механізмів практичної реалізації принципів фізичної економії* в *різних сферах життєдіяльності людини* і *суспільства*, зокрема, завдяки досягненням *кібернетики* та *інформаційних систем*;

8) треба пам’ятати, що в будь-якому вченні, в тому числі і фізичної економії, є постійно загрози *абсолютизації певних факторів,* натомість важливо здійснювати їх аналіз як *системи*, де важливими є ***всі моменти***: *природні, соціальні, науково-освітні, релігійні, природоохоронні, інформаційні, інтелектуальні*.

1.4. Енергетична концепція С. Подолинського щодо засад праці людини в сільському господарстві

В історії людства змагались між собою *дві провідні моделі розуміння природи праці людини*, зокрема, в *сфері сільського господарства. Перша* з них виводила *абсолютну додаткову вартість* саме з *праці людини, її фізичних, соціальних та інтелектуальних знань і вмінь*. Альтернативною до неї була *модель*, котра прагнула *зв’язати людину та її працю з природніми і космічними процесами*, вбачаючи у них *субстанційну основу всієї життєдіяльності людини*. Одним з яскравих репрезентантів *другої моделі* був український мислитель *Сергій Андрійович Подолинський (1850–1891)*. В рамках цієї моделі він розробляє проблему

енергетичної природи людської праці, широко залучаючи напрацювання *фізики, хімії, біології*, з досягненнями яких був добре ознайомлений. Саме це дозволило йому побачити *першовитоки соціально-економічного поступу суспільства* в царині *сільського господарства*, а не промисловості, котра в його добу бурхливо розвивалась в Європі.

С. А. Подолинський – уродженець Чернігівщини, виходець з заможної дворянської сім'ї, що відкривало в умовах Російської імперії середини – другої половини XIX ст. перед ним великі можливості. Здобувши середню освіту в домашніх умовах, він в 1867–1871 рр. навчається в *Київському університеті*, де на відміну від багатьох своїх однолітків обрав *природничий фах на фізико-математичному факультеті*. Тут він знайомиться зі знаним *вченим – демографом* та *економістом М. Зібером*. В подальшому С. Подолинський студіював ґрунтовно *медицину* в *Паризькому* та *Цюріхському університетах*, де спеціально цікавився питаннями *дії гемоглобіну у вуглеці та осаду азоту в крові.* А в 1876 р. в *Вроцлавському університеті* захистив *дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора медицини*. В 1878 р. у *Женеві* С. Подолинський опублікував *монографію «Життя і здоров'я людей на Україні»*, заклавши тим самим *основи української соціогігієни.*

Поряд з *медичними питаннями* С. Подолинського цікавлять *економічні проблеми*, що знайшло відображення у ряді його праць: *«Парова машина»(1875), «Про бідність» (1875), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880)*, і його базова робота *«Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880),* перекладена *німецькою, французькою та італійською мовами*.

Нестандартні погляди С. А. Подолинського на *природу праці людини* та ведення нею *суспільного господарства багатьом його сучасникам* були незрозумілі та навіть видавались неадекватними. Це суттєво ускладнило життєвий шлях молодого українського вченого, і призвело до серйозного погіршення його *фізичного та психічного стану, ранньої смерті*. Доля С. Подолинського – яскравий приклад мужності людини, котра відстоює свої погляди та переконання від нападок консервативних суспільних та наукових кіл, що не хотіли і не хочуть розуміти та бачити альтернативних варіантів вирішення актуальних для людини і суспільства проблем.

Першою повноцінною формою праці в історії людства, вважає мислитель, стало *землеробство*. За спостереженнями С. Подолинського, «*правильне землеробство є найкращий представник корисної праці, тобто роботи, яка збільшує збереження сонячної енергії на земній поверхні*». Під *правильним землеробством* він розумів такий його різновид, котрий сприяє *збагаченню ґрунту корисною енергією*, а не її розсіюванню.

С. Подолинський наголошує, що «*тільки після початку землеробства, тобто після перетворення більшої частини механічної роботи в корисну працю для збільшення кількості енергії, наявної на Землі, починається і швидке розмноження населення*». *Продуктивність праці* полягає в розширенні обсягів *перетворюваної енергії*. На щире переконання С. Подолинського, *праця* не створює ні *речовини*, ні *енергії, вона може їх тільки поєднувати*. *Єдиним засобом* для збільшення кількості *перетворюваної енергії*, є *прикладання людиною своєї праці (використання накопиченої механічної енергії).*

Безпосередньою ціллю будь-якої праці є *задоволення потреб*. Під *потребою* С. Подолинський розумів *усвідомлення необхідного органічного прагнення до обміну енергії між організмом людини та зовнішнім середовищем*. Щоб задовольнити *потреби людей*, треба збільшувати *кількість природних витворів землі* через *корисну працю*. На переконання С. Подолинського, «*праця є тим проявом енергії людського організму, за посередництвом якої вона добуває ті кількості енергії, яких без її втручання бракує в природі для обмінів, необхідних людині*». «*Всі люди, які харчуються продуктами землеробства та скотарства*, при нинішніх умовах задовольняють свою *потребу в їжі* майже виключно за рахунок *енергії Сонця, введеної в обмін на поверхні Землі працею людини*».

На переконання С. Подолинського, тільки *землеробство* надає людині вперше таку *переважаючу кількість енергії*, що робить можливим тривалі в часі *затрати сил та ресурсів*. «Під *іменем землеробства і його продуктів* ми будемо розуміти тільки *затрату механічної роботи людини*, безпосередньо спрямованої на *збільшення збереження рослинами сонячної енергії*, і *результати цієї затрати*», – зазначав мислитель.

С. Подолинський розвиває думку, що «при допомозі цих *значних затрат енергії рослинне життя здатне виконати те значне*

збереження сонячної енергії,, ввести яке в обмін на земній поверхні є безпосередня ціль землеробства». Під цими *значними затратами енергії людиною* він розумів *посадку в землю насіння, удобрювання ґрунту* тощо. Самі по собі зусилля людини в процесі землеробської праці не дають нагромадження енергії, і навіть сприяють її розсіюванню. Але *кінцевий землеробський продукт з нагромадженим у ньому запасом перетворюваної енергії сповна компенсує витрати фізичних та розумових сил людини*. Мислитель робить висновок, що «*для повернення людині сповна всієї енергії, витраченої на землеробство, збереження сонячної енергії в землеробському продукті повинно перевищувати в 20 разів кількість енергії механічної роботи людини, витраченої на землеробство*».

С. Подолинський наголошує про *прямий та тісний зв'язок в сучасних умовах землеробства та скотарства*. «*Кількість харчового матеріалу*, який приносять людині *домашні тварини*, знаходиться в *прямій залежності від кількості рослинної їжі*, котру споживають *домашні тварини*». Використання *праці тварин як засобу збільшення механічної праці людини* є *пріоритетним*. Таку ж *корисну роль* по збільшенню *обміну енергії та надання можливості людині зберігати частину її енергії та використовувати цю енергію з більшою користю на нові виробництва* виконують *ремісничі майстерні, мануфактури, фабрики*. *Праця*, спрямована на *виховання робочої худоби, побудову машин і на роботу худобою та при машинах* – ця *праця* є одна з тих, «котрі найбільш безпосередньо і в найвищій мірі дають *прибуток в енергетичному бюджеті*».

Енергія, яка зберігається в *рослинах* та *тваринах*, в *матеріалах*, що слугують для *приготування їжі та виготовлення одягу*, на думку С. Подолинського, є *обмежена і перебуває в прямій залежності від сили рослинності та від кількості людської праці, прикладеної в землеробстві.* Завдяки *сонячній машині* можна набагато ширше *синтезувати штучним шляхом з неорганічних сполук кількість органічних речовин*. Використання *енергії Сонця та неорганічних матеріалів для облаштування машин і добування їжі* уявляється таким мислителю, що даватиме *невиснажувані ресурси для людства*. Підсумки свого попереднього вивчення проблеми нагромадження, перетворення та розсіювання енергії С. Подолинський сформулював в ***наступних положеннях***:

1. *Загальна кількість енергії*, отримувана *поверхнею Землі* з *свого лона* та від *Сонця*, поступово *зменшується*. В той же час *загальна кількість енергії*, нагромаджена на *земній поверхні* і котра знаходиться в *розпорядженні людства*, поступово *збільшується*;

2. *Збільшення* це відбувається під впливом *праці людини і домашніх тварин*. Під іменем *корисної праці* ми розуміємо *всяке споживання механічної і психічної роботи людини і тварин*, яке має результатом *збільшення бюджету перетворюваної енергії на земній поверхні;*

3. Людина володіє відомим *економічним еквівалентом*, який *зменшується по мірі того, як потреби людини зростають*;

4. *Продуктивність праці людини* збільшується по мірі *зменшення її економічного еквіваленту*, і з розвитком *її потреб більша частина їх задовольняється працею*;

5. *Продуктивність праці людини* значно збільшується використанням цієї *праці* на *перетворення нижчих родів енергії в вищі*, наприклад, *вихованням робочої худоби, облаштуванням машин* та інше;

6. Застосування *сонячної енергії* в якості *безпосереднього двигуна і приготування їстівних ресурсів з неорганічних матеріалів* є головними питаннями, які стоять на черзі для продовження якомога *більш вигідного нагромадження енергії на Землі*;

7. Поки *кожна людина* може володіти *сумою технічної роботи*, *перевищуючої в стільки то разів її власну, у стільки разів знаменник її економічного еквіваленту більше свого чисельника; до тих пір існування і розмноження людей забезпечене*, так як *механічна робота* завжди в *якому-небудь відношенні* може бути виражена в *їстівних матеріалах і інших засобах задоволення людських потреб;*

8. Межею цьому закону є тільки *абсолютна кількість енергії*, отримувана від *Сонця*, і *неорганічних матеріалів*, що знаходяться на *Землі*;

9. *Дії*, маючі результатом *явища, протилежні праці*, представляють *розкрадання енергії*, тобто *збільшення кількості енергії, яка розсіюється в простір*;

10. *Головною ціллю людства при праці* повинно бути *абсолютне збільшення енергетичного бюджету*, так як при *постійній його величині перетворення нижчої енергії в вищу швидко досягає межі*,

далі *якої воно не може йти без надмірних втрат на розсіювання енергії.*

С. Подолинський запропонував свій варіант *формування енергетичної бази людства* для реалізації *фізіологічних, соціальних та культурних потреб,* з оптимізмом дивлячись в його майбутнє. Він заклав підвалини *еколого-енергетичної концепції розвитку людства*, нерозривно пов'язаного багатьма вузами з *космічними процесами*, тим самим утверджуючи ідею *антропокосмічного мислення*. Його напрацювання були покладені в основу *вчення української школи фізичної економії,* гідними продовжувачами якого стали *В. В. Вернадський, О. Л. Чижевський, М. Д. Руденко*, котре в сучасних умовах набуває все ширшого визнання в Україні та світі, слугує вагомою методологічною підставою для розвитку різних сфер життєдіяльності і господарювання людини, зокрема, органічного виробництва сільськогосподарської продукції в сфері рослинництва та тваринництва, альтернативної енергетики тощо [61, 62, 63, 64, 65].

1.5. Реалізація принципів фізичної економії в органічному землеробстві: теорія та практика

Всесвіт є цілісною *інформаційною системою*. До людини *інформація* та *енергія* надходять через *рослини* та *хвильові коливання* [66]. Між *людством* та *космосом* існує *постійний взаємозв'язок*. Ніщо у Всесвіті не зникає безслідно, а передається через *інформаційний простір Всесвіту*. Тому *земля* є одним з тих своєрідних

[61] Дупленко Ю. К. Українські корені глибинної екології та напрямок їхнього подальшого розвитку. *Наукові записки НаУКМА*. *Природничі науки.* 2017. Т. 197. С. 34–38.

[62] Енергетична концепція Сергія Подолинського у контексті розвитку низьковуглецевої економіки / С. В. Іванов та ін. *Енергоефективність та енергозбереження: економічний, техніко-технологічний та екологічний аспекти:* колективна монографія / за заг. ред. П. М. Макаренка, О. В. Калініченка, В. І. Аранчій. Полтава : ПП "Астрая", 2019. С. 30–35.

[63] Кузнецов П. Г. «Его действительное открытие...» : *предисловие ко 2-му изд. кн. Подолинский С. Труд человека и его отношение к распределению энергии.* М. : Ноосфера,1991. С. 7–10.

[64] Перебийніс В.І. Погляди С.А. Подолинського на енергію як чинник аграрного виробництва. *Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті*. К. : ІАЕ УААН, 2001. С. 190–194.

[65] Подолинский С. Труд человека и его отношение к распределению энергии. *Слово*. 1880. № 4/5. С. 135–211.

[66] Панасюк Б. Я. Інформаційна система Всесвіту і людина. *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня 2009 р. К. : КНЕУ, 2009. С. 287.

накопичувачів *енергії* та *інформації*, котра йде до людини та всього живого з глибин *Космосу*. Звідси земля має більш глибший вимір свого призначення, аніж лишень годувальниця всього живого.

Україна є країною, де природні умови споконвіків сприяли розвитку *землеробства*. Однак недбале ставлення з давніх-давен до того земельного багатства, дарованого нам природою, призвело до того, що сьогодні ми опинились перед дилемою: зберегти те, що ще залишилось, або піти по світу, жебракуючи і прохаючи продовольство в інших країн та народів. Це в значній мірі є наслідок панування в останні століття *технократичного стилю мислення* та заснованому на ньому *способі діяльності*. Людина більше переймається *технологічними досягненнями*, її життя стало *стандартизованим, знеособленим*. Набагато менше уваги приділяється *збереженню природного середовища*, в якому людина живе, а також до свого *фізичного* та *психічного здоров'я*. Знання *законів природи* та головне *діяльність відповідно до них* дозволить людині жити в *гармонії з природою*. Відрадно, що в другій половині XX ст. людство почало переосмислювати парадигму, відповідну *індустріальному типу суспільства*, і почало звертатись до тих засад, котрі нас повертають обличчям до природи, вводять в світ *цінностей*, де *духовне* є *пріоритетне перед матеріальним*.

Наші землі та ґрунти є добряче забруднені й понівечені, тому важливо докласти зусиль для їх відновлення, а також не допускати руйнування тих земель і ґрунтів, котрі вважаються *екологічно чистими*. Як показує досвід ще видатного вченого-ґрунтознавця *В. В. Докучаєва* наприкінці XIX ст., *шляхами виходу з кризової ситуації* є:

1) *раціональний землеустрій та землекористування*, засновані на *агро-лісоландшафтній контурно-меліоративній організації території*;

2) вдосконалення *сівозмін* (за рахунок розширення *групи бобових*);

3) боротьба з *бур'янами, шкідниками, хворобами*;

4) вдосконалення *системи застосування добрив* (в першу чергу, *органічного походження*)[67].

[67] Шевченко В. Кто спасет чернозем? *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 р.)*. Мелітополь : Люкс, 2013. С. 245.

Саме освічені, знаючі добре *природу та механізми формування ґрунтів*, люди і повинні працювати на землі. Не можна допускати неука до землі, тим паче хижого та егоїстичного. Це буде спланованим вбивством для землі. Бо ж таке ставлення до землі й проблем збереження та збільшення її родючості можна порівняти з профанацією в медицині, коли людину прагнуть лікувати люди, які є аморальні за своїми якостями, а окрім того, ще й не маючі ні добрих знань та досвіду роботи.

Україна, на думку дослідників, в XXI ст. буде серйозно залежати від процесів *глобалізації*, що вимагає від вітчизняних вчених прорахування можливих переваг та втрат вже сьогодні. Серед них врахування *енергетичного чинника* (в дусі *фізичної економії*) стане одним з ключових. Це стосується проблеми як *якісних продуктів харчування*, так і *енергетичних ресурсів (вугілля, нафти, дерева, атомної та водневої)*. Відомо, що Україна володіє *четвертою частиною світових запасів чорноземів*, але водночас суттєво поступається рівнем розвитку та продуктивністю свого сільського господарства. Суттєвим фактором, котрий вже впливає на його стан, є *глобальне потепління*, котре породжує *проблеми з водою, сприяє зростанню загрози хвороб рослин, численних паводків або посух*. Ці моменти є вагомими причинами *розпорошування нагромадженої століттями сонячної та космічної енергії*, замість її *акумуляції та нагромадження* при допомозі добре *технічно забезпеченої праці людини.*

Органічне землеробство та покладені в його основу *принципи фізичної економії* визнаються надійним підґрунтям побудови *системи продовольчої безпеки України та світу.* В цьому відношенні важливо звернутись до *засад та принципів органічного землеробства*, котре слугує альтернативою традиційним методам і формам використання земель і ґрунтів з метою вирощування *екологічно чистої продукції*. Водночас *органічне землеробство* спрямоване на те, щоб розглядати "грунт та рослини як єдиний живий організм", сприяючи підтримці його життєдіяльності та розвитку [68]. Як показує досвід *органічного землеробства*, необхідно зберегти *природну рівновагу ґрунтів*, не руйнуючи їхньої *структури* та *властивостей*. Для підтримки такого стану треба створювати відповідну *техніку* та *інфраструктуру обслуговування*. Землеробство цього ґатунку

[68] Зотова А. Природное земледелие. *Голос Земли*. 2012. С. 42.

визнається теоретиками та практиками таким, що *гармонійно* поєднує *рослинницьку й тваринницьку галузі*, сприяє *збереженню навколишнього середовища*, дозволяє отримати *екологічно безпечну продукцію* [69]. Але водночас воно вимагає високого рівня *знань* та *морально-вольових характеристик людей*, які вміють жити не лише *потребами нинішнього дня*, а й будувати *ефективні проекти майбутнього*, які б забезпечували розвиток людства, не руйнуючи його *гармонійного зв'язку з природним середовищем.*

Виробництво сільськогосподарської продукції високої якості та *екологічно чистої* в сучасних умовах вважається однією з необхідних умов *сталого розвитку суспільства* [70]. *Органічною продукцією* прийнято вважати лише таку, яка *вирощується, зберігається та переробляється без використання синтетичних добрив, пестицидів та регуляторів росту* [71]. Дану проблему доцільно вирішувати в єдності трьох аспектів: *економічного, соціального, екологічного*. Ігнорування будь-якого з них призведе до серйозних перекосів в розвитку *органічного (екологічного) землеробства* [72].

У світі склалось ряд *систем нетрадиційного землеробства*. Так, у *США* розвивається *органічна система*, яка ґрунтується на застосуванні *бактеріальних* та *мікробіологічних добрив, ресурсів рослинного, тваринного і мінерального походження*, значне місце обіймають *добрива органічного походження* і *сівозміни бобових культур*. В *Франції* панівною є *біологічна система*, спрямована на зростання *біологічної активності ґрунту*, невід'ємно пов'язана з використанням *органічних добрив (переважно компостів), сівозмін* та *якісним обробітком ґрунту*. В *Швейцарії* та *Швеції* утвердилась *органо-біологічна система*, де *господарство* розглядається як *складова природного організму*, коли існує *відлагоджений кругообіг*

---

[69] Антонець С. С., Писаренко В. М. Від екології природи до екології душі. *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 р.).* Мелітополь : Люкс, 2013. С. 314.

[70] Білоткач І.А. Особливості виробництва та збуту органічної продукції в Україні. *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 р.).* Мелітополь : Люкс, 2013. С. 5.

[71] Барабаш О. Ю., Веселовський І. В. Рільництво, овочівництво, садівництво України з точки зору симбіотичного землекористування. *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня 2009 р. К. : КНЕУ, 2009. С. 408.

[72] Буторина Г.Ю. Проблемы устойчивого развития аграрного производства в РФ. *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 р.).* Мелітополь : Люкс, 2013. С. 11.

речовин. Основним у ній вважається збереження *створеної природою структури та мікрофлори ґрунту*, без її *руйнування*, що досягається за рахунок внесення *органічних добрив та неглибокого обробітку*. Натомість в *Німеччині*, *Швеції*, *Данії* утвердилась специфічна *біологічна система органічного землеробства*, котра враховує не лише *земні фактори*, але й *космічні ритми (фази Місяця, процеси на Сонці, розміщення планет в сузір'ях Зодіаку)* [73].

Системний підхід вважається одним з найбільш оптимальних у розумінні *органічного землеробства як цілісної системи*. В зв'язку з цим важливою є розробка понятійно-категоріального апарату для розкриття суті діяльності представників даної галузі сільського господарства, що дозволить сформувати відповідну наукову й правову базу для її розвитку, а також сприятиме уникненню зловживань на цьому ґрунті з боку недобросовісних виробників, котрі спекулюють термінами "органічний", "екологічно чистий", "вирощений з використанням лише органічних добрив" тощо, аби підвищити ціну на свою продукцію, котра насправді нерідко не відповідає таким критеріям. Важливо відзначити, що в Україні в перше десятиріччя XXI ст. зроблено ряд кроків щодо *організації органічного землеробства та правового забезпечення його розвитку*. Зокрема, ці моменти відображені в *Державній цільовій програмі розвитку українського села (2007 р.), Національному плані дій по охороні оточуючого середовища України (2011 р.), Законі України "Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції і сировини" (2013 р.).* Розроблені і *на рівні областей програми розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції* [74].

Тому в першу чергу наголосимо на тих *принципах* і *вимогах*, на котрих має ґрунтуватись *органічне землеробство*:

• *землеробство* не повинно завдавати *шкоди навколишньому середовищу*;

---

[73] Барабаш О. Ю., Веселовський І. В. Рільництво, овочівництво, садівництво України з точки зору симбіотичного землекористування. *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня 2009 р. К. : КНЕУ, 2009. С. 408–409.

[74] Пичкур Н.В. Современные тенденции социальных процессов. *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 р.).* Мелітополь : Люкс, 2013. С. 321–322.

• забезпечувати *максимальну утилізацію* та *переробку всіх господарських відходів*;

• *рентабельність* господарства;

• *екологічна чистота* та *висока біологічна якість* сільськогосподарської продукції;

• збереження і підвищення *родючості ґрунтів* [75].

Пріоритет при реалізації *принципів органічного землеробства* має надаватись:

а) використанню як добрив *продуктів мікробіологічного, рослинного та тваринного походження*;

б) залученню *виключно біологічних чинників боротьби з шкідниками та хворобами*;

в) вирощуванню *рослин*, адаптованих до *конкретних природно-кліматичних умов*;

г) *органічній продукції*, котра повинна бути *сертифікована* та містити *біологічно цінні якості і оздоровчі властивості*;

д) дотриманню *технологій*, котрі не руйнують *природну структуру ґрунту* та його *властивості*;

ж) *забороні* використання як *насіння* продукції *генної інженерії* та *термічної обробки ґрунтів*;

і) вилученню *синтетичних пестицидів, агрохімікатів і фарбників*;

ї) *сільськогосподарським знаряддям*, які мають бути такими, щоб не руйнувати *природну структуру і характеристики ґрунтів*;

к) знищення на узбіччях доріг та ровів *бур'янів*, котрі є переносниками *збудників хвороб та шкідників* тощо [76, 77]. Завдяки цьому ми збережемо *силу ґрунтів*, даровану їм *природою* та сприятимемо їх відновленню та нарощуванню ними *енергетичного потенціалу* [78]. Дослідники та практики *пріоритетними питаннями*

---

[75] Кирсанова Е.В. Органическое земледелие. Эффективность и перспективы. *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 року).* Мелітополь: Люкс, 2013. С. 21-22.

[76] http://organic.com.ua/ru/homepage/ ---q—q?showall=1.

[77] Барабаш О. Ю., Веселовський І. В. Рільництво, овочівництво, садівництво України з точки зору симбіотичного землекористування. *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня 2009 р. К. : КНЕУ, 2009. С. 412.

[78] Гридчин В. Т. Составляющие биологического земледелия. Основные причины наших неудач. Необходимость и пути их преодоления. *Матеріали Міжнародного семінару*

органічного землеробства визнають *розвиток плодоовочевої та ягідної галузей рослинництва*, а також *зернових культур, створення фонду якісного, сертифікованого насіння*. Перспективним також видається дослідникам втілення в життя *проектів вирощування органічної продукції на закритих ґрунтах*. Реалізація цих завдань потягне за собою позитивні зміни в *екологічній, соціальній та економічній сферах села* та посилить *екосоціальний вимір культури* наших співвітчизників [79].

Особливу роль в *органічному землеробстві* виконує використання *біологічно корисних мікроорганізмів*, котрі покращують *родючість ґрунтів* і обмежують розмноження в ґрунтах *патогенних мікробних співтовариств*. Їх використання суттєво покращує *обмін речовин в ґрунтах* та підвищують їх *стійкість до ерозій*[80].

Використання *багаторічних бобових культур, багаторічних трав*, а також *посухостійких рослин (наприклад, проса)* є вагомим підґрунтям для покращення *якості ґрунтів* та *зростання врожайності* [81]. Ігнорування цього чинника суттєво зменшує вміст *гумусу* в ґрунтах, що створить в майбутньому серйозну *продовольчу проблему* в Україні.

Отже, *органічне землеробство*, котре втілює в практику *принципи фізичної економії*, вже сьогодні виступає серйозною альтернативою тим *системам господарювання*, котрі призводять до *руйнації енергетичного бюджету людства, ведуть до виснажування ґрунтів, отруєння навколишнього середовища та організму людини*, а тим самим позбавляють її *майбутнього*. Напрацювання, здійснені вітчизняними та зарубіжними вченими й практиками в царині органічного землеробства, мають удосконалюватись, а також створюватись *правові, матеріально-технічні та соціальні умови* для їх широкого поширення серед громадськості. Тому постає проблема

"Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 р.). Мелітополь : Люкс, 2013. С. 136.

[79] Пичкур Н. В. Современные тенденции социальных процессов. *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 р.).* Мелітополь : Люкс, 2013. С. 322–323.

[80] Загоруйко С. И. ЭМ-технология – основа органического земледелия. *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 р.).* Мелітополь : Люкс, 2013. С. 164.

[81] Антонець С. С., Писаренко В. М. Від екології природи до екології душі. *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 р.).* Мелітополь : Люкс, 2013. С. 311.

трансформації *світогляду людини* в напрямку від *протистояння природі* до пошуку *гармонійного співжиття* з нею, від *розпорошування енергії Космосу та Сонця* до *їх нарощування в земних умовах*. Перебудова землеробства на нових засадах повинна дати поштовх до *якісної перебудови суспільства* та *всіх сфер його життєдіяльності* в цілому. Згадаймо, що саме *землеробство* фізична економія визнає *головним акумулятором енергії прогресу людства* та підтверджують досягнення *сучасної теоретичної та експериментальної науки*. В цьому і полягає *цінність ідей фізичної економії* та заснованих на її *принципах* пошуки в царині *органічного землеробства* для поступу (*фізичного* й *духовного*) українського суспільства та кожного його представника.

1.6. До питання про методологічні пошуки в сучасній фізичній економії

Фізична економія на рубежі XX–XXI ст. в умовах *глобалізації економіки* поступально утверджується як ефективна альтернатива *класичній політекономії*, бо спрямована на перегляд усталених (споживацьких) поглядів на відносини людини, суспільства і природи в процесі господарської діяльності. Вона передбачає визнання *природних законів як первинних при побудові моделей господарювання*, на противагу *класичній політекономії*, котра здебільшого ставила за мету лише *економічні критерії і показники як основу для оцінки успішності чи неуспішності економічної діяльності, не враховуючи потреби зберігати гармонію у відносинах людини, суспільства з природним середовищем та його збереження в стані, придатному для нормальної (природовідповідної) життєдіяльності наступних поколінь, яка б не несла загрози їхньому життю та здоров'ю, сприяючої інтелектуальному та духовному зростанню людини і суспільства. Фізична економія* передбачає розгляд економічної діяльності (індивідуальної та суспільної) в більш широкому контексті, пов'язаному зі *знанням засад формування та функціонування природнього, соціального, інформаційного, культурного і духовного вимірів буття*. В зв'язку з цим доцільно навести слова *М. Руденка*: «Чому треба прив'язувати *економічну модель суспільства* до *вчення про Світобудову*? Тому, що *земна людина* повинна мати *цільний світогляд*, а він, *світогляд*, складається не лише з *соціального*, а й з *космічного*. Якщо ж ці фактори існують

нарізно, то це ще не світогляд» [82]. В сучасній фізичній економії сформувалось декілька методологічних підходів до пояснення та розуміння відносин людини, суспільства та природи, кожен з яких має як свої сильні сторони, так і слабкі позиції, про які варто знати і враховувати при реалізації в соціально-економічній практиці.

Професор *Л. С. Гринів* наголошує, що *методологія фізичної економії* повинна перебувати в *постійному розвитку* і має ґрунтуватись на напрацюваннях і новітніх досягненнях *природничих наук*. Цьому питанню присвячені її монографії *«Екологічна економіка» (2010), «Фізична економія: нові моделі сталого розвитку» (2016)* [83, 84]. *Фізична економія*, на її переконання, повинна носити *трансдисциплінарний характер*, що дозволить їй більш повніше і цілісніше досліджувати *економіку в нерозривному зв'язку з екологічними, соціальними, антропологічними та духовними процесами в житті природи, людини і суспільства*. *Фізико-економічне моделювання макроекономічної системи* як *відкритої до природного середовища* «враховує *параметри фізики простору біосфери*» [85]. Автор пропонує звернути увагу на врахування *фактора природного капіталу як ендогенного (внутрішнього) фактора соціально-економічних процесів* при побудові тих чи інших *економічних систем*. Ігнорування його веде до руйнації самої соціоекономічної системи діяльності людини і суспільства, створює реальні загрози існуванню людства в недалекій перспективі. Тільки через *адекватну оцінку цінностей ресурсів довкілля* «можна впливати на прийняття потрібних з *екологічної точки* зору *економічних рішень*» [86]. *Блага природи* не варто розглядати як дармові ресурси, а надавати їм *відповідну економічну оцінку*, враховуючи *їх вартісний аспект.* В цьому відношенні, на переконання Л. С. Гринів, доцільно

---

[82] Руденко М. Д. На шляху до світової Монади. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема*. К. : Журналіст України, 2008. С. 495.

[83] Гринів Л. С. Екологічна економіка : монографія. Л. : «Магнолія-2006», 2010. 358 с.

[84] Гринів Л. С. Фізична економія: нові моделі сталого розвитку : монографія. Львів : Ліга-прес, 2016. 424 с.

[85] Гринів Л.С. Теоретичний вимір фізичної економії: моделі збалансованого розвитку природогосподарських систем. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання* : колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 94.

[86] Гринів Л. С. Теоретичний вимір фізичної економії: моделі збалансованого розвитку природогосподарських систем. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 99.

було б застосовувати *рентний підхід до оцінки природних ресурсів*, котрий враховує значимість *дефіцитних природних ресурсів* [87].

Київський вчений *В. О. Шевчук* звертається до проблеми *достатності сучасного економічного знання* і пропонує *водороздільним критерієм між економічними вченнями і теоріями, які є достатніми та недостатніми*, вважати *їх здатність сприяти розвитку та продовженню життя на Землі.* Згідно нього, «*економічні теорії*, завдяки яким *життя на землі триває*, належить приймати як *достатні*. Натомість *економічні теорії*, що *загрожують його продовженню*, слід вважати *недостатніми*» [88]. Звідси висновок дослідника про те, що *компоненту економічного знання*, заснованому на *природничих основах*, тобто *вченню фізичної економії*, має бути підпорядкована *решта економічних знань*, зокрема, і *політекономія*. В сукупності *фізична економія* та *політекономія*, доповнюючи одне одного, мають становити *цілісну економічну науку – теоретичну економію* [89]. Вчений накреслює, виходячи з цього, широку програму заходів по реалізації засад фізичної економії [90].

Ряд своїх праць *В. О. Шевчук* присвячує проблематиці *сталого розвитку* з позицій *фізичної економії* [91, 92]. Він наголошує на потребі

---

[87] Гринів Л. С. Теоретичний вимір фізичної економії: моделі збалансованого розвитку природогосподарських систем. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 101.

[88] Шевчук В. О. Сучасне економічне знання: проблеми набуття достатності на засадах фізичної економії. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 155.

[89] Шевчук В. О. Сучасне економічне знання: проблеми набуття достатності на засадах фізичної економії. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 158.

[90] Шевчук В. О. Сучасне економічне знання: проблеми набуття достатності на засадах фізичної економії. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 159.

[91] Шевчук В. О. Бачення проблематики сталого розвитку з позицій фізичної економії. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 193–204.

[92] Шевчук В. О. Фізико-економічне мислення як атрибут сталості господарювання. *Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів*: монографія / О. І. Павлов, М. А. Хвесик, В. В. Юрчишин ; за ред. О. І. Павлова. Одеса : Астропринт, 2012. С. 35–50.

розглядати *концепцію сталого розвитку* як *систему*, котра перебуває в *постійній динаміці*, що дозволяє побачити *зміну характеру взаємодії соціально-економічних систем з природним середовищем буття. Первинними та пріоритетними* у побудові *концепції сталого розвитку* мають бути *природні параметри*, в чому він виявляє солідарність з американським дослідником *Г. Дейлі* (праця останнього «*Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку*») [93].

Проблемам формування *екологічної світоглядної парадигми* як підгрунтя побудови *сталого розвитку* приділяють увагу дослідники *О. В. Ходаківська* [94], автори колективної монографії *«Концептуальні виміри екологічної свідомості» М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов* [95]. Заслуговує на увагу цікаве монографічне дослідження *В. М. Горлинського*, де всебічно аналізуються різні аспекти *ціннісного спектру проблем безпеки та сталого людського розвитку* [96].

Аналіз визначальних *методологічних аспектів* досліджень представників *термодинамічної* та *інфодинамічної моделей фізичної економії* дозволяє обґрунтувати їх *взаємодоповнюваність*, а не протирічивість та навіть несумісність, як це подекуди пропонується в сучасній науці.

Порівняльний та *структурно-функціональний методи* дослідження дозволяють розкрити різні аспекти та окреслити специфіку *термодинамічної* та *інфодинамічної моделей фізичної економії*. *Порівняльний метод* використано з метою співставлення *однотипних проблем та шляхів їх вирішення*, що дозволило побачити *специфіку пошуків дослідників*, працюючих в межах тієї чи іншої *моделі*. Використання *структурно-функціонального методу* допомагає окреслити *структурні компоненти в системі пошуків тієї*

---

[93] Шевчук В. О. Бачення проблематики сталого розвитку з позицій фізичної економії. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 202.

[94] Ходаківська О. В. Екологічна парадигма – основа розвитку господарських систем. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / за ред. Ю. П. Лупенка. К. : ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2013. С. 226–229.

[95] Концептуальні виміри екологічної свідомості: монографія / М. М. Кисельов та ін. Відповідальний редактор : М. М. Кисельов. К. : ПАРАПАН, 2003. 312 с.

[96] Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір : монографія. К. : ПАРАПАН, 2011. С.150,157.

чи іншої моделі та їх функціональну інтерпретацію. Таким чином виявилось, що *інфодинамічна модель* дозволяє звернути більшу увагу на *соціальні і духовні моменти* в соціально-економічній діяльності людини та суспільства, ніж *термодинамічна модель*, яка ставить пріоритет на *природні фактори*. Таким чином, обидві моделі, доповнюючи одна одну, дозволяють говорити про необхідність врахування не лише *природньої* і вужче *біологічної*, але й *інформаційної, соціальної та духовної складових* при поясненні *взаємодії людини, суспільства та природи* в процесі *економічної діяльності*. Надання переваг лише одній з сторін веде до однобічності та спотворень у розумінні складної системи взаємодій між людиною і природою.

В процесі роботи над розділом авторами опрацьовано новітні вітчизняні дослідження з проблем фізичної економії і сталого розвитку людства, зокрема, праці *Л. С. Гринів* та *Ю. М. Канигіна*, де цілісно представлено позиції представників *термодинамічної* та *інфодинамічної моделей*, окреслені їм відповідні *методологічні засади та методика пошуків*. Відзначимо також колективні монографії та збірники статей і матеріалів, які побачили світ в останні десять років, де комплексно розглянуто проблеми і завдання фізичної економії як альтернативи політекономії в поясненні сутності та механізмів економічної діяльності. У них відображено досвід теоретичних і практичних пошуків вітчизняних та зарубіжних дослідників в галузі фізичної економії. Зокрема, варто відзначити колективну монографію *«Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання»* (К., 2013), де вітчизняні дослідники з питань фізичної економії аналізують *філософські, економічні, фізичні, екологічні, біологічні, соціальні, кібернетичні, футурологічні аспекти розвитку теорії й практики фізичної економії*.

Вчення фізичної економії в сучасних умовах набуває актуальності як таке, що спонукає людину кардинально змінити розуміння себе, суспільства та природи, від споживацького та егоїстичного ставлення перейти до пошуку *механізмів гармонійного співжиття на засадах розуму та знання законів розвитку природи і суспільства.* Пануюче в попередні три століття *вчення класичної політекономії* утверджувало *ідею панування людини над природою, закріплювало за людиною статус провідної складової серед продуктивних сил*, але водночас *позбавляло самоцінності як її, так і природу, перетворюючи їх в*

субстрати економічних процесів, які можна до безмежності експлуатувати. В підсумку ми отримали в ХХ ст. коло *серйозних проблем загальносвітового значення*, відомих під назвою *глобальних*, а в недалекій перспективі взагалі можемо як вид зникнути з лиця планети Земля, перетворивши її в мертву пустелю. Тому фізична економія є вченням, яке дієве не лише для вирішення нагальних економічних чи інженерних питань, але й як таке, що може постати основою для *нової світоглядної парадигми людства* загалом *та економічної науки й діяльності* зокрема. *Л. Гринів* підкреслює, що *сучасна економічна наука* «повинна враховувати *закони існування Всесвіту і зупинити розвиток ентропійної, життєруйнуючої моделі світової економіки*» [97]. Згідно її бачення, життєво необхідним є *моделювання ймовірних механізмів забезпечення та узгодження зворотного впливу економічної діяльності людей на природу в координатах кожної екологічної системи*. Ізольований розгляд законів функціонування економіки на мікро- і макрорівнях у відриві від законів природи не дасть можливості досягти «*стійкого збалансування між природничими і соціоекономічними процесами*» [98]. Професор *І. Костирко* небезпідставно наголошує на потребі розробки *нової методологічної основи аналізу суспільно-економічних процесів*, якою власне і виступає в сучасних умовах *фізична економія*, яка аналізує їх в контексті *законів розвитку Всесвіту і врахування дії позаекономічних факторів* [99]. Відсутність, на його переконання, розроблених *критеріїв вимірювання економіко-енергетичних параметрів праці та її результатів* у їх взаємозв'язку з такими *основоположними економічними категоріями як товар і вартість*, є суттєвою перешкодою для створення відповідних *метрологічних*

[97] Гринів Л. С. Теоретичний вимір фізичної економії: моделі збалансованого розвитку природогосподарських систем. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання* : колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 93.

[98] Гринів Л.С. Теоретичний вимір фізичної економії: моделі збалансованого розвитку природогосподарських систем. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 96.

[99] Костирко І. Енергія, праця та економічна маса у світлі теорії фізичної економії. *Аграрна економіка.* 2009. Т. 2. № 3–4. С. 94.

систем та побудови конкретних методик реалізації теоретичних положень фізичної економії [100].

В процесі формування *вчення фізичної економії* в її лоні склалось ***дві основні моделі***: *термодинамічна* та *інфодинамічна*. *Перша* виникла в XIX ст., в умовах, коли були відкриті *фізичні закони термодинаміки*. Її представники *людину* почали розглядати як *термодинамічну машину*, котра спроможна завдяки власним *енергетичним ресурсам* створювати *додаткову енергію свого прогресу*, що не є властиво іншим об'єктам природи. Провідну роль у становленні цієї моделі виконали вітчизняні мислителі: *С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко.*

Можна згодитись з представниками даної моделі про необхідність *зменшення впливу протиприродних факторів в життєдіяльності людини,* які сприяють *розсіюванню енергії, дарованої нам природою* (надмірна бюрократизація державного апарату, потужний розвиток спекулятивного капіталу, війни і соціальні катаклізми, нагромадження розкоші, непродуктивне споживання), які є виявом не лише *розсіювання*, але й *відвертих крадіжок енергії*. Так, *С. А. Подолинський* окреслював *працю* як *фундаментальну характеристику людини*, розуміючи під нею "*споживання механічної і психічної роботи*, нагромадженої в *організмі*, що має результатом *збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні"* [101]. Лише та *праця*, котра носить *конструюючий, продукуючий характер*, сприяє *збереженню та нагромадженню енергії природних сил*, в першу чергу *Сонця*. Внаслідок цього у людини "з'явилися перше необхідне для неї *дозвілля і запас сил*, що й були вжиті нею на *працю*, *корисну ще безпосередніше"* [102].

Очевидним недоліком цього варіанту фізичної економії є зведення людини, навіть з її інтелектом, до статусу лише однієї, хоча й потужної (за висловом *В. Вернадського*, ***геологічної сили***) та

[100] Костирко І. Енергія, праця та економічна маса у світлі теорії фізичної економії. *Аграрна економіка.* 2009. Т. 2. № 3–4. С. 95.

[101] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори* / Упоряд., передмова і прим. Л. Я. Корнійчук ; Київський національний економічний університет. К. : КНЕУ, 2000. С. 229.

[102] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *С. А.Подолинський. Вибрані твори* / Упоряд., передмова і прим. Л. Я. Корнійчук ; Київський національний економічний університет. К. : КНЕУ, 2000. С. 235.

органічної складової світу природи, відводячи *її соціальну та духовну сторону на задній план.* З її вчення випливало, що *люди інтелектуальної праці (науковці, управлінці, митці)* просто-на просто належать до *безплідного класу*, який передовсім сприяє *розпорошенню енергії прогресу людства*. Знову на перший план виходила, по-факту, *людина фізичної праці* (представники продукуючого класу), хоча й *озброєна якісно новими знаннями*. Постає питання: "А хто ж продукує ці знання і надає їх в розпорядження широкому загалу?". На це представники даної моделі фізичної економії чіткої відповіді не дали.

Незважаючи на вище вказані негативні моменти даної моделі, її позитивні сторони сьогодні знаходять не лише теоретичне обґрунтування, але й практичне втілення в різних сферах народного господарства. Вчені і практики обмінюються досвідом на всеукраїнських та міжнародних форумах і семінарах. Зокрема, варто відзначити результати роботи *Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи"* [103].

В добу розвитку *інформаційних технологій* в другій половині XX ст. різко зростає розуміння ролі *знань* та *інформації* в життєдіяльності людства. Не обминув цей процес і вчення фізичної економії. Про це свідчать пошуки як вітчизняних дослідників (*С. Б. Кримський, Б. Я. Панасюк, Ю. М. Канигін, В. І. Кушерець, В. П. Письмак, І. Г. Костирко, Л. С. Гринів* тощо), так і зарубіжних (*Л. Ларуш, Г. Одум, М. Шлессер*). Ця *модель* розглядає *Всесвіт та людину* як *потужні і водночас динамічні, перебуваючі у розвитку та взаємозв'язку, інформаційні системи.* Біля її витоків, справедливо вважають, знаходився український мислитель і вчений *В. І. Вернадський* – творець *вчення про сферу розуму (ноосферу)*. Він писав: "*Розум – природне, космічне явище. Він існує у вигляді земної оболонки"*. Професор *Б. Я. Панасюк* наголошує на існуванні *Інформаційної системи Всесвіту*, під якою розуміється "*космічний зв'язок*, здійснюваний через *інформаційне поле*, яке знаходиться в *міжпланетному середовищі"*. Він підкреслює, що "під *інформаційною системою Всесвіту* слід розуміти *інформацію*, яку одержує *вся жива і нежива природа, тваринний і рослинний світ*

[103] Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи". Мелітополь : Люкс, 2013. 329 с.

планети Земля, подібне стосується й *інших планет*, як через *явну практику самої природи*, так і через *невидимий ефір*, у якому знаходиться *все суще"*[104]. *Л. С. Гринів* веде мову про «*плівку життя*» як *першооснову економіки сталого розвитку* [105].

Оригінальну концепцію в рамках *інфодинамічної моделі фізичної економії* запропонував вітчизняний дослідник та вчений *Ю. М. Канигін.* Вона ґрунтується на тому, що людина не лише сприймає інформацію від *Всесвіту* та *Творця-Бога*, але й продукує сама специфічну її форму – *знання з допомогою божественного дару – інтелекту*. На його переконання, ігнорування в *класичній політекономії* цього чинника або ж його недооцінка представниками *термодинамічної моделі фізичної економії* призводить до суттєвих спотворень у розумінні *місця людини у Всесвіті*. *Інфодинамічна* та *термодинамічна моделі* не конкуренти, а дві органічні, взаємодоповнювані складові єдиного цілого – *вчення фізичної економії. Фізична* і *розумова праця* людини є повноцінними тільки у *взаємозв'язку* та *доповнюваності*. Завдяки цьому людина і здатна вибудувати *сферу розуму як космічну оболонку*. Про це він і пише в своїй праці "Фізична економія як альтернатива політекономії. Енергія прогресу*"*[106].

Тут, натомість, хотілось би наголосити на утвердженні *принципу єдності віри і розуму* як шляху до *Творця* та його творіння – *природи*. "*Віра* і *розум* – два крила людського духу" – наголошував постійно папа *Іван Павло II (Кароль Войтила)*. Важливими є не тільки *суть самого вчення*, але й *усвідомлення* людиною *відповідальності перед собою, людством, природою, Богом* за свої слова чи дії при його реалізації. Адже *людина* є *істота вільна*, а, отже, *творча*, здатна як до *правильних*, так і *помилкових кроків*. Картати людей не так треба за допущені помилки, як за відсутність бажання їх подолати. Тільки в єдності та відповідності *слова (інформації, знання)* і *дії, морально-етичній зрілості людини* можлива успішна реалізація *засад фізичної економії* в усіх сферах життєдіяльності людини.

---

[104] Панасюк Б. Я. Інформаційна система всесвіту і людина. *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України*: зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., 8–10 квіт. 2009 р., м. Київ. К. : КНЕУ, 2009. С. 289–290.

[105] Гринів Л. С. Фізична економія: нові моделі сталого розвитку : монографія. Львів : Ліга-прес, 2016. С. 79.

[106] Каныгин Ю. М. Физическая экономия как альтернатива политэкономии. Энергия прогресса. К. : Арий, 2016. С. 77.

Тому дослідники вважають, що вагомою складовою *інтелектуального* та *духовно-морального зростання фахівців-економістів* є проблема *зміни парадигми їхньої освіти*. Дослідники небезпідставно відзначають, що сучасні парадигми освіти нерідко є ворожі або байдужі до проблеми утвердження *принципу життя*. Передовсім вони спрямовані на *утвердження панування людини над природою та набуття з допомогою отриманих знань можливості якомога ширше використовувати природні ресурси на власну користь.* Тому в своїй основі така *економічна освіта* не є гуманістичною. За образним висловом *В. О. Шевчука*, вона забезпечує підготовку «*катів власних нащадків*»[107]. Важливо спрямувати зусилля на виховання *економістів з гуманістичним світоглядом*, що будуть використовувати *закони природи* не на шкоду людині, а на *зростання її потенціалу та гармонійного співжиття з природним і соціальним середовищем*. В. О. Шевчук конкретизує це завдання економічної освіти: «Йдеться насамперед про оволодіння *знаннями фундаментальних природничих засад господарювання.* Це також відкриває можливості отримання *онтологічно достовірних знань про господарське буття*» [108].

Розбіжності між *двома моделями фізичної економії* не є настільки суттєвими, щоб різко протиставляти їх. Адже *праця людини*, передовсім *фізична*, не може бути *продуктивною* та *енергозберігаючою*, без використання *інтелекту* та *знань*. Про це ще в XIX ст. писав творець вчення фізичної економії *С. А. Подолинський*, аналізуючи *продуктивні* і *непродуктивні види діяльності первісних суспільств.* Саме перехід від *рибальства* і *мисливства* до *продукуючих видів діяльності* (*землеробство, скотарство, будівництво поселень, виготовлення знарядь праці і зброї*), на його переконання, і символізує той доленосний рубіж у появі в людства *соціальності* та *культури*, його здатності зберігати та збільшувати

[107] Шевчук В. О. Бачення проблематики сталого розвитку з позицій фізичної економії. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 169.

[108] Шевчук В. О. Бачення проблематики сталого розвитку з позицій фізичної економії. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання* : колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 170.

природні енергетичні ресурси [109]. Не можна в повній мірі згодитись з *Ю. М. Канигіним* про те, що представники термодинамічної моделі не помічали ролі *інтелектуальної праці*, хоча й не виробляючої безпосереднього матеріального продукту, в зростанні *енергетичного потенціалу*. Наведемо хоча б приклад з відомої праці С. Подолинського *"Праця людини і її відношення до розподілу енергії"* про вчителя елементарної школи, який займався виключно викладанням арифметики, а не написанням та друкуванням праць. Селяни, навчені елементарним азам арифметики, в набагато меншій мірі піддаються обманам з боку окремих чиновників та підприємців [110]. Подібні моменти ми знаходимо також у працях В. І. Вернадського [111] та М. Руденка [112].

Отже, основна розбіжність між *двома моделями фізичної економії* полягає радше в кращій розробленості та визнання пріоритетності певного компонента: для *термодинамічної – енергії природи та праці людини*, для *інфодинамічної – інтелектуального та інформаційного виміру* діяльності людини. Але як перша, так і друга пропонують якісно нову альтернативу традиційному споживацькому ставленню до природи та її багатств, і головне, переосмислення місця людини в системі світобудови, де людина не протиставляється природі, а виступає її специфічним проявом, і яка здатна посилювати дію *природних законів* на власну користь, і водночас *осмислюючою свою відповідальність за результати своєї праці як перед Богом*, так і *наступними поколіннями людей*.

Провівши аналіз базових ідей *термодинамічної* та *інфодинамічної моделей фізичної економії*, можна зробити декілька суттєвих *висновків*:

1) обидві моделі взаємно доповнюють, а не протиставляються одна одній;

---

[109] Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори* / Упоряд., передмова і прим. Л. Я. Корнійчук ; Київський національний економічний університет. К. : КНЕУ, 2000. С. 232.

[110] Подолинський С. А. раця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори* / Упоряд., передмова і прим. Л. Я. Корнійчук ; Київський національний економічний університет. К. : КНЕУ, 2000. С. 263.

[111] Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. *Размышления натуралиста* : В 2 кн. / АН СССР. Ин –т истории естествознания и техники ; Сост. М. С. Бастракова, В. С. Неаполитанская, Н. В. Филиппова. Кн. 2. М. : Наука, 1977. С. 19, 40.

[112] Руденко М. Шлях до хаосу. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 423–424.

2) вчення обох моделей дозволяє говорити про існування *системи Людина-Суспільство-Природа*, в якій *енергія природи і праці людини*, її *інформаційні* та *інтелектуальні ресурси* є органічними компонентами єдиного процесу творення *ноосфери* (сфери *праці*, заснованої на засадах *науки і розуму, духовності*);

3) реальною є загроза в багатьох послідовників фізичної економії редукувати її напрацювання лише до царини економіки чи техніки, використовуючи її як суто емпіричний, утилітарний інструмент;

4) варто *вчення фізичної економії* розглядати як *світоглядну парадигму*, яка торкається *всіх аспектів життя людини і суспільства, їхніх відносин з природою та Всесвітом*, тобто містить як *науковий, економічний, технологічний*, так і *етико-моральний, філософський, релігійний, освітній, соціально-політичний аспекти*;

5) пошук конкретних механізмів практичної реалізації *принципів фізичної економії* в різних сферах життєдіяльності людини і суспільства, зокрема, завдяки досягненням *кібернетики* та *інформаційних систем*;

6) треба пам’ятати, що в будь-якому вченні, в тому числі і фізичної економії, є постійно загрози абсолютизації певних факторів, натомість важливо здійснювати їх аналіз як *системи*, де важливими є всі моменти: *природні, соціальні, науково-освітні, релігійні, природоохоронні, інформаційні, інтелектуальні*.

Доцільним є також вивчення проблеми використання напрацювань *фізичної економії* в системі *вищої освіти*, звернувши увагу на *методику і форми їх представлення в навчально-виховному процесі*, від яких залежить в значній мірі підготовка *фахівців*, зокрема, *економічних спеціальностей* з новими *світоглядними та методологічними підходами* до вирішення *актуальних питань господарювання*.

Отже, *фізична економія* на рубежі XX–XXI ст. в умовах *глобалізації економіки* поступально утверджується як ефективна альтернатива *класичній політекономії*, бо спрямована на перегляд усталених (споживацьких) поглядів на відносини людини, суспільства і природи в процесі господарської діяльності. Дана *світоглядна система* передбачає розгляд *економічної діяльності (індивідуальної та суспільної)* в більш широкому контексті, пов’язаному зі знанням *засад формування та функціонування природнього, соціального, інформаційного, культурного і духовного*

вимірів буття людини і суспільства. Вона визнає дію *природних законів* як первинних при побудові *моделей господарювання*. В *сучасній фізичній економії* сформувалось декілька *методологічних підходів* (передовсім *термодинамічний* та *інфодинамічний*) до пояснення та розуміння відносин *людини, суспільства та природи*, кожен з яких має як свої сильні сторони, так і слабкі позиції, про які варто знати і враховувати при реалізації в соціально-економічній практиці. *Термодинамічна* та *інфодинамічна моделі фізичної економії* взаємодоповнюють одна одну, а не протирічать або ж є несумісними, як це подекуди пропонується в сучасній науці. Розбіжності між двома моделями фізичної економії не є настільки суттєвими, щоб різко протиставляти їх. Адже *праця людини*, передовсім *фізична*, не може бути *продуктивною* та *енергозберігаючою*, без використання *інформації, інтелекту* та *знань*.

1.7. Філософсько-світоглядні засади фізичної економії

У базових положеннях такого напрямку *світової економічної думки*, як *фізіократи*, зокрема, *ідей французьких фізіократів XVIII ст*., є висновок, що *підґрунтям економічних процесів і явищ* є не політичні, а *фізичні (природні) чинники*, що *добробут суспільства* створюється в *сільському господарстві*. Французькі дослідники *Ф. Кене, Ж. Тюрго, Ж. Д"Аламбер, О. Мірабо* синтезували тогочасне (XVIII ст.) *знання про природу і суспільство*, сформували власну *філософську концепцію про суспільство, як частину світобудови*, що підпорядковується *природним законам*. *Головне положення економічної програми фізіократів – ідея «чистого продукту» (дохід нації)* створюється лише в *сільському господарстві*. Своєрідно тлумачили вони *виробництво, працю (продуктивну і непродуктивну), сутність грошей* тощо. *Справжнім виробництвом* фізіократи вважали лише *землеробство*, яке є *єдиним джерелом багатства і добробуту*.

В новочасних наукових дослідженнях (як світової так і вітчизняної думки) підкреслюється *роль Сонця* та *енергії Всесвіту для Землі*, їх вплив на формування *засад органічного виробництва*, на *біосферу* загалом. Не враховувати цей вплив людство не має права, приймаючи до уваги *складність нашого буття*. Нагадаємо, що ще наприкінці XIX–поч. XX ст. на це звертали увагу представники *філософської течії космізму*, а саме *К. Ціолковський, В. Вернадський*.

Відправною точкою для цих видатних вчених слугувала думка про те, що *Людина, Земля і Космос* знаходяться в *нерозривній єдності*, піддаючись *різноманітним взаємовпливам*, які суттєвим чином відображаються на всіх *трьох компонентах Всесвіту*. Цю ж ідею поділяв несправедливо забутий український вчений *О. Чижевський*, який ґрунтовно вивчав проблему впливу *найбільш яскравого на небосхилі світила на наші земні справи*, і який у віці 21 року захистив дисертацію *«Фізичні фактори історичного процесу».*

Тому, вивчаючи як вітчизняну, так і світову спадщину минулого, ми отримуємо потужний імпульс для власного переосмислення філософських проблем в умовах буття світу в цілому, та людської особистості зокрема. І чим швидше кожна людина усвідомить істину: «*Людина – частина Всесвіту*», *і з Всесвітом вона обмінюється енергією*, тим самим вона більше наблизиться до розуміння *своєї природи*, *зможе пізнати своє місце і роль в цьому світі, обере шлях єднання з ним (світом) та Всесвітом.* Тобто, мова йде про «*здатність чи нездатність поглянути на себе очима Космосу*» (*М. Руденко*), розуміння того, що *єдиними провідниками додаткової космічної енергії в земній природі* є *злаки (жито, пшениця, кукурудза*). Саме вони і є *основним носіями біологічної енергії,* тобто *акумульованої енергії Сонця*. Все це є цілком в дусі *енергоеволюціонізму*, з ідеї якого також виникає знаменитий вислів: «*Пізнай світ, пізнай своє місце і роль в цьому світі*» (*Сократ, Сковорода*).

В цьому процесі *пізнання* і *самопізнання* важливе місце займають представники української школи фізичної економії *С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко*, які здійснили справжній переворот не лише в українській, але й світовій науці. Підкреслимо їх внесок в розробку *енергетичної теорії суспільного розвитку*, висвітлення *проблеми поєднання природничих та гуманітарних наук*, питання *про причину і рушійну силу можливостей людини в плані збільшення енергетичного бюджету планети та зменшення ентропії.* Саме вони дали нове *природничо-наукове визначення праці* та підкреслили її *космічний характер*, і, найголовніше: вперше в світовій науці ці дослідники визначили *фізичну природу додаткового продукту*, як *результату людської праці та перетворення додаткової енергії Сонця.*

Перед кожним поставлене питання: хто ми? Сліпі учасники, німі очевидці цивілізаційного занепаду, чи переконані адвокати нащадків, покликані передати їм отриману у спадок від своїх предків естафету життя. І ключ до розв'язання цієї проблеми є, як вказує *М. Руденко*: «*Ніщо так не заважає утвердженню земного безсмертя, окрім нашого незнання*», «слід пам'ятати, звідки ми дивимося на світ. *Можна дивитися з боку людини на Творця і з боку Творця на людину*». І якщо *земна людина хоче мати цільний світогляд*, то *він (світогляд) складається не лише з соціального, а й з космічного*, і якщо *ці «фактори існують нарізно, то це ще не світогляд*» (Руденко М.).

Основоположники української школи фізичної економії *С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко* встановили *основні напрями її методологічного обґрунтування*, зокрема, *філософські засади онтології,* які дозволяють розкрити *місце і роль економічних суб'єктів*, що виступають *носіями рушійних сил господарського розвитку.* Наприклад, це цілісно зробив *М. Руденко* в праці «*Гносис і сучасність»*, спираючись на ідеї *Платона, Піфагора, Канта* та інших філософів. М. Руденко переконливо та аргументовано показав, що для пізнання *динамізму економічних процесів* необхідним є не лише *методологічний інструментарій гносеології*, а й *онтології*. Його стаття *«Глобалізація і Україна»* стала економічним заповітом нашого сучасника, який заскоченому глобалізмом людству відкрив історичну місію, що покладається на Україну.

1.8. М. Д. Руденко про повернення порушеної рівноваги між людською діяльністю на землі і законами Всесвіту

Філософія і *наука*, які по своїй суті є *дисциплінами теоретичними*, дозволяють нам з усією впевненістю сказати, що вивчення *природи*, окрім суто *наукового*, неминуче за своїм змістом і формою має *філософський характер*. Це означає, що *філософія* за допомогою свого *методологічного інструментарію* та *понятійно-категоріального апарату* не лише *впорядковує, координує, осмислює* здобутки природознавства, а й має *реальну можливість їх передбачити*. Зауважимо також, що за допомогою *філософських знань* усвідомлюється *механізм цілісної енергетичної структури*, що створює *гармонійну взаємодію земного і небесного планів буття*. Філософська категорія «*космізм*» означає осмислення *Всесвіту* як *структурно організованого цілого*. В свою чергу, поняття

енергетизму розкриває *субстанційну і динамічну першооснову світу*, допомагає чіткіше розуміти феномен *енергетичної взаємодії людини і природи*. В цьому відношенні і є важливим звернення до вчення українського мислителя, вченого та громадського діяча *М. Д. Руденка (1920–2004).*

Подвижництво *М. Д. Руденка* полягає перш за все в тому, що, формулюючи для України і для людства свою концепцію філософсько-наукового рятівного знання, він вказує на ті *енергетичні можливості*, які здатні зробити нашу цивілізацію *безсмертною*. З цього приводу мислитель писав: «І лише тоді, коли справді кожна освічена людина осягне природу *додаткової вартості*, небезпека загибелі земної цивілізації поволі відімре – *земне людство здобуде безсмертя*» [113].

Виходячи з власного досвіду, класик української школи фізичної економії *М. Д. Руденко* констатує, що одні люди все це засвоюють з легкістю таблиці множення, іншим вона взагалі неприступна, хоч на перший погляд, здається доволі простою, і що тут йдеться, очевидно, про *психологічні властивості*, «або точніше: про здатність чи нездатність поглянути на себе *очима космосу*» (підкреслення наше). І далі він уточнює цей висновок таким чином: «Доволі просто мені далася істина, що *додаткова вартість* приходить на *землю* лише з *космосу* за допомогою *злаків*. Я маю на увазі *пшеницю, жито, кукурудзу* тощо…*Ніяких інших провідників додаткової космічної енергії в земній природі не існує взагалі*» [114].

При всьому цьому *Микола Руденко* розумів, що безглуздо заперечувати експлуатацію (особливо первісним капіталом), так само як безглуздо з цієї експлуатації виводити додаткову вартість. На його думку, *Марксова модель капіталу ніскільки не узгоджена з законами природи*, а особливо з *законом збереження і перетворення енергії*. «Чому ж цьому законові підкоряється Всесвіт. То чи здатне вийти з під його впливу людське суспільство…Нарешті він зважився взяти бика за роги (Юпітера) і …здійснити задумане ще Гербертом Велсом: збривання бороди Карла Маркса» [115].

---

[113] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 393.

[114] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 393.

[115] Сверстюк Є. Зачарований життям. *Найбільше диво – життя. Спогади* / Упорядник Р. Руденко. 1-е вид. К. : «Кліо», 2013. С. 14.

Головною справою свого життя *М. Руденко* вважав не письменницьку діяльність, а «*сонячну теорію додаткової вартості*, тобто прорив через паутину марксизму до істини, закладеної в християнській символіці про «П'ять хлібин Христових», хліб і вино в момент причастя. При цьому Микола Руденко посилається на класика української філософії: «*Сковорода* казав: у міфах і притчах біблійних треба вбачати *закони природи*, яких люди поки що не спроможні пояснити. Це між іншим, не заважало Григорію Савичу бути глибоко релігійною людиною і славити Христа. Але його *релігійність* не була непорушно догматичною – вона допомагала йому *вільною думкою* пізнавати *світ*, *Всесвіт*» [116].

І ми тут підходимо до розв'язки важливого питання. «Як тільки в моєму мозку майнула думка про *П'ять Хлібин Христових*, стався полум'яний удар в мою голову», – пише *Микола Руденко*, «і з'явилося відчуття *вогненного шолому на черепі*. Я ввесь ніби опинився у вогненному вирі – *моє «Я» жило в центрі цього вогню*. Мені було сказано, що в роках вісімдесятих *природа відмовить радянській державі в можливостях дальшого існування*: якщо вона не перебудує економічної системи, то має впасти. *Головною причиною падіння* буде те, що ця *держава виснажує землю (гумус) і багатства надр*» [117]. І ось ***формула енергії прогресу*** виглядає наступним чином: «В *с/г* завжди мають залишатися *три хлібини* – тобто *три рівновеликі частини біологічної енергії*, якою годується людство. *Одна* витрачається на *харчування та інші потреби* самих хліборобів, *друга* – на *компенсацію енергетичних втрат* гумусу, *третя* на *годівлю тварин і птиці (ясла)*. І лише *дві хлібини* з п'яти мають право *розділити порівно* держава та промисловість» [118].

Тоталітарна держава витрачає на себе і промисловість *три хлібини*. Саме така «космічна арифметика й призводить її до *загибелі*. Причина доволі проста: *тоталітарна держава виснажує землю*. Тоді Творець через *голод* і *народні злидні* ламає таку державу, аби відновити світовий порядок. Власне *світовий порядок* підтримується

[116] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 415.
[117] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 416.
[118] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 416–417.

автоматично, якщо *все збіжжя* залишається у *повній власності землеробів*» [119].

Наша цивілізація має лише ту перевагу, що ми оволоділи атомною енергією. Проте втратили ми не менше, ніж здобули, – а може і більше. *Ми втратили ту велику зосередженість, яка необхідна для духовного освоєння Всесвіту.* Наші далекі предки вміли робити великі філософські висновки з невеликих, крихітних експериментальних даних. І *М. Руденко* вказує як приклад на *Піфагора* і його послідовників, які витворили *модель Всесвіту* – вчення про *гармонію сфер*, котре було «стихійно кібернетичним». Послідовники Піфагора бачили *Всесвіт* як *єдиний організм*, що заснований на *самоуправлінні*. У *Піфагора* є прекрасне поняття «*Монада*». Це одночасно і *субстанційна одиниця Буття*, і *Єдине. Або Єдиний*. У Піфагора *Єдиний* виглядає так: *Бог* є *Природа*, *Природа* є *Бог*» [120].

Те, що мучило багато років *М. Руденка*, було водночас і щастям, бо це у вигляді багатозначних символів несе *церква*. На його переконання, є «*п'ять таємничих сутностей*, які є *підвалиною кожного суспільства*, котрі відображають *Головний Закон Космосу*. Уособленням *трьох* з них є *Свята Трійця*, присутня в християнстві та багатьох інших релігіях світу. За словами М. Руденка, на землі *Свята Трійця* живе в *пшеничному зерні*. «Саме тому на *причасті* ти й споживаєш *церковну проскуру* – аби причаститися до *Бога*, що є *Трійцею в єдиному*, тобто в *хлібній зернині*». Енергетично *інші дві одиниці* належать *соломі*, *коренеплодам*, *траві* тощо – тобто *плодам сільського господарства*, що лишаються *геть поза збіжжям*. Разом із зерном вони складають *п'ять енергетичних одиниць щорічного фотосинтезу*, який власне й належить бачити *основою суспільного життя.* На думку М. Руденка, якщо *держава відбирає в селянства зерно і лишає землеробам тільки дві одиниці* – поволі *вмирає і гумусний шар планети, держава прямує до загибелі, а її громадяни до голодної смерті.* «Якщо бодай одна з трьох рівновеликих потреб (їжа для людей в сільському господарстві, корми для худоби, птиці, і витрати на грунт, боротьба за грунт, та щорічне збагачення

[119] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 417.

[120] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 91.

врожайності) не задовольняється – це веде до виснаження та руйнування землі. І навпаки: якщо *всі продукти сільського господарства (селянської праці)* дістаються *виробникові*, а відтак *вільно їдуть на ринок*, тоді *автоматично всі потреби села задовольняються* – космічний арифмометр лишає хліборобам *три енергетичних одиниці щорічного фотосинтезу*». Саме завдяки цьому, підкреслює мислитель, в *суспільстві панує гармонія, перемагає світовий порядок.* «Відповідно настає *повний достаток*, *розквіт усіх суспільних сил*» [121].

Виклавши суть цієї космічної арифметики, суть і зміст поняття Енергії Прогресу, М. Руденко підкреслює, що «люди мусять знати космічну арифметику краще, ніж «Отче наш», бо то є «Отче наш» у ділі, у суспільному житті. Та поки що вони цього не бажають знати – особливо там, де понад сім десятиліть жорстоко убивали землю (мається на увазі СРСР. – *Р. Наконечний*). А *вбиваючи землю, не можна не вбивати людей*» [122].

Біблія дає відповідь на поставлене Миколою Руденком питання про розуміння чи нерозуміння космічної арифметики: «*Кукіль заглушив добре зерно*» (Мат. 13:24-30). А це означає, що *марксизм* одним з перших порушив закони природи *вченням про додаткову вартість*, і не врахував *закон збереження та перетворення енергії*, відкритий та обґрунтований німецьким лікарем *Юліусом Робертом Майєром* ще в 50-х рр. XIX ст. Направду, *Бог* відкриває *розуміння правди та істини поступово* (від Ф. Кене до Ю. Р. Майєра), в міру зусиль, які люди докладають до цього, прохаючи Бога про це: «А путь проведено, наче те світло ясне, що світить все більше та більше, аж до повного дня» (Прип. 4:18). Воістину, як писав *Т. Г. Шевченко*, «Земля плаче у кайданах, як за дітьми мати, нема кому розкувати, одностайно стати за Євангелію правди, за темнії люди, нема кому Боже, Боже, чи тож і не буде». Біблія з цього приводу каже: «*Щасливі і лагідні, бо вони успадкують землю*» (Мат. 5:5). *Правда* є закрита для *гордих* і *самовдоволених людей*. Про них Ісус Христос казав так: «Затовстіло бо серце людей цих, тяжко чують вухами вони» (Мат. 7:13). З цього приводу *С. Кримський* підкреслює, що в «*людині*

[121] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 431–432.

[122] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник: Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 432.

поєднується *розум, високий дух*, що пов'язує її з Універсумом, *здатність трансперсональних переживань прирученості до Космосу* та *нижчі інстинкти*, що асоціюють *пітьму тварного підпілля*» [123]. Саме ці, *нижчі інстинкти* і має на увазі М. Руденко, описуючи таких *людей*, що *не мають космічних мотивів*, і в яких відсутні *духовні якості самого Всесвіту*. Їх треба формувати *в людині.* «Мова йде, – підкреслює М. Руденко, – про *здатність чи нездатність поглянути на себе очима космосу*», і зрештою про *подолання обивательського його розуміння* [124].

У пісні *«Нема в світі Правди, Правди не зискати»* український філософ *Г.С. Сковорода* відводить своїй *Вітчизні* особливе місце, саме тут зринає *контраверсія між Україною та Московщиною*, яка всю Малоросію називає тетерваками. «Чего ж стыдиться. Тетервак есть птица глупа, но не злобива. *Не тот есть глуп, кто не знает…, но тот, кто знать не хочет*» [125]. Очевидно, що і в *М. Д. Руденка* це розуміється *аналогічно* стосовно до бачення *природи додаткової вартості* в його час, коли вона видавалась неприступною.

Розкриваючи суть *енергії прогресу, зміст космічної арифметики*, яку М. Руденко несподівано дістав із *надр Космосу*, що впало на нього *небесною благодаттю* та водночас *великою мукою*, він з цього приводу підкреслював, що це «така незвичайна тема, що одній людині досить натяків, аби вона тебе зрозуміла, зате іншій не допоможуть і роки ретельних студіювань. Ніби й справді, *одна душа несе ці знання шляхом перевтілень із далеких епох*. Їй слід лише нагадати – і *гносис* одразу ж *прокидається в ній*, стаючи її *духовною сутністю*; інша душа ніколи з ним не зустрічалася раніше, і він взагалі їй не під силу». І на прикладі рідних і знайомих М. Руденко говорить, хто належить до першої категорії душ людських, а хто до другої [126]. І далі він пояснює, чому його зрозуміли ті, хто належить до *першої категорії*: «Нас поєднав *Космос*. *Всесвіт* став *особисто нашим*, його грандіозність нас не лякала – *все одно з боку духовного*

[123] Кримський С. Під сигнатурою Софії. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. С. 38.

[124] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 393.

[125] Сковорода Г. Убогій жайворонок. Притча. *Григорій Сковорода. Повне зібрання творів*: У 2-х т. К. : Наукова думка, 1973. Т. 2. С. 119–120.

[126] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 455.

Він може дорівнювати Людині, навіть уміє стати Людиною. Так було тоді, коли *Він* став *Ісусом Христом*. Він же, *Христос*, має *жити в кожному з нас* – і тоді *земна людина дорівнює Всесвітові*» [127].

Відповідаючи на просте запитання «Чому так сталося, що трьох близьких між собою людей (Григоренко, Маринович, Руденко) відвідує Небесний Вогонь, якого тисячоліттями називали Богом», М. Руденко пише: «Хіба це не свідчить про те, що *Світовий Розум* шукає *порозуміння з людиною стосовно цих всесвітніх знань*. Деякі люди це доволі глибоко розуміють, але їх ще дуже мало. На жаль, це ще не виведено на рівень державних знань. І саме це мене лякає. Бо *в цих знаннях корениться вічне життя або загибель земної цивілізації*» [128]. А виступаючи на суді 1 липня 1977 р. з останнім словом, він говорив про те, звертаючись до суддів, що «Ви судите *Всесвіт*…за те, що він *словом* оселився в *людині*… Це *Логос*, себто *знання Всесвіту про самого себе*. *Всесвіт* не просто існує, він *повинен знати, як і для чого він живе*. Живе він для того, щоб *думати*. Осмислює себе за допомогою *Слова*. Осмислює себе в *Людині*» [129].

М. Руденко піднімає тут питання про *особливий ракурс особистості*, яка має бути *єдністю усвідомленої індивідуальності* як *суб'єкта відповідальності* та *внутрішнього світу людини*. У цьому випадку, як пише український філософ *Сергій Кримський*, «*особистість* є притаманною *феномену душі* … і *духу*, що робить людину *цілим світом*… і в якої здійснюється *трансформація зовнішнього світу у внутрішній*. І справа не тільки в її космічній відкритості» [130]. У такому ракурсі відоме формулювання Е. Фроммом *принципу особистості «не володіти усім, а бути всім»*, отримує доповнюючий *онтологічний вимір*. Тобто, мова йде про *перехід людей з епохи раціоналізму* до *епохи духовності*, із *приматом духовного над матеріальним, подолання кризи духу* як найстрашнішої кризи людини і людства, про *недопущення панування техносфери над ноосферою.* Загострився інтерес до *людини духовної, «ноосферної»* за висловом

[127] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 455.

[128] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 651.

[129] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 690.

[130] Кримський С. Під сигнатурою Софії. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. С. 33.

В. І. Вернадського, котра по-новому відноситься до цих проблем, про які пише М. Руденко. Філософ-космість *В. І. Вернадський, М. Бердяєв та інші українські філософи* трактують *людину як сутність Всесвіту*, *головну цінність світобудови*, а *шлях до високої духовності* вбачають у *злитті людини з Космосом*. В. Вернадський у праці «Філософські думки натураліста», наголошував, що така *ноосферна людина* відповідальна не лише за свою *долю*, але й за *долю всієї планети* [131].

Як писав геніальний любомудр *Г. С. Сковорода*, людина народжується *двічі – фізично* і *духовно*. Саме *духовне народження* Г. С. Сковорода вважав *істинним*, оскільки *людина осягає «божественне в собі»*, а *зародки духовності людини* існують в її *серці* від *народження* («*філософія серця*»). *Духовну людину*, на думку Г. С. Сковороди, інших українських мислителів, творить *шлях добра*: через *пізнання, усвідомлення й розуміння своєї істинної духовної природи*, *свого призначення в світі*, до чого людину закликає *вчення Христа*: «*Бог і щастя* – недалеко воно. Близько воно. У *серці* і в *душі твоїй*»[132]. А письменник-мораліст, громадянин-християнин *М. В. Гоголь* закликав: «Будьте не мертві, а *живі душі*. Немає *других дверей, крім вказаних Ісусом Христом*» [133].

В *Біблії* описується *загадкова нічна бесіда Ісуса Христа з Никодимом*, під час якої було поставлене *питання про подвійне народження людей. Народжений від жінки*, промовляв Христос, повинен *народитись удруге, згори*. Бо «*коли хто не народився згори, то не може побачити Божого Царства*». Це здивувало Никодима, начальника юдейського, який не розуміє цих слів Христа: «Як може людина родитися, бувши старою? Хіба може вона ввійти до утроби своєї матері знову й родитись?». І чує відповідь Христа про те, що *друге народження* відбувається не від «жони» (що зродилося з тіла є тіло), що ж зродилося з *Духа – є дух*», і тому кажу тобі: *Вам* необхідно народитися *згори*». Тобто Ісус Христос в цій розмові говорить про *небесне*,а не земне, бо «*Вітер віє, де хоче, і його голос ти чуєш, та не відаєш, звідкіля він приходить, і куди він іде. Так*

[131] Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. М. : Наука, 1988. 520 с.

[132] Сковорода Г. Вступні двері до християнської добронравності. *Григорій Сковорода. Твори в 2-х т.* Пер. зі староукраїнської мови та прим. М. Кашуби, В. Шевчука. (Гарвардська б-ка давнього укр. письменства). Поезії, байки, трактати, діалоги / ред. О. Мишанич. К. : АТ «Обереги», 1994. Т. 1. С. 141.

[133] Гоголь Н. В. Духовная проза. М. : Русская книга, 1992. С. 31.

буває із кожним, хто від Духа народжений» [134]. Тобто, мова йде про *друге, духовне народження*, яке *С.Кримський* розглядає як *здобуття особистості*, як *творіння світу*, що продовжується для *особистості*, яка втягується у *світовий творчий процес* як *його уособлення*. Цей шлях *(від індивідуума, тобто від плоті) до особистості (Духа)* С. Кримський називає *«духовною космогонією творіння особистості»* [135].

Коли мова йде про конкретних людей, то ці *ідеї фізіократів* про *Сонце, Космос, Бога чи енергію прогресу* легко сприймають *люди*, що *здатні самих себе вписати в життєві процеси Космосу*. Для них є цілком очевидним, що *Сонце щороку збагачує людство своїми незрівнянними дарами, і саме звідси належить виводити додаткову вартість.* В цьому відношенні, як слушно підкреслює М. Руденко, «без *людської праці* вона *з'явитися не може*, але ж *сама праця можлива лише доти*, доки людина споживає *сонячну енергію, законсервовану в хлібі та інших плодах фотосинтезу*. Отже, первинною є в жодному разі не праця – *первинною є зв'язана в фотосинтезі енергія космосу*». Важливо також «встановити, кому скільки належало в земному процесі, який ми називаємо економікою: землеробству, промисловості, державі» [136]. *М. Руденко* наводить діалог з людиною, яка ставиться до землі як до машини (*механістичний підхід*) і без-будь-яких сентиментів готова змусити землю родити і годувати людей. Заперечуючи такий підхід, М. Руденко стверджує, що *гумусний покрив планети* належить бачити як *живий організм* і називає таке світосприйняття як глибокі світоглядні розбіжності. Лише пізніше він збагнув, що «саме тут слід шукати ключ до розуміння їхньої бездуховності». «*Розум і душа* належать до *різних категорій*, хоч і зливаються в *Логосі*. Давно відомо: можна володіти *гострим розумом* і при цьому мати *глуху і*

[134] Євангеліє від св. Івана. Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена [Текст] : 988–1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. К. : Українське біблійне товариство, 2002. 3, 3–8, с. 1311.

[135] Кримський С. Під сигнатурою Софії. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. С. 34.

[136] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 402.

сліпу душу. Ба більше: *взагалі не мати ніякої душі* – тобто бути *бездушним*» [137].

Тому багатьох чиновників, і в т. ч. деяких письменників-чиновників М. Руденко називає бездушними, і саме тому вони прижилися на кремлівських верхах. Докорінні причини цього явища надміру складні – вони сягають у природу Космосу, як підкреслює письменник. *Мозок*, властивістю якого є *розумність*, наділений *досвідом лише земної сфери*. *Душа* володіє *досвідом абсолютним*, що належить *цілому Всесвітові*. Ось чому *душевні порухи* завжди *багатші і щедріші за вчинки, спонукувані самим тільки розумом* [138].

Але чому такі люди (за М. Руденком - бездушні) бачили в М. Руденку ворога? Листи, які писав він в ЦК (бо йому так було велено з Космосу 12–15 серпня 1963 р.) і він повних 10 років писав в партійні органи про катастрофу, до якої прямує СРСР. Коли він послав *телеграму М. С. Хрущову* ще 18 квітня 1963 р., «*це була акція абсолютно підневільна – не я це робив, а мною робила якась надмогутня сила*… Цієї миті я сам собі видавався ненормальною людиною: не хочеш робити, а робиш, і здавалося: якщо не зробиш, не виконаєш того, що тобі велено з неба – обернешся геть на попіл». І далі: «Про себе не думав: *я добровільно приймав послане небом*. Як видно, мені належало одним органом дотику, за допомогою якого Вищий Розум вивчає те, що належало зруйнувати…*Мій Бог жив під склепінням храмів, його храмом був цілий Всесвіт.* Власне ***Всесвіт і Бог – це для мене було те саме***». Мислителем рухала віра в те, що він «*діяв не самочинно – на моєму плечі лежала рука Сущого*». При чому він твердо знав, що *Сущий* жде від нього «не проповідництва в біблійному розумінні, а *завершення наукової праці, яку розпочав Ф. Кене і якого мало хто розумів*» [139].

М. Руденко підкреслює, що *Ф. Кене пережив полум'яну злуку зі Світовим Розумом* так само, як це сталося з ним, і що він про це не розголошував, «як не розголошував і я працюючи над «Енергією прогресу». Розуміння доробку Ф. Кене було результатом тривалих та складних власних пошуків М. Руденка: «Саме тому я зрозумів

[137] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 480.

[138] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 480.

[139] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 484, 487.

«Економічну таблицю» Ф. Кене як фізичну формулу, – саме тому, що відкрив її самотужки через 200 років після Кене. І тільки здійснивши це відкриття, побачив, що *воно вже не раз приходило на землю*» [140]. Картина природи не може бути повною, доки *макрокосм і мікрокосм не з'єднані в суцільну тканину*. М. Руденко глибоко переконаний, що до *такої єдності* здатна привести *сила Моносу*, з якої власне і починається *створення Всесвіту* [141].

Попри термінологічні розбіжності, це *те саме вчення Григорія Сковороди про єдність трьох світів,* виведене з *філософії серця*. Цей титан духу рідного народу звеличував *духовне начало людини* в таких глибоких і мудрих роздумах: «*Коли вдягаєш і прикрашаєш тіло, не забувай і про серце*. Дві хлібини, два будинки і дві одежі, два роди всього є, всього є по двоє, через що є *дві людини в людині одній, два батька – небесний і земний і два світи – першородний і тимчасовий, і дві натури: божественна і тілесна в усьому-на-всьому*» [142].

Зустріч з *духом Всесвіту* (12 серпня 1963 р.) відкрила для М. Руденка доконечну потребу *«безкровної перебудови» задля порятунку нашого світу*: Богові слід повертати все, що ми в нього позичаємо. *Селянин – найвірніший слуга Господній*. Це *він і тільки він* мусить власними руками повернути Богові все Боже, тобто *повернути порушену рівновагу між людською діяльністю на Землі і законами Всесвіту*. Бог віддав землю рільникові для того, щоб він продовжував його справу на землі, щоб творення світу тривало до кінця світу. «Можна навіть сказати, що *рільник – це єдиний законний спадкоємець Бога на Землі*», – наголошує *Петро Скрійка*. *Гарантіями гармонійних відносин між рільником та Богом*, вважає вказаний дослідник, «є *важка праця на землі*, яку цей рільник взяв у *Бога* у *вічну оренду* і котру по ньому ми, всі рільники, успадкували, і яка стала *етикою його й нашого обов'язку, етикою поту, етикою постачання Богові хліба, щоб мав з чого ліпити свою людину, етикою*

[140] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 491.

[141] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 16.

[142] Сковорода Г. Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті (товариська розмова про душевний мир). *Григорій Сковорода. Твори в 2-х т.* Пер. зі староукраїнської мови та прим. М. Кашуби, В. Шевчука. (Гарвардська б-ка давнього укр. письменства). Поезії, байки, трактати, діалоги / ред. О. Мишанич. К. : АТ «Обереги», 1994. Т. 1. С. 355.

для нас, для землеробів, економічно не надто оплатною, але для Бога надзвичайно важливою» [143].

М. Руденко наголошував спеціально, що *вчення фізіократів*, зокрема, *Ф. Кене* наприкінці XVIII ст. *не зрозуміли*, і вони опинились тоді на становищі *«глухонімих».* І надалі небагато хто був спроможний осягнути суть їхнього вчення. *Фізіократам*, підкреслював мислитель, було властиве *космічне мислення* задовго до утвердження *«космічного віку».* Нерозуміння вчення фізіократів їхніми сучасниками та найближчими наступниками ще можна якось виправдати. Але в *наш час не розуміти їхнього вчення – це означає зусиллями людини приректи світ на неминучу загибель*. *Недотримання природних законів людиною та її спільнотами в наш час суттєво пришвидшує момент глобальної катастрофи*. Тому завжди пам'ятаймо, що *кожній живій істоті відведена природою своя роль*, і *не варто намагатись робити підміну*. «***а) у людини ніколи не виросте листя замість волосся і коріння замість ніг; б) через це людина ніколи не зможе приймати енергію безпосередньо від Сонця; в) виснаживши родючість землі, людина втратить енергетичний зв'язок із Сонцем і неодмінно загине***» [144].

Для того, щоб знайти вірні підходи до тих чи інших проблем, які поставлені М. Руденком, треба виходити з *більш глибоких, філософських*, або як пише відомий німецький філософ (антропософ) *Р. Штайнер*, ***духовних основ***: «Кожна освічена людина зобов'язана засвоїти, що не тільки рослина залежить від того, що ми бачимо навколо неї. *В рості рослин бере участь ввесь небосхил зі своїми зірками»* [145]. Р. Штайнер також зауважує, що «саме в *сільському господарстві* знаходимо, як це необхідно використати *з Духу ті сили, які сьогодні зовсім невідомі і значення яких не тільки в тому, щоб дещо покращити в сільському господарстві, але від них залежить, чи зможуть люди взагалі продовжувати своє життя в фізичному смислі на Землі*» [146]. Нерозуміння цього багатьом сферам життя

[143] Скрійка П. Молоко і Гоголь. Краків-Львів, 2011. С. 83–84.

[144] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 238.

[145] Штайнер Р. Духовно-научные основы успешного развития сельского хозяйства. с.-х. курс. Киберватц, Бреслау, 1924. Перевидання: Пер. с нем. М. Н. Жемчужникова, А. А. Демидова, Л. Н. Банзелюк. Калуга : Духовное познание, 1997. С. 6.

[146] Штайнер Р. Духовно-научные основы успешного развития сельского хозяйства. с.-х. курс. Киберватц, Бреслау, 1924. Перевидання: Пер. с нем. М. Н. Жемчужникова, А. А. Демидова, Л. Н. Банзелюк Калуга : Духовное познание, 1997. С. 2.

принесло велику шкоду, резюмує з цього приводу Р. Штайнер [147]. І висновок німецького філософа звучить багатозначно: «Не може бути ніякого розуміння життя рослинного світу, якщо упускається з уваги, що *все існуюче на Землі*, по суті своїй є *відображенням того, що протікає в Космосі*» [148].

М. Д. Руденко вказує на те, що ми повинні з повною ясністю усвідомити, що «*земне життя належить не Землі – воно явище космічне*» [149]. І *К. А. Тімірязєв*, і *В. І. Вернадський*, і *О. Л. Чижевський* та інші підтверджували *сонячне походження життя.* І як висновок, який випливає з цього, є те, що *родоначальником життя на Землі* є саме *рослина*, яка *безпосередньо ліпиться Сонцем. Творча сила Сонця* окреслюється М. Руденком як *жива реальність космосу* [150]. М. Д. Руденко наголошує, що «*духовний зв'язок з природою все більше втрачається, а разом з тим втрачається відчуття, що десь у Космосі відбуваються таємничі процеси, від яких залежить земне життя*» [151]. Ми щось створюємо за допомогою *праці*, але *створюємо з допомогою (або вирішальною участю) Землі, Сонця, Всесвіту*. Альтернативні цьому думки є хибні.

Коли мова йде про *родючість землі*, яка стоїть в основі *додаткової вартості*, це і є зрештою *нагромаджена впродовж мільярдів років сонячна енергія.* За М. Руденком, *теорія додаткової вартості, і теорія біосфери як трансформатора сонячної енергії* насправді зливаються в *єдину теорію Життя*. І якщо ми прагнемо відшукати ті глибокі знання, які допоможуть нам зрозуміти, де саме лежить шлях до безсмертя земної цивілізації, то ми зобов'язані розглядати *ці теорії у взаємозв'язку і взаємообумовленості*, тобто на *субстанціональному рівні*. На цьому рівні термін «додаткова

[147]. Штайнер Р. Духовно-научные основы успешного развития сельского хозяйства. с.-х. курс. Киберватц, Бреслау, 1924. Перевидання: Пер. с нем. М. Н. Жемчужникова, А. А. Демидова, Л. Н. Банзелюк Калуга : Духовное познание, 1997. С. 8.

[148] Штайнер Р. Духовно-научные основы успешного развития сельского хозяйства. с.-х. курс. Киберватц, Бреслау, 1924. Перевидання: Пер. с нем. М. Н. Жемчужникова, А. А. Демидова, Л. Н. Банзелюк Калуга : Духовное познание, 1997. С. 10.

[149] Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади / Упорядник Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. С. 69.

[150] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 60.

[151] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 70.

вартість» стає неможливим до застосування» [152]. *Ф. Кене* називає його *«чистим даром природи»*. *М. Руденко*, в свою чергу, окреслює *додаткову вартість* як *енергію прогресу*. Це і є *творчий процес Сонця та й не тільки Сонця, а й Всесвіту, його променевої субстанції*, яка у всіх релігіях називається *Богом*. І загалом правильно називається, наголошує з цього приводу М. Руденко [153]. І *ці духовні основи* ми не маємо права недооцінювати чи забувати. В зв'язку з цим доцільно навести слова М. Руденка: «*Чому треба прив'язувати економічну модель суспільства до вчення про Світобудову?* Тому, що *земна людина* повинна мати *цільний світогляд*, а він, *світогляд*, складається не лише з *соціального*, а й з *космічного*. Якщо ці фактори існують нарізно, то це ще не світогляд» [154]. Виходячи з цього, «треба завжди мислити *потребами Всесвіту* – і вже потім *власними потребами*. ***Ми не самі від себе – людство є діючим органом Всесвіту***». Звідси переконливий висновок М. Руденка: «***І лише тоді, коли ми працюємо на Всесвіт, ми працюємо на себе»*** [155].

Микола Руденко – виходець з народу. *Саме цей народ, саме українці освоїли чорноземи по всій планеті Земля*. Ця місія покладена Богом на українську націю. Нині генетично українськими, ще з часів Трипільської цивілізації, зерновими культурами, завезеними в різні частини світу, користується людство планети. «*Усе в ньому від всеплодющої Землі і від всемогутнього Неба*!», – так відгукується про М. Руденка Є. Сверстюк [156]. Тому *М. Руденко* кинув «виклик офіційній догмі, яка ставила на нарід всі цінності неба і землі, *кинувся на захист матінки-землі, що нас хлібом годує*, від її содомських дітей» [157] Саме він повстав проти існуючої системи, проти К. Маркса, який своїми писаннями потьмарив закони природи, виступив на *захист євангельського Слова, що стало Світлом для світу*. Тому

[152] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 101.

[153] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 86–88.

[154] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 495.

[155] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 427.

[156] Сверстюк Є. Зачарований життям. *Найбільше диво – життя. Спогади* / упоряд. Р. Руденко. 1-е вид. К. : «Кліо», 2013. С. 15.

[157] Сверстюк Є. Зачарований життям. *Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади* / упоряд. Р. Руденко. 1-е вид. К. : «Кліо», 2013. С. 16.

М. Руденко прийшов до *прийняття законів Божих* у тому світі, де ті закони були зневажені, а сама природа брутально підкорювана і знищувана. На доведення цієї істини М. Руденко поклав все своє життя. Це в ньому від природи, істини і правди. Ї її не подолати нікому.

Таким чином, *філософські аспекти фізико-економічного вчення українського мислителя та вченого, громадського діяча Миколи Руденка (1920–2004)* в центрі уваги містять *проблему гармонізації особистісного, соціального та природного в життєдіяльності людини та її об'єднань*. Категорії *космічного, вселенської енергії, духовного* є вихідними для розуміння моделі українського мислителя, нерозривно пов'язаної з *національними релігійними та філософськими уявленнями і підходами*. М. Руденко трактує *особистість як єдність усвідомленої індивідуальності,* що виступає в якості *суб'єкта відповідальності та внутрішнього світу людини.* Український мислитель утверджує *першість духовного над матеріальним, подолання кризи духу як найстрашнішої кризи людини і людства, про недопущення панування техносфери над ноосферою, похідний від енергії космосу характер людської праці*. *Мозок*, властивістю якого є *розумність*, наділений *досвідом лише земної сфери*. Натомість *Душа* володіє згідно вчення М. Д. Руденка *досвідом абсолютним*, що належить *цілому Всесвітові*. Виходячи з цього, *душевні порухи завжди багатші і щедріші за вчинки, спонукувані самим тільки розумом*. Картина природи М. Руденка представлена як *єдність макрокосму і мікрокосму*, котрі становлять *суцільну тканину*. *Родоначальником життя на Землі* є саме *рослина*, яка безпосередньо ліпиться *Сонцем*. *Творча сила Сонця* окреслюється М. Руденком як *жива реальність космосу*. За М. Руденком, *теорія додаткової вартості,* і *теорія біосфери як трансформатора сонячної енергії* насправді зливаються в *єдину теорію Життя*. І якщо ми прагнемо відшукати ті глибокі знання, які допоможуть нам зрозуміти, де саме лежить *шлях до безсмертя земної цивілізації*, то ми зобов'язані розглядати *ці теорії у взаємозв'язку і взаємообумовленості,* тобто на *субстанціональному рівні*. *Додаткову вартість* М. Руденко розкриває як *енергію прогресу*, котра є *творчим процесом Сонця і Всесвіту*, його *променевої субстанції*, яка у всіх релігіях називається *Богом*. *Економічна модель суспільства* нерозривно пов'язана у фізико-економічному вченні М. Руденка з його *вченням про*

Світобудову. Наголошується, що *земна людина* повинна мати *цільний світогляд*, який складається не лише з *соціального*, а й з *космічного*.

1.9. Соціоекологічні проблеми у вченні М. Руденка

"Жорстока правда століття вимагає від нас повної нещадності в аналізі. *Ніякі догми, ніякі авторитети не повинні стримувати нашу думку"* (*М. Руденко*).

Людина виступає водночас як *природна* та *соціальна істота*. Між цими її двома складовими не завжди існувала гармонія, що оберталося для людства величезними бідами. Тому людська праця відповідно приносила людям блага, зручності, або ж спричиняла значні руйнації та втрати. Якщо в питаннях *екології природи* та *людини* вже є значні напрацювання, то щодо *екології суспільного життя* тут можна відзначити лише перші спроби *системного пояснення*. В значній мірі *пантеїстичний підхід*, присутній в усі періоди розвитку філософії, давав можливість подолати наявне протиріччя між соціальною та біологічною природою людини, усвідомлюючи *єдність її духу та тіла*. Така ж єдність існує у *Всесвіті* між *матерією* та *Логосом (Богом)*. Прагнення з боку окремих суспільних сил нав'язувати цілому суспільству свою позицію про абсурдність такої тези, зведення самої матерії до речовини виявлялись надто шкідливими у своїх наслідках для самого суспільства. Прикладом цього може слугувати колишній СРСР. Важливо відзначити, що подібні ідеї є живучі і нині, завдаючи значної шкоди зусиллям людства подолати наявну екологічну кризу у світі. Треба завжди пам'ятати, що ця криза коріниться не стільки в якихось порушеннях об'єктивних законів природи, як в *спотворених уявленнях людей про своє місце в Всесвіті та природі*, які є спрямовані на *виокремлення людини з світу природи, рішуче їй протиставлення*, підсилене прагненням *упокорити та змінити природу відповідно до інтересів людини*. *Природа* розглядалась в таких підходах, як щось таке, що містить суто *інструментальний для людини характер*, а сама *людина* проголошується *субстанцією*, тобто ніби *чимось самостійним від природи*. Про ці негативні моменти власне постійно і говорить видатний український мислитель, правозахисник, вчений *М. Руденко*, вказуючи на потребу та шляхи їх усунення з людської ментальності.

Серед публікацій, присвячених проблемам *фізичної економії*, котрі віднедавна побачили світ, варто відзначити матеріали *міжнародної конференції*, проведеної 8–10 квітня 2009 р. *"Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України"* [158], у котрому представлені окремі результати дослідження спадщини представників української школи фізичної економії, в тому числі М. Руденка.

Вивчення *соціоекологічних аспектів вчення М. Руденка* дозволяє чітко побачити його суть, спрямовану на усунення *штучних нашарувань негативного спрямування у відносинах людини та суспільства з природою,* передовсім *перегляду низького статусу сільського господарства та селянина в вітчизняному суспільстві, але завдяки яким життєдайна енергія Сонця трансформується в необхідні ресурси для забезпечення ефективного функціонування соціуму* загалом.

В напрацюваннях видатного українського мислителя і вченого, громадського діяча *Миколи Руденка* важливо звернути увагу передовсім на *соціоекологічні аспекти* його вчення, котрі спрямовані на поступальне *переосмислення відносин людини, суспільства та природи*. Аналіз поглядів М. Руденка в контексті сучасних реалій українського суспільства та світових тенденцій дозволяє побачити глибину поглядів цього мислителя та їхню не лише теоретичну, але й практичну значимість.

Одним з суттєвих аспектів вчення М. Руденка є перегляд традиційного *вчення про додаткову вартість*, особливо гіпертрофовану у *марксизмі*, де *природі не залишалось самостійної ролі у твореннi прогресу людства*. В зв'язку з цим мислитель відзначав: "*праця* як така – без участі у ній *продуктивних сил природи* – не дозволила б нам побудувати настільки потужну індустрію і закидати космос розумними апаратами" [159]. Отже, мають, на його переконання, існувати *відповідні умови в природі для продуктивної чи непродуктивної праці людини*. Ігнорування фактору природи вело до того, що саму *людину в суспільстві зводили до статусу раба, праця якого є неоплачувана*. Тут *М. Руденко* наводить

[158] Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня 2009 р. К. : КНЕУ, 2009. 531 с.

[159] Руденко М. Енергія прогресу. *Руденко М. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема*. К. : Журналіст України, 2008. С. 31.

приклад як *рабовласницьких суспільств*, так і *СРСР* з його розгалуженою мережею *концтаборів* та *тюрем*, де нещадно експлуатувалась *праця в'язнів*. А це породжувало з необхідністю *аморальне ставлення до самої праці, знецінювало її статус в суспільстві*. Тут і виникали саме значні проблеми з *екологією духовного життя членів суспільства*. Своє *зневажливе ставлення до собі подібних* суспільство успішно екстраполювало на *природу*, яка була якимось лишень *субстратом, речовиною, не маючої ніякої самодостатньої вартості*. Думаємо, буде лишнім говорити про наслідки такого ставлення до природи і людини. Кожен з нас їх переживає і нині. Водночас не можемо в повній мірі згодитись з твердженням М.Руденка про те, що *моральні проблеми не можна плутати з проблемами фізичними* [160]. Незрозуміло, чому він *моральні аспекти* називає *ідеологічними спекуляціями*, які, на нашу думку, нічого не мають спільного з *справжніми моральними вартостями*. Людина, сформована в дусі *аморалізму* чи *імморалізму*, не могла і не може створити *науки* і *виробництва*, котрі б не руйнували її *гармонійних відносин з природою*. Це показала практика багатьох країн світу. Бо завжди в *структурі моралі* існують поряд з *суб'єктивними, плинними уявленнями конкретної історичної доби* і ті, котрі є *дієвими на всіх етапах розвитку людства*.

Земля є одним з специфічних *засобів виробництва*, в якому чи не найбільше та передовсім акумулюється *енергія Сонця*, яка стає основою для *розвитку людства*, отримання ним *додаткової вартості*. Врешті-решт це усвідомив колись і *К. Маркс*, відійшовши від вульгарного розуміння природи, поширеного в XIX ст., але яке зберегли і продовжили інші, зокрема, послідовники марксизму в більшовицькій імперії. *Капітал*, створений *природою*, мав бути переданий справді тим, хто *трансформує її енергію – людям*, чого в СРСР не відбулось. Натомість, як справедливо підкреслив *М. Руденко*, *людину в цій країні* просто перетворили в *механізм, машину, результати праці якої не належать їй.* З справжнім соціалізмом такий підхід не мав нічого спільного [161]. Мабуть, тому в поколіннях людей, які народились і виросли в СРСР, через це і

[160] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 32.

[161] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 41.

склалось спотворене уявлення про соціалізм, котре нерідко пропагується і нині, в незалежній Україні. Насправді в *СРСР* існував не соціалізм, а *найгірший різновид капіталізму – державно-монополістичний*. Саме він, за словами *М.Руденка*, був *тромбом*, котрий заважав *нормальному руху енергії Сонця по судинах суспільного організму*, що породило в нього тяжку хворобу [162]. Чинячи *насильство над природою*, ми чинимо *насильство і над Людиною, і навпаки*. Нерідко людина чинить це, перебуваючи в ілюзії своїх уявлень, через незнання, і, що страшніше, знаючи про несприятливі наслідки, руйнує свої зв'язки з природою – своєю колискою.

М. Руденко багато місця в своїх працях відводить проблемі співвідношення *природного та соціального*. З цього приводу він задавав питання: "Якщо *наша праця є однією з сил природи*, то як же *складова може вийти за межі цілого*?" [163]. Звідси і його красномовний висновок про те, що *політика* повинна будуватись в *суспільстві* на основі *знання законів природи*. Доволі небезпечно для людини і суспільства намагатись "підігнати" закони природи під власні політичні уподобання. Нерідко політику творять люди, дуже погано знаючі ці закони або взагалі їх не знаючі. Це підтверджує, наприклад, сучасна практика вітчизняних політиків. До того ж людина все більше оточує себе предметами *штучної природи* (створювані нею самою *спеціальні матеріали для промислового виробництва, їжа, живі організми* тощо), які віддаляють людину від природи, ослаблюють її життєві сили. Про такі реальні загрози сьогодні ввесь голос говорять провідні вітчизняні та зарубіжні вчені. Тому дотримання *законів природи* дасть можливість досягти людині *різних благ і ситості*, а цього неможливо досягти без розуміння *природи* як чогось *святого, одухотвореного*, а не банальної речовини чи енергії, котру як-завгодно можна експлуатувати, не відчуваючи перед нею жодної пошани. Врешті воно вестиме до *громадського капіталізму*, де *громада*, а не приватна особа чи держава, *користатиметься благами, дарованими природою людині*. При цьому він застерігає від ототожнення понять *капіталістичного* та

[162] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 42.

[163] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 66.

буржуазного, бо *перший* відбиває *природні процеси*, а *другий* – суто *суспільні*. Порушення цього принципу *Марксом* та його послідовниками призвели до *декларативного, а не справжнього пошанування людини* [164]. Прагнення мати *досконалу форму* замість *повноцінного її змістового наповнення* вели до *ігнорування реального стану справ як в природі, так і суспільстві*. *Праця землероба* або *іншого виробника*, не обов'язково спрямована на створення товарів для ринку, вважалась в *класичній політекономії непродуктивною* та *не вартою уваги*. Як наслідок, до багатьох сфер господарської діяльності людини складалось зневажливе ставлення, промисловості надавалась перевага над сільським господарством. Чи не звідти бере свої ідейні витоки *залишковий підхід у ставленні до праці селян в колишньому СРСР*? Робітники вважались в класичній політекономії саме і головними виробниками благ для суспільства, що не зовсім відповідало реаліям. Адже робітники ніколи не займались продукуванням їжі для себе, без якої вони не здатні прожити і дня. Саме її їм давало *сільське господарство*, про значимість якого несправедливо забували теоретики політекономії. А практично це породжувало явище соціальної несправедливості в суспільстві. Добре відомі з історії XIX–XX ст. *неприязні відносини між селянами та робітниками, промисловцями та тими, хто організовував працю в сільському господарстві.* Тому *М.Руденко* бачить вихід з цієї проблеми шляхом подолання штучного протиставлення цих сфер господарювання суспільства через *утвердження засад фізичної економії*, де *земля і сільське господарство* є об'єктивно *першими трансформаторами енергії Сонця та продукування життєво необхідних благ*, без яких людина фізично існувати не може. Адже, за *законом збереження і перетворення енергії*, підкреслював він, *родючість землі* як *абсолютна соціальна енергія* переходить в *відносну соціальну енергію промислових підприємств* [165]. *Справжню вартість* має *енергія Сонця*, акумульована *біологічними організмами*, а не штучними пристроями. *Людина нічого не здатна створити сама без ресурсів, які нам дарує Земля, Сонце, Всесвіт* [166].

---

[164] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 78.

[165] Руденко М. Не заглядаючи в святці. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 364.

[166] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 88.

М. Руденко помітив таку рису у *політекономічному вченні К. Маркса* як його *ідеалістичне спрямування*. Адже Маркс, *відкидаючи наявність у матерії, природи статусу субстанції*, значну увагу натомість приділяючи *феномену суспільної праці, проблемам практики*, тим самим демонстрував своє *ідеалістичне бачення суті справи.* Звідси, з сумом констатує М. Руденко, замість *реальних матеріальних благ* люди отримували "*соціалістичне змагання, гасла на фанері, копійчані премії «для підняття духу»", дошки пошани, ентузіазм, опертий на казенні гасла* тощо [167]. Тим самим праця людини будувалась не на *знанні законів природи*, а на *надуманих гаслах та девізах*. Тому ті, хто декларував себе в СРСР як матеріалісти, в дійсності такими не були. Бо шукали, як аргументовано доводить *М. Руденко*, якусь *суспільну субстанцію*, яка за всіма параметрами є *ідеальна, духовна*, а не матеріальна. Недарма *комунізм* називають *різновидом релігії*, а не наукою. Якщо в Середні віки за невизнання догматів релігії спалювали, то за невизнання чи критичне ставлення до вчення наукового комунізму відправляли в концтабори, заслання і психіатричні лікарні, вбивали. Як відомо, *наука без критичного аналізу свого предмету досліджень не може існувати повноцінно, приречена на занепад.*

Відомо, що *М. Руденко*, будучи послідовником *фізіократів*, сприймає їхній погляд на *суспільство як живий організм, неодмінну часточку природи*. Спроби виокремити суспільну форму в протиприродну, яка якісно відрізняється від природи, не є добре обґрунтованими. Людина тоді пориває свідомо чи не свідомо зв'язки з природою, діє і працює, порушуючи її закони. *М. Руденко* справедливо відзначав, що *люди настільки поринули в штучно створений ними світ*, що тепер для них *природа вже виглядає чимось екзотичним, куди вони час від часу відправляються на відпочинок або екскурсію.* Звідкіля йде величезна небезпека відриву соціального від природного, коли людина наївно собі уявляє, що її багатства і статки виникають з нічого. Саме звідси сьогодні ми маємо віртуальні гроші, які людина абсолютизує, хоча джерелом своєї появи вони мають природу. *Ігнорування природних законів в сфері суспільної економіки і є причиною все частіших і потужніших криз у ній*. Саме тому, що деякі люди не збагнуть, що «*гроші – тільки умовні символи,*

[167] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 91.

математичні знаки, а не сама енергія, і відбувається *відрив соціального від природного*», – констатував *М. Руденко* [168]. Тому і поділяли *людей на соціальні класи* не за *виробничо-енергетичним критерієм*, а суто *політичним і суб'єктивним* (подобається комусь ваше майно, значить він вас зарахує до класових ворогів, не цікавлячись джерелом його походження). Щось подібне ми спостерігаємо і нині в Україні, коли *заможними* нерідко є люди, які *самі нічого не продукують (високопоставлені управлінці, судді, прокурори, олігархи)*, котрих *Ф. Кене* і *М. Руденко* називали *безплідним соціальним класом*. А *справжні виробники живої речовини – селянство і трансформатори енергії Сонця – робітники промисловості* – залишаються на узбіччі від тих матеріальних благ, котрі створили. Їх і надалі продовжують підгодовувати гаслами та девізами про світле майбутнє. В свою чергу, *родючий шар (гумус) земель в Україні* і далі *інтенсивно руйнується*, а кмітливіші сусіди в наших духовних рабів навіть його купляють та вивозять за межі країни, землі сільськогосподарського призначення відводяться під забудову та інші невиробничі цілі. А нас владоможці годують обіцянками, що Україна в XXI ст. відновить свій статус "житниці Європи", а може й цілого світу. Небезпідставною для сучасності є думка *М. Руденка* про те, що *суспільні відносини* мають будуватись на *законі збереження та перетворення енергії*. *Енергія*, трансформуючись в різні *свої форми*, завжди буде зберігати *однаковий обсяг*. Її розкрадання з боку тих класів, котрі не продукують матеріальних благ безпосередньо, може обернутись загибеллю для самої держави та руйнуванням суспільства. *Зруйноване село вже в часи СРСР породило дисбаланс у продовольчому забезпеченні країни*. Між селом та містом поступально наростало глибоке протиріччя, яке не вдалось подолати навіть в незалежній Україні.

Пророчими були міркування *М. Руденка* про перспективи *реформ М. Горбачова в СРСР*. Опора на *марксистську теорію*, котра *відривала людину від першооснов її буття, підпорядковувала інтересам виробництва*, на переконання цього мислителя, загрожувала *кривавим майбутнім та різким зростанням хаосу в*

[168] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 99.

суспільному житті [169]. Що врешті-решт і сталося: криваві конфлікти, економічні негаразди, злочинність небачених масштабів, свавілля властей на різних рівнях сумбурних 90-х років ХХ ст. в більшості колишніх радянських республік. Опора на *економічну теорію А. Сміта* та *К. Маркса* вела до *руйнування зв'язку людини зі своєю колискою – природою*. Подолати таке протиріччя могла, на думку *М. Руденка, фізіократична теорія французького королівського лікаря Ф. Кене,* котра найбільш повно відповідала *фізіології суспільства* [170]. Тому пресловуту *додаткову вартість* треба шукати не в людській праці, а в *живій силі*, котра йде з *природи*. Виснажена, голодна, знесилена людина не здатна ефективно працювати, що і підтвердила практика господарювання в СРСР. Тут варто звернути увагу на таку красномовну тезу мислителя: "У той же час легко побачити, що *вартість* – не що інше, як *синонім сонячної енергії, котра здобула ознаки енергії біологічної*. І лише тому вона стає *енергією нашої праці*" [171]. *Основою* для визначення *курсу грошей*, передбачав *М. Руденко*, в майбутньому стане *хліб*, а не золото, як було досі. "*Товаром усіх товарів є пшениця* – це саме з *неї та інших культурних злаків* на земній кулі з'явилася *вартість взагалі* і навіть *абсолютна додаткова вартість"* – підкреслював він [172]. Продовольчі кризи початку ХХІ ст. з очевидністю підтверджують слова цього мислителя, сказані в другій половині 80-х років ХХ ст. Виходом з кризи є *реформа сільського господарства*, пов'язана з переходом у *повну та спадкову власність селянам землі, захищену гарантіями з боку держави*. Однак, як показує практика незалежної України, нерідко селяни і нині не мають такої повної власності. Вони не є захищені від зазіхань на їхні землі з боку владоможців та багатіїв сумнівного походження, нерідко ще й нині селянам під різними приводами затримують видачу актів на землю. Селянину недоступна *сільськогосподарська техніка*, без якої важко нарощувати *додаткову енергію для розширення масштабів та якості господарювання*. І що

[169] Руденко М. Шлях до хаосу. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 385.

[170] Руденко М. Шлях до хаосу. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 391.

[171] Руденко М. Шлях до хаосу. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 396.

[172] Руденко М. Глобалізація і Україна. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 487.

важливо – *повернути родючість землі, зруйнованої внаслідок недбалого ставлення до неї*, що виступає однією з найскладніших проблем. Таким реаніматором землі *М. Руденко* бачить *фермера*, озброєного *сучасними знаннями та технікою* [173]. Але на цьому шляху перешкодою є в Україні, як і в СРСР, *авторитарність держави*, котра замість підтримувати або принаймні не заважати фермеру працювати, *чинить страшний тиск (економічний та позаекономічний) на нього*. Відсутність реальної економічної та політичної свободи заганяє багато сфер суспільного життя в "тінь". Людей, вміючих та прагнучих ефективно працювати, різноманітні паразити з бюрократичного апарату держави, відверто грабують. Звідси маємо відтік працездатного населення з країни, втрату інтелектуального фонду нації, які переходять в розпорядження інших суспільств, де вміють шанувати розум та якісну працю. І в першу чергу спостерігаємо *зневагу до села і сільського господарства – осереддя накопичення життєдайної енергії поступу*. Тут би і мали ми прислухатись до пересторог М. Руденка, якщо хочемо жити, а не животіти чи остаточно виродитись. Усі симптоми цього сьогодні є вельми очевидними. *Без фінансових дотацій селу з боку держави важко буде селу відродитись, а, отже, й іншим галузям економіки*. Це переконливо доводить практика розвинутих країн світу.

У вченні М. Руденка вихідним є розуміння природи субстанції. Її він окреслює як Бога, котрий поєднує в собі *духовне та матеріальне*, котрі *взаємно одне одного доповнюють*.[174] *Бог* трактується як Світова Монада, Духоматерія, котра локалізується в центрі Всесвіту [175]. В розумінні М. Руденка Бог і природа є тотожними поняттями. В *Богові* є *синтез та наявність протилежностей*. М. Руденко підкреслює роль *фізичного та інформаційного впливу Всесвіту на людину і її життєдіяльність*. Тому "*кожна людина, яка відчуває духовний зв'язок із Світлом-Творцем, – є Христос, Син Людський, Боголюдина"* [176].

---

[173] Руденко М. Шлях до хаосу. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 423–424.

[174] Руденко М. Економічні монологи. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 199.

[175] Руденко М. Гносис і сучасність (Архітектура Всесвіту). *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема*. К. : Журналіст України, 2008. С. 499–644.

[176] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема*. К. : Журналіст України, 2008. С. 133.

Значне місце у вченні *М. Руденка* займає дослідження *праці* та *її природи.* Поділяє її він на *праведну* та *неправедну*. *Неправедною* праця стає тоді, коли *не вміє створювати додаткову енергію, поряд з тою, що нам дарована Всесвітом, і позбавляє нащадків майбутнього* [177]. Ми більше її розсіюємо, аніж нагромаджуємо. Багато того, що акумульовано в сільському господарстві, безповоротно вилучалось і вилучається на непродуктивні цілі. Завжди в цивілізованих народів таким *пожирачем енергії*, нагромадженої в *хліборобстві*, була *численна бюрократія*. В сучасній Україні, як відомо, бюрократичний апарат поглинає значну кількість ресурсів і коштів, тобто результатів діяльності селян і робітників. *М. Руденко* образно називає *бюрократію злоякісною пухлиною суспільства*. Вельми пророчими є думки мислителя, висловлені ще в середині 70-х років минулого століття: "Треба також пам'ятати, що, окрім усього іншого, відбувається *духовне розтління народу*: бажання керувати (водити за руку сліпців !) охоплює старих і малих, чоловіків і жінок. Але чи певні вони, що самі зрячі?" [178]. *Кожна держава і суспільство, котрі грабували селянина, прирікали себе на занепад. Духовність, відірвана від матерії, природи, Всесвіту, неминуче веде до бездуховності, політичних спекуляцій, появи всякого роду псевдовчень, які прагнуть зробити окремих людей та суспільні групи новими Богами, які кують для нас, членів суспільства, нові кайдани неволі*. Тому *М. Руденко* закликає людей бути справді *мислячими критично*, а не тупо і догматично сприймаючими чужі ідеї та погляди, багато з яких є псевдонауковими та псевдофілософськими. *Ми завжди*, наголошує *М. Руденко*, *звикли морем цитат з творів авторитетів прикривати свої лінощі або небажання мислити*. Людина не повинна трактувати, за словами *П. Григоренка*, "найзлободенніші питання нашого життя через авторитети". *До всього треба підходити критично, піддавати сумніву*. Значною бідою *М. Руденко* для вітчизняного суспільства вважав *спроби підпорядкувати релігію та церкву інтересам політики*. Як і в СРСР, в сучасній Україні люблять слова "рада", "радитися", "громадська ініціатива", "місцеве самоуправління", "всенародні обговорення" і т.д., але щонайменше реальне їх втілення

[177] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема*. К. : Журналіст України, 2008. С. 152.

[178] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема*. К. : Журналіст України, 2008. С. 158.

у життя викликає лють у владоможців. Також без *дійсної свободи слова, вільних дискусій*, а не полеміки та взаємних звинувачень, котрі ми спостерігаємо на шпальтах газет, журналів, телеекранах, не можна говорити про справді моральне зростання українського суспільства та його еліти. Бо як відомо, *без свободи, наявності реального вибору, моралі та моральності не існує*. Бо, за словами *М. Руденка*, *справжнє багатство* може бути створене тільки на основі *свободи* [179]. *Раб ніколи не дбає про результати своєї праці*. Це вже розуміли в давніх імперіях, і намагались раба хоча б частково зацікавити до плідної праці, надаючи йому в користування землю та майно. *Без забезпечення дійсної, а не фіктивної участі народу у вирішенні нагальних справ свого життя, не можна серйозно говорити про його перспективи в майбутньому. Матеріальне, біологічне та духовне здоров'я суспільства* в значній мірі залежать від прагнення зберегти *органічний зв'язок з природою, і знань його представників про засади його дотримання, збереження та поглиблення*, які ґрунтуються на знанні *законів самої природи*, а, отже, і *Бога*.

Людина є істотою не тільки *соціальною*, але й *біологічною*, про що ми інколи забуваємо. Тим самим себе *прагнемо відірвати від світу природи, в якому народились.* Ми об'єктивно пов'язані тисячами невидимих вуз з ним. Про це *М. Руденко* недвозначно зазначав: "*Щоб наш організм міг існувати, Сонце щорічно нарощує додаткову біомасу у вигляді трав, злаків, і нарешті, у вигляді тварин, яких ми вживаємо в їжу"* [180]. Відображенням *єдності біологічної та соціальної природи людини* має стати її *цілісний світогляд*, в якому повинні бути в *єдності соціальний і космічний аспекти* [181]. Тому *фізична економія*, на переконання мислителя, і повинна стати *містком між суспільними і природничими науками*, щоб подолати *відчуженість людини від своєї матері – природи*. Слушними є зауваження *М. Руденка* про *безпідставність спроб уніфікувати та стерти рамки між природничими і соціальними науками, адже вони мають справу з природою і суспільством – двома специфічними*

[179] Руденко М. Не заглядаючи в святці. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 371.

[180] Руденко М. Не заглядаючи в святці. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 350.

[181] Руденко М. На шляху до світової монади. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема*. К. : Журналіст України, 2008. С. 495.

гілками однієї суті [182]. На *основі цього* ми повинні розуміти *двояку природу додаткової вартості – природної та соціальної водночас*. Неправильне її розуміння породжувало і породжує криваві конфлікти серед людства.

Фізична економія, починаючи з *фізіократичного підходу Ф. Кене*, через *вчення С. Подолинського, В. Вернадського* і особливо *М. Руденка*, *долає ідейно штучне протиставлення людини та суспільства з природою, Всесвітом*, котре мало місце в *політичній економії*. Нові методологічні засади є важливим інструментом переосмислення людиною своєї сутності та слугують надійним опертям у *відновленні органічного зв'язку з Всесвітом*. Поряд з цим *принципи фізичної економії* є важливими моментами появи *якісно нових та екологічних форм ведення господарства, відновлення гармонії у відносинах людини з суспільством та природою*. Дослідження в галузі *фізичної економії* охоплюють все більше коло *науковців*, *філософів* та *практиків* як в Україні, так і поза її межами, свідоцтвом чому є як *проведення науково-практичних конференцій та семінарів, видання відповідної літератури, вивчення в системі освіти, практичні спроби реалізації її напрацювань в сільському господарстві та промисловості*. Тому є всі підстави для продовження досліджень в галузі фізичної економії, зокрема, *філософського обґрунтування природи соціоекологічних проблем з врахуванням напрацювань сучасної науки*, щоб долучитися до процесу створення *якісно нової парадигми життєдіяльності людини і суспільства* в XXI ст., котра може порятувати від *смертельної небезпеки загибелі людської цивілізації на планеті Земля.*

1.10. Методологічні аспекти органічного виробництва та збалансованого природокористування

Філософія органічного виробництва і збалансованого природокористування є специфічним різновидом наукового знання, пов'язаним зі сферою землеробства, рослинництва, аграрною наукою взагалі. Її роль унікальна, своєрідна, бо вона поєднує в собі *духовні смисли і матеріальні виміри* земного і вселенського буття. І в центрі цих вимірів знаходиться *Людина*, її *здоров'я* та *майбутнє* в єднанні з *Природою*. Можна сказати без перебільшення, що зміст цієї науки, її

[182] Руденко М. Не заглядаючи в святці. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 353.

спрямованість становлять найгострішу зброю людини в боротьбі за виживання, за краще пристосування до умов навколишнього оточення. Адже *родоначальником життя* на *Землі* є саме *рослина*, яка безпосередньо ліпиться *Сонцем* [183].

Уся історія розвитку наукових пошуків в сфері органічного виробництва і збалансованого природокористування – яскраве свідоцтво того, як *пізнавальні здібності людини* можуть слугувати *практиці аграрного виробництва*. Це переконливо демонструє приклад *української школи фізичної економії (С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко)*, світоглядні і наукові відкриття якої мають загальнолюдське значення та є, за словами професора *Володимира Шевчука*, Голови *Наукового товариства імені Сергія Подолинського*, «українським виміром загальнолюдського рятівного знання» [184].

Як відомо, *загальнонауковий рівень методології* є специфічним синтезом *конкретно-наукового і філософського знання*. Властивості *форм і засобів загальнонаукового рівня* є проміжними щодо якісних характеристик аналогічних феноменів інших щаблів наукової методології, тому новітні *загальнонаукові конструкти теорії* відіграють роль нетрадиційної проміжної ланки між *конкретними науками* та *філософсько-методологічним знанням*, ядро якого становить *теорія діалектики*. І саме та *діалектика*, «яка є *творчим методом метафізики*» [185]. *Метафізика*, в свою чергу, шукає *незмінну першооснову світу (субстанцію)* і тільки ці пошуки можна вважати *філософією* [186]. І коли мова йде про загальносоціальну практику, ми повинні використовувати науково-теоретичні можливості для розв'язання тих суперечностей, які існують. Адже вся історія сучасної цивілізації, землеробської в першу чергу, характеризується намаганням подолати велику *суперечність* між, з одного боку, *прагненням одержати найвищий урожай*, *дати хліб людям*, а з іншого боку, *зберегти та збільшити родючість ґрунту, землі* –

[183] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 75.
[184] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 5.
[185] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 510.
[186] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 510.

найціннішого і незамінимого, природного, Богом даного ресурсу, нагромаджувача сонячної енергії, основи життя на планеті Земля. Бо «*всі види вартості* породжуються *землею* і лише *землею*» [187]. Відповідаючи на питання, що таке є *фізична економія*, класик української школи фізичної економії М. Руденко підкреслює, що «вона повинна стати надійним мостом між *науками суспільними та природничими*. І якщо ми не зуміємо його навести, дорога в майбутнє буде засипана мертвими пісками неосяжних пустель» [188].

Одним із *напрямків інтеграції науки* є посилення взаємодії між *філософським* та *нефілософським (спеціальним) знанням*, збільшення різноманітності каналів і форм зв'язку між ними, що є закономірним процесом. Вивчаючи *явища світу та проникаючи у їхню сутність*, *філософія* з необхідністю заглиблюється у складність та внутрішню суперечливість пізнаваних об'єктів, враховуючи невичерпну багатоманітність їх властивостей, зв'язків та відносин. *Світоглядна природа філософського знання* зумовлює його особливе значення для формування *наукової картини світу*. Тому відповідно посилюється взаємодія *спеціальних наук з філософією, насичення конкретно-наукових знань* положеннями, в яких певним чином відображаються *ті чи інші філософські ідеї*.

В усі часи *філософське знання* досить відчутно впливає на будь-які прояви пізнання, навіть суто спеціальні, яскравим прикладом яких є *філософія органічного виробництва та збалансованого природокористування*. Впливає «не лише своєю *проблематикою* та *понятєво-концептуальним апаратом*, не тільки *визначальною увагою до засад світорозуміння,* а й *основними методами пізнання* та *перетворення дійсності*», – підкреслюють *Е. Семенюк* та *В. Мельник*. З особливою виразністю та наочністю *методологічна функція філософії* у сфері *спеціально-наукового знання* реалізується через *посередництво категорій, законів та принципів діалектики*. «Досить пригадати, яким чином поняття *одиничного, особливого* та *загального*, *змісту і форми, сутності та явища, причини і наслідку, кількості та якості* тощо, а також тісно пов'язані з ними *принципи всезагальності розвитку та зв'язку, детермінізму*, нарешті, *закони діалектики* (і не

[187] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 352.

[188] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 353.

лише основні, а й такі, наприклад, як *необхідність причинно-наслідкового зв'язку*) специфічно і щоразу неповторно втілюються в оболонку *спеціальних понять, принципів, теоретично-концептуальних положень, законів математики чи екології, теорії вимірювань чи мистецтвознавства*», – продовжують автори підручника «Філософія сучасної науки і техніки» [189].

Далі проведемо **огляд ряду праць**, в котрих висвітлюються конкретно-наукові та філософські виміри органічного виробництва та збалансованого природокористування.

Дослідник *Р.М. Безус* вивчає проблеми формування *організаційно-економічних засад розвитку виробництва органічної продукції*. Зокрема, він приділив увагу *концептуальним основам та методологічним підходам* до формування *організаційно-економічних засад розвитку виробництва органічної продукції* [190].

Важливо вибудовувати свою діяльність у *відносинах з природою*, зокрема, в *сфері виробництва та збуту органічної продукції*, виходячи з *відповідних моделей та засад діяльності*. В цьому відношенні вагомою *методологічною основою* в сучасних умовах постає *вчення про ноосферу*. Тут важливо чітко розрізняти реальні *проекти* та *утопії*. Саме це питання і вивчають *В. А. Боков* та *В. В. Буряк* з Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського в Сімферополі. Так, вони вивчають *ідейний потенціал вчення про ноосферу* та його узгодженість з *концепцією сталого розвитку*, підкреслюють врахування наявності *цілісної інформаційно-матеріальної системи «біосфера-соціосфера-техносфера-інфосфера»* і наголошують на перевазі *ноосферного вчення* перед *концепцією сталого розвитку*, бо вона розглядає *динаміку «всієї системи з аналізом поведінки окремих її частин»* на відміну від *останньої*, яка акцентує увагу на *механізмах здійснення окремих різнопланових дій*, окреслюють завдання *вчення про ноосферу*, виступають прихильниками *осмисленого планування майбутнього людства*, аналізують дію *закону природно-техно-соціального балансу* і *закону культурно-інформаційно-гуманітарного балансу* як вирішальної *умови вирішення головного завдання*

[189] Семенюк Е., Мельник В. Філософія сучасної науки і техніки. Видання третє, виправлене та доповнене. Львів, 2017. С. 65.

[190] Безус Р. Формування організаційно-економічних засад розвитку виробництва органічної продукції : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.03. Житомир, 2015. С. 18–150.

людства – збереження системи «біосфера-людство-техносфера», котра є *матеріальною основою ноосфери* (праця *«Ноосферні реалії і утопії»*).

До вивчення *філософських аспектів екологічної проблеми* сучасності вдається професор *О. Валуйський*, який підкреслив її *соціоприродний характер*, розмежовуючи в цьому відношенні поняття *«екологічна криза»* та *«соціально-екологічна криза»* [191]. Він наголошує, що врахування «*об'єктивних* та *суб'єктивних причин* дозволяє повніше і глибше з'ясувати *діалектичну взаємодію людини, суспільства і природи*, зрозуміти такі специфічні стосунки між ними, які відрізняють їх від взаємодії інших явищ», акцентуючи на потребі не ігнорувати *проблему людини*, а включити її в контекст *вирішення глобальних проблем*, зокрема, *екологічної* [192]. Автор є прихильником позиції про потребу *діалектичного поєднання формаційної та цивілізаційної концепцій розвитку людства*, творчого використання потенціалу кожної з них, ставлячи в приклад теоретичні та практичні напрацювання в сучасному Китаї, в тому числі щодо вирішення *продовольчої проблеми* [193].

Дослідник *Ю. А. Скиба* аналізує питання *варіантів виходу людства з екологічної кризи*. В зв'язку з цим він розглядає спектр *концепцій, підходів, принципів відносно майбутнього розвитку людства*. Автор є прихильником домінуючої ролі *екологічних підходів в процесі побудови концепцій щодо подолання екологічної кризи та перспектив виживання людства* [194].

Біполярність концепту ноосфери на прикладі ідей послідовників В. І. Вернадського аналізує дослідниця *О. В. Чуйкова* (Одеський національний медичний університет). Вона відзначає, що *нооетика*, нерозривно пов'язана з *ноосферним вченням*, має гармонізувати *душу, дух, тіло* та поєднати *розум* з *вірою*. Саме *нооетика* піднімає проблему *життя як найвищої цінності*, заради збереження якого варто жертвувати іншими ідеями, навіть, якщо вони видаються

[191] Валуйський О. Екологічний виклик сучасному глобальному світу в філософському вимірі. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 3. С. 71.

[192] Валуйський О. Екологічний виклик сучасному глобальному світу в філософському вимірі. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 3. С. 74, 75.

[193] Валуйський О. Екологічний виклик сучасному глобальному світу в філософському вимірі. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 3. С. 76, 77.

[194] Скиба Ю. А. Науково-концептуальні підходи до розробки стратегії безпеки і виживання людства. *Наукові записки НДУ імені М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2011. № 10. С. 78–82.

стратегічно важливими [195]. З нею солідарні дослідники *А. В. Халапсіс* і *В. С. Халапсіс*, котрі відзначають, що «подальша *коеволюція біосфери і суспільства* можлива лише тоді, коли буде досягнутий *оптимальний, рівноважний стан світу живого та штучного світу*». На їх переконання, «*ноосфера* в власному сенсі слова стане реальністю, коли *Життя і Розум* будуть не протистояти, а *доповнювати одне одного*» [196].

Виявом *ноосферного мислення* є впровадження в освітній процес знань, набутих минулими поколіннями мислителів та наших сучасників щодо досягнення *рівноваги між цивілізацією та природою*. В цьому відношенні цікавим видається *курс лекцій Г. Хаєцького «Екологія людини» (Вінниця, 2014).* У ньому представлена *сучасна теорія розуміння феномена людини з екологічних, біологічних, соціальних та філософських позицій*. *Людина* трактується автором як *космопланетарний феномен* та як *складова природи*. Охарактеризовано дослідником вплив на людину *космічних, планетарних, природних* та *антропогенних чинників*, *взаємозв'язки природи і суспільства* та наслідки *втручання людини в природні і космічні процеси.* Пізнання *людини* як *біоенергоінформаційної системи,* вважає Г. Хаєцький, є основою пізнання причин і наслідків *сучасної екологічної кризи й погіршення здоров'я людини*, *управління та шляхів оптимізації процесів життєдіяльності* [197].

Проблемі вивчення ролі ідей *фізичної економії в організації сучасної системи господарювання* приділяє увагу дослідниця *Л. В. Воробйова* Автор зауважує на потребі введення в науковий обіг категорій, котрі відображають *органічну єдність природних та суспільних чинників економічних процесів*, а також на доцільності вивчення процесу формування *енергетичного напряму в суспільствознавстві,* утвердження *української школи фізичної економії* та її внеску у світову науку [198]. Дослідниця проводить

[195] Чуйкова О. В. Біполярність концепції ноосфери В. І. Вернадського: пасіонарність та нооетика. *Грані. Філософія*. 2014. № 11 (115). С. 34–37.

[196] Халапсис А. В., Халапсис В. С. Будущее человечества: цивилизационные конфликты или переход к ноосфере? *Грані. Філософія*. 2011. № 4 (78). С. 35.

[197] Хаєцький Г. С. Екологія людини: курс лекцій для студентів географічних спеціальностей педагогічних університетів. Вінниця, 2014. 306 с.

[198] Воробйова Л. В. Ідеї фізичної економії в організації сучасної системи господарювання. *Економічний вісник університету*. 2015. Вип. 25 (1). С. 91, 92.

паралелі між ідеями *С. Подолинського* та американського економіста і політика *Л. Ларуша*, засновника *фізичної економіки* як напряму *сучасної економічної науки*. *Л. В. Воробйова* підкреслює зростання значення вчення фізичної економії в умовах XXI ст., коли посилюватиметься роль невичерпних та поновлюваних джерел енергії в світовій енергетиці [199]. Вчення *фізичної економії* на відміну від політекономії, за словами дослідниці, ґрунтується на *природничих законах*, а саме «уловлюванні, збереженні і перетворенні *сонячної енергії*, а не експлуатації людської праці» [200].

Л. В. Воробйова звертається також до дослідження теоретичних питань формування *концентрації ноосфери В. Вернадським*. Зокрема, дослідниця спрямовує увагу на етапи формування цього поняття в вітчизняній науці. Особливе місце відводиться розгляду *енергетичної теорії* в вивченні питань, пов'язаних з *економічною проблематикою*. Автор демонструє можливості практичного застосування вчення В. Вернадського. Вона наголошує, що саме вчення *української школи фізичної економії* може стати підставою для формування *сучасної цивілізаційної парадигми суспільного розвитку*, а *аграрна сфера* зробить Україну *заможною*, а не сфера індустрії, як вважалось досі [201].

Осмисленню проблем співіснування *ноосфери* та *біосфери* присвятив свою публікацію *І. Дичко*. В цьому відношенні цікавим є його пропозиція перебудови всього *комплексу навчання та виховання вітчизняної системи освіти* з врахуванням наявних *екологічних проблем.* На його переконання, «*знання, культура, продумані закони, відповідальність, інформованість* допоможуть людям подолати нинішню *кризу і конфлікт із природою*» [202].

Розробкою *фізико-економічних основ стратегії розвитку аграрної сфери України* займається професор *В. О. Шевчук*, голова *Наукового товариства ім. С. Подолинського*. Дослідник приходить

[199] Воробйова Л. В. Ідеї фізичної економії в організації сучасної системи господарювання. *Економічний вісник університету*. 2015. Вип. 25 (1). С. 93.

[200] Воробйова Л. В. Ідеї фізичної економії в організації сучасної системи господарювання. *Економічний вісник університету*. 2015. Вип. 25 (1). С. 94.

[201] Воробйова Л. В. Володимир Вернадський і фізична економія. *Молодий вчений*. 2017. № 2 (42). С. 241, 242.

[202] Дичко І. Ноосфера і біосфера: проблеми співіснування. До 150-річчя від дня народження Володимира Вернадського. *Рідний край*. 2013. № 2 (29). С. 75.

до висновку, що «*основоположними природничими засадами*, на яких має ґрунтуватися *сучасний розвиток аграрної сфери*, є:

1) *дотримання закону збереження і перетворення енергії;*

2) урахування енергетичної відмінності живого й неживого». Саме це, на переконання дослідника, і забезпечить *економічну рівновагу* та *довготривалий розвиток аграрної сфери*. За словами вченого, «наукове обґрунтування *Національної стратегії довготривалого рівноважного розвитку агросфери України* належить базувати на узгодженні класичних та новітніх підходів», де *фізико-економічним засадам* повинна відводитись *домінантна роль* [203].

Проблем формування *фізико-економічної парадигми сучасного господарювання* торкається професор *І. В. Прокопа* у своїй рецензії на колективну монографію *«Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання»* (К., 2013). Рецензент відзначає, що «принципово новими є викладені в монографії науково-прикладні виміри фізичної економії», «сучасне економічне знання розглядається з точки зору набуття достатності завдяки фізичній економії, аналізується вплив останньої на зміну чинної парадигми ринку та розкривається інноватівний характер фізико-економічного бачення розвитку». І. В. Прокопа відзначає як перевагу роботи аналіз *прогностичних можливостей вчення фізичної економії* [204].

Дослідники *Т. П. Глушко* та *Л. М. Корсак* трактують *концепцію сталого розвитку,* котра набуває все більшого визнання в сучасному світі як *аграрну філософію сучасної цивілізації*. Вони відзначають, що в сфері *агропромислового виробництва* проблема переходу до *сталого розвитку* є особливо актуальна, адже саме тут «*природне середовище* відіграє *вирішальне значення* і виступає *основним чинником якості продукції як гаранта здоров'я населення*» [205]. Автори наголошують, що *принципи органічного землеробства* спонукають користувача землі «*не боротися з природою, а лише спрямовувати усі її процеси*», завдяки чому поліпшується *екологічна рівновага природних систем* та здійснюється *інтеграція окремих*

[203] Шевчук В. О. Фізико-економічні засади національної стратегії розвитку агросфери. *Економіка АПК*. 2013. № 12. С. 106.

[204] Прокопа І. В. Фізико-економічна парадигма сучасної теорії і практики господарювання. *Економіка України*. 2014. № 5 (630). С. 94, 95.

[205] Глушко Т. П., Корсак Л. М. Концепція сталого розвитку як аграрна філософія сучасної цивілізації. *Мультиверсум*: філософський альманах. 2007. № 66. С. 2. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Glushko.pdf.

технологічних виробництв системи сільського господарства в *екологічну цілісність* [206]. *Перевагами органічного сільського господарства* дослідники, проаналізувавши світовий досвід, вважають *оптимізацію показників здоров'я населення* та *продуктивності взаємозалежних природних систем – ґрунтового життя, рослин, тварин та людей, сприяння розвиткові у селянина (або фермера) почуття відповідальності щодо «живого організму ґрунту»,* «*свідома внутрішня та зовнішня перебудова стилю аграрного мислення*» [207]. Дослідники солідарні з висновками про те, що «*органічне сільське господарство* впливає на *природні ресурси*, зберігаючи *гармонійне співвідношення людської діяльності із навколишнім середовищем,* незважаючи на господарські кризи, перевиробництво та природні катастрофи» [208]. Проблему розвитку *органічного сільського господарства* вони нерозривно пов'язують з проблемою *сталості розвитку агропромислового комплексу*. На їхню думку, «*сталий розвиток сільських територій* забезпечує підвищення *ефективності сільської економіки та поліпшення якості життя сільського населення, підтримку екологічної рівноваги, збереження і відновлення ландшафту сільської місцевості*», а «вирішення *сільськогосподарської кризи* стає *духовною потребою сучасності*, оскільки її *вирішення* залежить не від природних умов, а передусім від *людини*» [209].

С. І. Веремеєнко та *С. С. Трушева* характеризують питання виникнення *альтернативних систем землеробства* в історичному аспекті. Вони висвітлили науково-теоретичні основи *біодинамічного, натурального, біологічного (органічного) землеробства*. Автори

[206] Глушко Т. П., Корсак Л. М. Концепція сталого розвитку як аграрна філософія сучасної цивілізації. *Мультиверсум*: філософський альманах. 2007. № 66. С. 2. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Glushko.pdf.

[207] Глушко Т. П., Корсак Л. М. Концепція сталого розвитку як аграрна філософія сучасної цивілізації. *Мультиверсум*: філософський альманах. 2007. № 66. С. 3. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Glushko.pdf.

[208] Глушко Т. П., Корсак Л. М. Концепція сталого розвитку як аграрна філософія сучасної цивілізації. *Мультиверсум*: філософський альманах. 2007. № 66. С. 3. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Glushko.pdf.

[209] Глушко Т. П., Корсак Л. М. Концепція сталого розвитку як аграрна філософія сучасної цивілізації. *Мультиверсум*: філософський альманах. 2007. № 66. С. 3, 4. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Glushko.pdf.

спеціально зупинились на аналізі стану та перспектив розвитку *біологічного землеробства* в світі та Україні [210].

Сутність *еколого-безпечного ведення землеробства*, його переваги над інтенсивними методами, стан розробки та впровадження *екологічного землеробства* в країнах Європи та України, перспективи його розвитку аналізує *Н. Х. Грабак* [211]. Яскравим прикладом традицій застосування *органічного виробництва в вітчизняному сільському господарстві* в минулому слугує *система Івана Овсінського (1856–1909)*, вивченню якої присвятили своє дослідження науковці з Інституту землеробства НААНУ *Е. Г. Дегодюк, Т. С. Дегодюк* [212]. Відомо, що дана система передбачає *мінімалізацію обробітку ґрунту* на глибину не більше 5 см із дотриманням *черезсмужно рядкового посіву для зернових культур*, введення у сівозміну *бобового компонента* та *сидеральної культури*. Залишення на полі побічної продукції забезпечує активну діяльність *дощових черв'яків*, створює ефект *самозабезпечення поля поживними елементами з оптимальним режимом зволоження і використанням у смузі крайового ефекту*.

Дослідники з Тернопільського національного економічного університету *Т. Г. Дудар* і *О. Т. Дудар* в своїй публікації висвітлюють провідні тенденції розвитку *органічного сектору сільського господарства* та можливості розширення *національного ринку екологічно чистої сільськогосподарської продукції* з врахуванням міжнародних стандартів. Вони обґрунтовують *концептуальну модель інфраструктури органічного агропродовольчого ринку* з метою забезпечення *якості та безпечного характеру агроподовольчої продукції* в Україні [213]. Стан *вітчизняного ринку екологічно чистих продуктів харчування* та особливості його розвитку в Україні аналізує дослідник *Т. О. Зайчук* (Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана). Він спеціально увагу приділяє

[210] Веремеєнко С. І., Трушева С. С. Біологічні системи землеробства : навч. посіб. Рівне, 2011. 196 с.

[211] Грабак Н. Х. Екологічний напрям у землеробстві та його перспектива. *Екологія. Наукові праці.* 2011. Вип. 140, т. 152. С. 20–25.

[212] Дегодюк Е. Г., Дегодюк Т. С. Адаптація системи землеробства І. Овсинського до умов виробництва органічної продукції рослинництва. *Збірник наукових праць ННЦ «Інститут землеробства НААН»*. 2015. Вип. 3. С. 3–9.

[213] Дудар Т. Г., Дудар О. Т. Розвиток органічного агровиробництва як основа забезпечення якості і безпечності сільськогосподарської продукції в Україні. *Науковий вісник Мукачівського державного університету.* Серія Економіка. 2014. Вип. 1 (1). С. 11–15.

визначенню *маркетингових інструментів формування внутрішнього попиту на органічну продукцію* та *шляхів мінімізації економічних ризиків розвитку органічного виробництва* [214].

До висвітлення сутності теоретичних підходів щодо визначення основних понять *екологобезпечного агровиробництва* та *екологічного моніторингу виробництва сільськогосподарської продукції* як конкурентної переваги країн-виробників вдаються відповідно дослідники *І. В. Хорішко* [215] та *О. А. Христенко* [216].

Дослідники *Н. В. Зіновчук* та *А. В. Ращенко* (Житомирський національний агроекологічний університет) аналізують проблеми *економічної доцільності розвитку органічного сільського господарства.* Вони зосереджують увагу на вивченні *методики оцінювання готовності керівників сільськогосподарських підприємств* впроваджувати *органічне виробництво сільськогосподарської продукції*. Автори характеризують *мотиваційні* та інші *обмежуючі чинники*, що помітно впливають на вибір *органічних методів господарювання*. Вони пропонують *організаційну модель створення та функціонування об'єднань виробників і споживачів органічної продукції* [217]. До проблеми *виробництва екологічно чистої продукції* звертається *Зоря П.С.* Дослідник розглядає проблеми та актуальну потребу сучасної доби у виробництві *екологічно чистої продукції*. Автор характеризує тенденції й доцільність впровадження *органічного виробництва*, а також *шляхи його активізації* в Україні [218]. Сутність *біологічного землеробства* та *умови його ефективного застосування* на прикладі

[214] Зайчук Т. О. Вітчизняний ринок екологічно чистих продуктів харчування та шляхи його розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2009. № 4. С. 114–125.

[215] Хорішко І. В. Теоретичні підходи до визначення основних понять екологобезпечного агровиробництва. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2015. № 1 (18). С. 203–210.

[216] Христенко О. А. Екологічний моніторинг виробництва сільськогосподарської продукції як конкурентна перевага країн-виробників. 2012. URL: http://www.sworld.com.ua › konfer27.

[217] Зіновчук Н. В., Ращенко А. В. Особливості впровадження виробництва органічної продукції в Україні. *Збалансоване природокористування*. 2014. № 1. С. 13–20.

[218] Зоря П. С. Виробництво екологічно чистої продукції: проблеми та виклики сьогодення. *Економіка і управління*. 2014. № 3. С. 45–50.

короткоротаційних польових сівозмін вивчають *В. О. Єщенко, В. П. Опришко* та *С. В. Усик* [219].

Проблему *каналів збуту органічної продукції* в Європі та Україні досліджує *Ю.С. Бережна*. Зокрема, дослідниця робить висновок про необхідність застосування *стратегії прямого експорту та використання збутових кооперативів* для вітчизняних виробників органічної продукції [220].

Обґрунтування *головних етапів формування нової стратегії природокористування* здійснює професор Академії муніципального управління *Т.В. Іванова*. Вона, зокрема, торкається проблем *деградації навколишнього природного середовища* в масштабах планети Земля [221].

Дослідник *М. І. Кобець* звертається до вивчення місця та ролі *органічного землеробства* в реалізації основних положень *концепції сталого розвитку*. Автором розкриті *екологічні, соціальні та економічні переваги* від запровадження *органічного землеробства*. Дослідник здійснює порівняльну характеристику його розвитку в країнах Європейського Союзу та Україні. Водночас автор запропонував план дій для подальшої *екологізації вітчизняного сільськогосподарського виробництва* [222].

Органічне (екологічне) землеробство як невід'ємну складову *сталого розвитку сільського господарства* розглядають дослідники *Л. М. Сокол, Т. Р. Стефановська, В. В. Підліснюк* В *органічному землеробстві* вони вбачають дієву альтернативу існуючим методам ведення господарства. В своїй публікації автори проводять аналіз впровадження *екологічного виробництва* в світі, його переваг. В зв'язку з цим дослідники дають оцінку теоретичної та практичної доцільності впровадження *органічного землеробства* в Україні.

---

[219] Єщенко В. О., Опришко В. П., Усик С. В. Біологічне землеробство: сутність і умови його ефективного застосування. *Вісник Уманського національного університету садівництва*. 2012. № 1/2. С. 21–27.

[220] Бережна Ю. С. Канали збуту органічної продукції: міжнародний аспект та вітчизняна практика. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2010. № 4, т. 4. С. 201.

[221] Іванова Т. В. Науково обґрунтована економіко-екологічна політика держави. *Інвестиції: практика та досвід.* 2011. № 7. С. 95–98.

[222] Кобець М. І. Органічне землеробство в контексті сталого розвитку. Проект «Аграрна політика для людського розвитку». 2004 (5). 22 с.

Зокрема, вивчається *рівень готовності населення України* вживати *екологічно чисту продукцію* [223].

Проблемам розвитку *органічного сільського господарства* в агропродовольчій системі України присвячене дисертаційне дослідження *Н. Я. Кутаренко* У ньому дослідниця здійснює аналіз поняття *сталості агропродовольчої системи*, визначальні атрибути поняття *«органічне сільське господарство»*, окреслює *соціально-еколого-економічні фактори* його розвитку, дає характеристику *нормативно-правового забезпечення* в сфері вітчизняного *органічного сільського господарства*. Н. Я. Кутаренко розглядає *стан та умови органічного сільського господарства* і *механізми здійснення сертифікації органічної продукції* в Україні та світі, вивчає роль *операторів органічного сільського господарства* та їх *маркетингової діяльності.* Дослідниця звертається до висвітлення перспектив розвитку вітчизняного *органічного сільського господарства* та розробила практичні рекомендації щодо його стимулювання крізь призму функціонування *механізмів державної підтримки, зацікавлення виробників та формування мотивацій до споживання органічної продукції в населення* [224].

Ілюстрацією дієвості *принципів та методів органічного землеробства* слугує публікація *А. О. Олексієнка*, в якій розглянуто питання практичного втілення *мети органічного землеробства* в Україні загалом та Кіровоградській області зокрема. Автором охарактеризовано *фермерські господарства* як одну з найбільш розповсюджених форм господарювання в сільському господарстві. А.О. Олексієнко вивчає аспекти *економічної ефективності діяльності сільськогосподарських товаровиробників* в процесі практичного застосування *принципів і методів органічного землеробства* [225].

Дослідник *Н. Б. Стоволос* (Сумський національний аграрний університет) звернулась до вивчення *моделі формування*

[223] Сокол Л. М., Стефановська Т. Р., Підліснюк В. В. Екологічне (органічне) землеробство – складова сталого сільського господарства. *Екологічна безпека*. 2008. № 3/4. С. 102–109.

[224] Кутаренко Н. Я. Розвиток органічного сільського господарства в агропродовольчій системі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». Чернівці, 2015. 20 с.

[225] Олексієнко А.О. Впровадження принципів і методів органічного землеробства як стратегічний напрямок розвитку фермерських господарств Кіровоградської області. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки.* 2012. Вип. 22, ч. ІІ. С. 1–6.

загальнодержавної системи виробництва органічної продукції. Вона прийшла до висновку про необхідність належного *правового забезпечення* розвитку *органічного сектора сільського господарства*. На її думку, формування *системної державної політики*, спрямованої на розвиток *виробництва органічної продукції*, є вагомою умовою *послаблення антропогенного навантаження на навколишнє середовище і покращення екологічної ситуації, збереження біорізноманіття, підвищення рівня екологічної безпеки, формуванню агроекологічного іміджу держави і зростанню конкурентоспроможності органічного виробництва сільськогосподарської продукції* [226].

Проблеми поступу у формуванні *сталих агроекосистем біогенного землеробства*, пов'язаного з використанням *масивів високопродуктивних чагарників*, котрі продукують *відновлювану енергію та полісахариди для різних біотехнологій безперервної дії*, характеризує *М. М. Тимофєєв* (Донецький Інститут агропромислового виробництва НААН України). Він розглядає подібного роду *чагарники як ресурсну, економічну та організаційно-технологічну основу функціонування електромобільної техніки в галузі землеробства* [227]. В свою чергу, *ефективність елементів органічного землеробства* в лісостепу аналізує дослідник *О. А. Цюк* [228].

Г. І. Коровінська та *В. І. Додонова* звертаються до висвітлення питання *екологічної безпеки суспільства*, зокрема, в контексті *технократичного мислення*. Автори аналізують *екологічні аспекти процесу глобалізації*, формулюють питання про зв'язок *технократичного мислення та процесу глобалізації*, вивчають *ідейно-філософські витоки* даного питання в різних періодах історії філософії та науки [229].

---

[226] Стоволос Н. Б. Модель формування загальнодержавної системи виробництва органічної продукції. *Вісник Житомирського державного технологічного університету*. *Серія: Економічні науки.* 2014. № 4. С. 98–102. URL: http://nbuv.gov.ua /UJRN/Vzhdtu_econ_2014_4_16.

[227] Тимофєєв М.М. Біогенне землеробство в аспекті енергетичних ресурсів. *Бюлетень Інституту зернового господарства.* 2010. № 38. С. 154–158.

[228] Цюк О. А. Ефективність елементів органічного землеробства в Лісостепу. *Збірник наукових праць ННЦ «Інститут землеробства УААН»*. 2009. Вип. 3. С. 42–49.

[229] Коровінська Г. І., Додонова В. І. Екологічний аспект технократичного мислення. *Вісник Донецького національного університету*. 2013. Т. 1, № 5. С. 56–62. URL: https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua

Дослідники *Ю. Сагайдак* та *Т. Харченко* (Київський національний університет ім. Т. Шевченка) присвятили увагу вивченню питання *становлення та розвитку екологічного ринку* в Україні. Вони основну увагу приділяють дослідженню *факторів*, котрі перешкоджають розвитку *екологічного ринку*. Ними проаналізовано стан екологічного ринку в Україні та провідних країнах світу. Дослідники також висвітлюють питання шляхів удосконалення функціонування *ринку екологічних товарів*, щоб підвищити його конкурентоздатність [230].

Дослідниця *Г. Тютюнник* вивчає сучасний стан *органічного землеробства* в Україні, аналізуючи позитивні та негативні сторони формування його ринку. Вона окреслює основні проблеми його розвитку та шляхи їх вирішення на основі зарубіжного досвіду. Автор пропонує ряд підходів щодо удосконалення виробництва та збуту *органічної сільськогосподарської продукції*. Дослідниця підкреслює, що ефективність діяльності підприємств, котрі займаються виробництвом *органічної продукції*, та й розвиток *сектору органічного виробництва* загалом залежать від рівня розвитку системи його *сертифікації*. Г. Тютюнник наводить переконливі приклади зарубіжного досвіду підтримки виробників органічної продукції. Дослідниця також звертає увагу на потребі *законодавчого закріплення адміністративних регуляторів органічного виробництва і механізмів державної підтримки*, в тому числі *дотаційної політики* [231].

Морально-етичний вимір господарської діяльності в контексті вивчення його в історії філософсько-культурологічної думки проводить *З. М. Остропольська* Вона відзначає справедливо, що «*господарська праця* – це діяльність не тільки для забезпечення *матеріальних потреб людини*, а й *морально-етичний вияв духу*, *духовна дія*»; *працівник* як *суб'єкт виробничої діяльності* є носієм *певних цінностей, світоглядних настанов, релігійних поглядів* [232]. В цьому відношенні цікавими є погляди німецького мислителя *М. Вебера*, який відзначав такі *духовні якості працівника* як

[230] Сагайдак Ю., Харченко Т. Проблеми та перспективи розвитку екологічного ринку в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія Економіка.* 2012. № 142. С. 32–35.

[231] Тютюнник Г. Основи розвитку національного ринку органічного землеробства в Україні. *Галицький економічний вісник*. 2014. Т. 46, № 3. С. 46–52.

[232] Остропольська З. М. Морально-етичні аспекти господарської діяльності людини (з історії філософсько-культурологічної думки). *Культура України*. 2014. Вип. 47. С. 32.

совісність, воля, відповідальність, аскетична трудова дисципліна [233]. До Вебера це питання піднімав український мислитель *Г. С. Сковорода,* котрий окреслював *господарську діяльність людини* як таку, що «має бути *доброчинною*, прагне до *щастя*», і повинна здійснюватися «відповідно до *біблійського морального кодексу*» [234]. В цьому відношенні цікавими є погляди російського мислителя XIX ст. *В. Соловйова*, котрий вбачав у людині не тільки *соціальну істоту,* але й приналежну *природній всеєдності*, тому її *господарська діяльність* є невід'ємною складовою *космічної всеєдності*. *Життя людини*, на переконання мислителя, реалізується у «формі *цілісного існування, морально-фізичної солідарності*». *Мораль* є важливим критерієм запобігання хижацькому господарюванню, нерозривно пов'язаного з *зневажливим ставленням до людей та природного середовища* [235]. Дослідниця робить висновок про те, що «формування *морального ставлення до власності*, особливо до *власності на землю*, потребує *одухотворення і людини, і матеріальної природи* як передумови припинення хижацького господарювання. *Любовне ставлення до землі* можливо реалізувати в суспільстві, де людина усвідомлює необхідність *самообмеження*, яке, зокрема, має виявитися в *обмеженні особистих потреб і власності*» [236]. З. М. Остропольська резюмує, що «перспективи розвитку цивілізації в умовах глобалізації визначатимуть як прогрес у *галузі технологій*, так і *господарський етос*, що ґрунтується на *загальнолюдських духовних цінностях*» [237]. На наше переконання, *органічне сільське господарство* якраз в повній мірі відповідає засадам такого *господарського етосу* і не варто зводити його мету та завдання суто до технічних чи технологічних спектрів, як це подекуди нині має місце у поглядах окремих науковців та практиків – прихильників органічного виробництва.

Основні *соціально-філософські підходи* до розуміння та дослідження понять *«екологічна свідомість»* та *«екологічна*

[233] Остропольська З. М. Морально-етичні аспекти господарської діяльності людини (з історії філософсько-культурологічної думки). *Культура України*. 2014. Вип. 47. С. 33.
[234] Остропольська З. М. Морально-етичні аспекти господарської діяльності людини (з історії філософсько-культурологічної думки). *Культура України*. 2014. Вип. 47. С. 33.
[235] Остропольська З. М. Морально-етичні аспекти господарської діяльності людини (з історії філософсько-культурологічної думки). *Культура України*. 2014. Вип. 47. С. 38, 39.
[236] Остропольська З. М. Морально-етичні аспекти господарської діяльності людини (з історії філософсько-культурологічної думки). *Культура України*. 2014. Вип. 47. С. 39.
[237] Остропольська З. М. Морально-етичні аспекти господарської діяльності людини (з історії філософсько-культурологічної думки). *Культура України*. 2014. Вип. 47. С. 40.

культура» аналізує *А. С. Радей* (НТУУ «Київський політехнічний інститут»). Автор наголошує, що *«вибір «стратегії людства»* має бути співзвучним зі *«стратегією природи»*, тобто *межі та напрям розвитку людства* мають узгоджуватися з розвитком всієї *біосфери*, забезпечувати *коеволюцію природи та суспільства*». Дослідник відзначає *два шляхи виходу з глобальної екологічної кризи*:

1) техніко-технологічний;

2) світоглядно-соціальний, між якими існує *діалектичний взаємозв'язок*.

На його переконання, *екологічне знання* має *інтегральний характер*, охоплюючи в єдину цілісність *філософське, природничо-наукове, соціально-гуманітарне знання*. А. С. Радей підкреслює, що «від поширення *екогуманізму* в суспільстві в значній мірі залежить *формування ставлення людини і суспільства до природи*, а, отже, і *підходи до вирішення екологічних проблем*», і значну роль в цьому процесі виконує саме *філософія*. Вона в ході розкриття *сутності взаємодії суспільства і природи, екологічних проблем*, на його думку, «повинна робити свій *орієнтуючий, світоглядний вплив* не лише на *окремих індивідів*, але і на прийняття в *соціальному середовищі думок, цінностей, норм, установок на духовну культуру* в цілому». Формування *екологічного знання* повинно охоплювати як *чуттєво-емоційні*, так і *раціональні складові*. Сам процес *гуманізації екологічного знання* нерозривно пов'язаний з «проблемою *етично-екологічного імператива як гаранта гармонізації складових всередині системи,* умовно називаної *«природа – суспільство»*. *Екологічна свідомість* може сформуватись тільки як результат поєднання *екологічних стосунків та екологічної діяльності*, а сама «*екологічна культура*, заснована на *цілісності системи «суспільство-природа»*, включає *діалектичний синтез екологічних стосунків, екологічної діяльності і екологічної свідомості*». При чому в цій ланці автор *головною складовою* вбачає *екологічну діяльність* [238].

Суперечливий характер взаємовідносин людини та природи розглядає дослідниця *А. О. Шевель*. Автор в цьому відношенні вдалась до аналізу концептуальних підходів *К. Ціолковського, А. Урсула, М. Федорова, В. Вернадського, М. Моїсеєва, К. Лоренца,*

[238] Радей А. С. Екологічна свідомість і культура: теоретико-методологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка* : зб. наук. пр. 2008. № 3 (24). URL: http://ela.kpi.ua/handle/123456789/8812.

папи Івана Павла II тощо. Вона прийшла до висновку, що «існує певна кореляція між *цілями суспільного та соціального розвитку*, що описується *основним законом соціальної екології*», а «*збереження подальшого прогресивного розвитку людської цивілізації* пов'язане не лише із простим збільшенням її *технічної могутності*, а й з *якісною зміною* характеру *взаємовідносин суспільства та природи»*. До уваги треба брати *всі складові проблеми*, будувати *комплексні проекти* виходу з кризи у відносинах між людиною та природою, а не зациклюватись на якомусь одному аспекті, хоч і привабливому з погляду особи конкретного дослідника [239].

Над окресленою проблематикою автори даного розділу працюють впродовж останнього десятиріччя. Вони провадять дослідження в рамках наукових заходів *кафедри філософії (нині гуманітарної освіти) Львівського національного аграрного університету* (пізніше – *Львівський національний університет природокористування*). Це знайшло відображення як в *організаційних заходах*, так і в *наукових публікаціях*.

Так, автори взяли **участь в роботі круглих столів**:

1) Круглий стіл «*Сучасна фізична економія як основа нової філософії господарювання на землі*» (Дубляни, 24.05.2017 р. за участю викладачів ЛНАУ та ЛНУ ім. І. Франка, громадськості Львова і Дрогобича, пов'язаний з презентацією монографії Л. С. Гринів *«Фізична економія: нові моделі сталого розвитку»*;

2) Круглий стіл *«Філософія сталого розвитку та проблема органічного землеробства»* (м. Дубляни, 9.11.2017 р.);

3) Круглий стіл, присвячений 25-річчю кафедри економіки України ім. М. Туган-Барановського *«Нові моделі економіки сталого розвитку: проблеми та перспективи»* (Львівський національний університет, 23.05.2018 р., м. Львів). Тема доповіді: *«Філософсько-ціннісний дискурс проблем фізичної економії і сталого розвитку*»;

4) Круглий стіл *«Земля і людина: до більш глибокої гармонізації відносин»* (10.04.2019 р., організатори: ЛНАУ і Стрийський коледж ЛНАУ);

5) Круглий стіл «*Микола Руденко: філософ, громадський діяч, поет*» (23.04. 2021 р.) Тема доповіді: «*Соціоекологічні проблеми у вченні М. Д. Руденка*».

[239] Шевель А.О. Характер взаємовідносин суспільства та природи. *Світогляд-філософія-релігія.* 2015. Вип. 8. С.104. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/83155.

Участь в радіо- та телепередачах:

1) Радіо «Львів FM» (за участі Л. С. Гринів та Р. А. Наконечного): *проблематика філософії фізичної економії: роль соціально-гуманітарних наук* (8.05.2017 р.);

2) Тернопільське обласне телебачення (виступ Р. А. Наконечного з проблем *філософії органічного землеробства*, 29.06.2017 р.).

Участь в наукових та науково-практичних семінарах:

1) Семінар «*На шляху до сталого розвитку: від органічного виробництва до відновлення біорізноманіття*», 27–29.04.2017 р., в рамках форуму «Агропорт», Львів, West-Agroport, 2017);

2) Практичний семінар «*Розробка інноваційної моделі гармонійного розвитку України в XXI ст.*» (на базі *будівництва екосіл на Дніпрі, Карпатах та діаспорі*, 30.11.2017 р.), місце проведення: Спілка архітекторів України, Львівська область.

Участь в науково-практичних конференціях і наукових форумах:

1) XVII Міжнародний науково-практичний форум (14–16.09.2016 р.) (м. Дубляни Жовківського р-ну Львівської обл.). Тема доповіді А. Д. Копитка: «*Модель відносин у системі "людина-природа" у вченні фізичної економії*»;

2) Міжнародна науково-практична конференція *«Інноваційний менеджмент природного агровиробництва в Україні»* (10–11.11.2016 р.). Тема доповіді А. Д. Копитка: «*Термодинамічна та інфодинамічна моделі фізичної економії*»;

3) IV Міжнародна науково-практична конференція «*Екологія і природокористування в системі оптимізації відносин природи і суспільства*». (27–28.04.2017 р., м. Тернопіль);

4) Міжнародна науково-практична конференція «*Екологізація освіти як чинник сталого розвитку суспільства*», Національний лісотехнічний університет України (м. Львів, 19–20.10. 2017 р.);

5) Перша Всеукраїнська науково-практична конференція «*Органічне агровиробництво: освіта і наука*» (Львів, 1.11.2018 р.). Організатори: МОН України та Федерація органічного руху України;

6) Друга Всеукраїнська науково-практична конференція «*Органічне агровиробництво: освіта і наука*» (Львів, 31.10.2019 р.) Організатори: МОН України та Федерація органічного руху України;

7) Міжнародна науково-практична конференція «*Ефективні технології і конструкції в будівництві та архітектурі села. Розробка*

інноваційних моделей екопоселень Прикарпаття та Карпат» (Дубляни, 15–19.05.2019 р.). Тема доповіді А. Д. Копитка: «*Світоглядні засади створення екопоселень в Україні*»;

8) Міжнародна науково-практична конференція «*Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності*» (10–11.05.2019 р., м. Одеса). Тема доповіді А. Д. Копитка: «*Політико-правові аспекти реалізації ідей продовольчої безпеки в світі та Україні*»;

9) XXI Міжнародний науково-практичний форум «*Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*» (Дубляни, 22–24.09.2020 р.). Тема доповіді А. Д. Копитка, Р. А. Наконечного: «*Філософські та етичні засади побудови стратегій сталого розвитку*»;

10) Perspectives of world science and education. VII International Scientific and Practical Conference, Osaka, Japan, 25–27 March 2020. Тема доповіді А. Д. Копитка: «*Політико-правові аспекти реалізації ідей продовольчої безпеки в Україні та світі*»;

11) Perspectives of world science and education. VIII International Scientific and Practical Conference, Osaka, Japan, April 22–24.2020. Тема доповіді А. Д. Копитка: «*Політико-правові аспекти розвитку органічного землеробства та виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні*»;

12) Всеукраїнська науково-практична конференція «*Духовно-моральні, екологічні та соціоекономічні виклики сучасного людства в контексті енцикліки папи Франциска «Laudato si*» (Львів, 16.04.2021 р.). Тема доповіді А. Копитка, Р. Наконечного: «*Філософські та етичні засади побудови стратегій сталого розвитку*»;

13) IV Міжнародна науково-технічна конференція «*Ефективні технології і конструкції в будівництві та архітектурі села*» (Львів-Дубляни, 24–25.06.2021 р.). Тема доповіді: «*Екосоціальні та духовні виміри функціонування сільських поселень*»;

14) XXII Міжнародний науково-практичний форум «*Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*» (5–7.10.2021 р., Львів-Дубляни). Тема доповіді: «*Учення фізичної економії та актуальні проблеми навчального курсу «Філософія органічного землеробства і збалансованого*

природокористування»» (співдоповідачі: А. Д. Копитко, Р. А. Наконечний).

Результати досліджень авторів розділу відображені в ряді статей, тез конференцій, посібників:

Статті:

1) Копитко А. Д., Наконечний Р. А., Сас І. М. Реалізація принципів фізичної економії в органічному землеробстві: теорія та практика. *Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету*. 2015. № 4 (38). С. 34–38;

2) Копитко А. Д., Наконечний Р. А., Сас І. М. Модель відносин у системі «людина-природа» у вченні фізичної економії. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій.* Матеріали XVII Міжнародного науково-практичного форуму (14–16 вересня 2016 р.). Львів : ТзОВ "Ліга-Прес", 2016. С. 337–343;

3) Копитко А., Наконечний Р. Ціннісні виміри фізичної економії в науково-освітньому середовищі сучасного вищого навчального закладу України. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*. Матеріали XVIII Міжнародного науково-практичного форуму, присвяченого пам’яті інженера Ярослава Зайшлого (20–22 вересня 2017 р.). Львів, 2017. С. 350–358;

4) Копитко А., Наконечний Р. До питання про методологічні пошуки в сучасній фізичній економії. *Аграрна економіка*. 2017. Т.10. № 1–2. С. 21–29;

5) Копитко А. Д. Політико-правові аспекти реалізації ідей продовольчої безпеки в Україні та світі. *Perspectives of world science and education.* Abstracts of VII International Scientific and Practical Conference, Osaka, Japan, 25–27 March 2020. P. 362–371;

6) Копитко А. Д. Політико-правові аспекти розвитку органічного землеробства та виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Perspectives of world science and education.* Abstracts of VIII International Scientific and Practical Conference, Osaka, Japan, April 22–24. 2020. P. 586–595;

7) Наконечний Р., Копитко А. Світоглядні та філософські засади органічного виробництва. *Агроеліта*. *Всеукраїнський аграрний журнал.* 2021. № 11 (106). С. 20–21.

Тези:

1) Копитко А. Вчення сучасної фізичної економії як основа зміни ставлення людини до довкілля. *Екологія і природокористування в системі оптимізації відносин природи і суспільства.* Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (27–28 квітня 2017 р., м. Тернопіль). Тернопіль, 2017. С. 62–64;

2) Копитко А. Д. Світоглядні засади фізичної економії і проблема подолання духовної кризи в сучасному суспільстві. *Філософсько-психологічні аспекти духовності в економіці та управлінні.* Збірник тез III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (19 квітня 2017 р., м. Львів). Львів, 2017. С. 117–121;

3) Копитко А. Д. Світоглядні засади створення екопоселень в Україні. *Ефективні технології і конструкції в будівництві та архітектурі села. Розробка інноваційних моделей екопоселень Прикарпаття та Карпат* : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Дубляни, 15–19 травня 2019 р.). Львів, 2019. С. 167–169;

4) Копитко А. Д. Політико-правові аспекти реалізації ідей продовольчої безпеки в світі та Україні. Міжнародна науково-практична конференція «*Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності*» (10–11 травня 2019 р., м. Одеса). Одеса, 2019. С. 94–100;

5) Копитко А. Д. Політико-правові аспекти розвитку органічного землеробства в Україні. Міжнародна науково-практична конференція «*Моделі соціокультурного розвитку територій: перспективи та можливості у світлі історичної спадщини сучасного та майбутнього*» (Суми, 25–27 вересня 2019 р.). Ч. 1. Суми, 2019. С. 18–22;

6) Наконечний Р. А., Копитко А. Д. Політико-правові аспекти розвитку органічного агровиробництва в Україні. Збірник тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції «*Органічне агровиробництво: освіта і наука*» (31 жовтня 2019 р.). Науково-методичний центр ВФПО. К., 2019. С. 28–31;

7) Копитко А., Наконечний Р. Філософські та етичні засади побудови стратегій сталого розвитку. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій* : матеріали

XXI Міжнародного науково-практичного форуму, 22–24 вересня 2020 р. Львів, 2020. С. 351–354;

8) Наконечний Р., Копитко А. Учення фізичної економії та актуальні проблеми навчального курсу «Філософія органічного землеробства і збалансованого природокористування». *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*: матеріали XXII Міжнародного науково-практичного форуму, 5–7 жовтня 2021 р.: у 2 т. Львів, 2021. Т. 2. С. 279–282;

9) Копитко А. Екосоціальні та духовні виміри функціонування сільських поселень. *Ефективні технології і конструкції в будівництві та архітектура села*: тези доповідей IV Міжнародної науково-технічної конференції (Львів, 24–25 червня 2021 р.). Львів, 2021. С. 78–80.

Посібники:

1) Світоглядні та філософські основи фізичної економії : навчальний посібник / Р. А. Наконечний та ін. Львів, 2012. 145 с.;

2) Філософсько-світоглядні та економічні основи української школи фізичної економії : навчальний посібник / Р. А. Наконечний та ін. 2-е вид., доп. і випр. Львів, 2013. 215 с.;

3) Наконечний Р. А., Копитко А. Д. Філософія органічного виробництва і збалансованого природокористування : навчально-методичний посібник. Львів, 2022. 346 с.

Для того, щоб знайти вірні підходи до тих чи інших проблем *органічного виробництва*, треба виходити з більш глибоких, *філософських*, або як пише відомий німецький філософ *Рудольф Штайнер, духовних основ*. «Кожна освічена людина зобов'язана засвоїти, що не тільки рослина залежить від того, що ми бачимо навколо неї. *В рості рослин бере участь весь небосхил зі своїми зірками*». Мислитель з цього приводу підкреслює: «Саме в *сільському господарстві* знаходимо, як це необхідно використати з *Духу* ті сили, які сьогодні зовсім невідомі і значення яких не тільки в тому, щоб дещо небагато покращити в сільському господарстві, але *від них залежить, чи зможуть люди взагалі продовжувати своє життя в фізичному смислі на Землі*. Адже *людина живе тим, що приносить Земля*» (***Р. Штайнер. Духовно-наукові основи успішного розвитку сільського господарства. Сільськогосподарський курс. Коберватц, Бреслау, 1924***).

М. Д. Руденко підкреслює, що ми повинні з повною ясністю усвідомити, що «*земне життя* належить не Землі – воно *явище космічне*» [240]. У підтвердження цих слів він згадує *Афродіту* (вона ж *Аврора*) і це «розкриває нам *стародавнє розуміння земного життя*» [241]. *К. А. Тімірязєв, В. І. Вернадський, О. Л. Чижевський* та інші корифеї вітчизняної науки підтвердили *сонячне походження життя*. Так, *К. А. Тімірязєв* стверджував, що *фотосинтез* і є *життям*. Тому не дивно, що *родоначальником життя на Землі* є саме *рослина*, яка залежить від *Сонця*. «*Творча сила Сонця* – це *жива реальність космосу*», – підкреслює *М. Д. Руденко* [242]. Він наголошує, що «*духовний зв'язок з природою* все більше втрачається, а разом з тим втрачається відчуття, що десь у *Космосі відбуваються таємничі процеси, від яких залежить земне життя*» [243]. Ми щось створюємо за допомогою праці, але створюємо з *допомогою (або вирішальною участю) Землі, Сонця, Всесвіту* [244].

Коли мова йде про *родючість землі*, яка стоїть в основі *додаткової вартості*, – це і є зрештою нагромаджена впродовж мільярдів років *сонячна енергія*, за словами *М. Д. Руденка*. За М. Руденком, *теорія додаткової вартості* і *теорія біосфери як трансформатора сонячної енергії* насправді зливаються в *єдину теорію Життя*. І якщо ми прагнемо відшукати ті глибокі знання, які допоможуть нам зрозуміти, де саме лежить *шлях до безсмертя земної цивілізації,* то ми зобов'язані розглядати ці *теорії у взаємозв'язку і взаємообумовленості,* тобто на *субстанціональному рівні*. На цьому рівні *термін «додаткова вартість» стає неможливим до застосування* [245]. *Ф. Кене* називає його *«чистим даром природи»*. *М. Руденко*, в свою чергу, окреслює *додаткову вартість* як *енергію прогресу*. Це і є *творчий процес Сонця*. Та й не тільки *Сонця*, а й

[240] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 69.
[241] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 69.
[242] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 74.
[243] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 84.
[244] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 101.
[245] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 101.

Всесвіту, його *променевої субстанції*, яка у всіх релігіях називається *Богом*. І загалом правильно називається, наголошує М. Руденко [246]. І ці *духовні основи*, цю, за визначенням М. Руденка, *святу енергію,* ми не маємо приховувати чи забувати, бо інакше ми потрапляємо на службу Жовтому Дияволу [247]. В зв'язку з цим доцільно навести слова М. Руденка: «Чому треба прив'язувати *економічну модель суспільства* до *вчення про Світобудову*? Тому, що *земна людина* повинна мати *цільний світогляд*, а він, *світогляд*, складається не лише з *соціального*, а з *космічного*. Якщо ж *ці фактори існують нарізно, то це ще не світогляд*» [248]. І далі мислитель підкреслює: «Треба завжди мислити *потребами Всесвіту* – і вже потім *власними потребами*. Ми не самі від себе – *людство є діючим органом Всесвіту*. Саме таким його бачив *Сковорода*. Так бачить і *С. Подолинський*. І лише тоді, коли «*ми працюємо на Всесвіт, ми працюємо на себе*» [249].

Після того, як порівняно недавно виникло поняття (категорія) *«органічне виробництво»*, наукова та загальносоціальна практика привела до закріплення також іншого аспекту змісту цього поняття – вона (категорія) почала розумітися і як *можливість того, що є в самому житті, практиці господарської діяльності (і що є насправді)*, а не лише як те, що існує в думках учених, теоретиків с/г виробництва, с/г науки» [250]. Тобто відбулось своєрідне «розщеплення» єдиного колись змісту поняття на декілька суттєво різних, хоч і логічно пов'язаних між собою аспектів, які умовно можна назвати *онтологічним* та *гносеологічним* (історично саме цей другий аспект був первинним). «Однак *гносеологія без онтології – це знак «мінус» без вертикальної лінії*, яка веде нас *вгору по щаблях космічної еволюції*», підкреслює *М. Д. Руденко* [251].

---

[246] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 101.

[247] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 101.

[248] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 489.

[249] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 425.

[250] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 62.

[251] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 73.

Якщо глибоко вдуматися, то *вчення про філософію органічного виробництва та збалансованого природокористування* є справді *онтологічним* за своєю суттю. Мова йде про *органічне виробництво як складову частину сільськогосподарського виробництва*, яке є однією з *основних ознак буття людини і людства* та виступає *складовою частиною біосфери*. Так, *В. І. Вернадський* розглядає *біосферу* з позицій *метафізики*, яка є невід'ємною частиною *онтології*. Сам термін вказує на її статус (грец. «*мета*» – «*після*», «*фюзис*» – «*природа*», тобто буквально «*після природи*»). Таким чином, В. І. Вернадський розглядає *онтологію і метафізику*, виходячи з їхньої *тотожності*. Земна *біосфера*, згідно з цим ученням, як і її складова – *органічне виробництво і збалансоване природокористування*, є віддзеркаленням процесів *Космосу*, його *найголовніших закономірностей*. Отже, *пізнати ці закономірності означає пізнати найзагальніші закони буття.*

Виняткова за своїм значенням для людства *соціальна роль органічного виробництва і збалансованого природокористування* органічно пов'язана зі *стратегією сталого розвитку*. Проблематика *сталого розвитку* базується на ідеях *екологічно безпечного життя людини, виживання людської цивілізації, збереження «живої плівки Землі» (живої органічної речовини).* «*Гумусний шар планети* – тонесенька плівка, яка при рівномірному розподілі по материках не перевищила б трьох сантиметрів земного радіусу. Подумати тільки – шість з половиною тисяч кілометрів і три сантиметри», – відзначає М. Руденко [252]. Саме *за рахунок цієї тонесенької плівки існує все земне життя.*

Єдність *філософії органічного виробництва та збалансованого природокористування* виступає як нова форма взаємодії *філософського та спеціального (наукового) знання* в контексті зростання ролі *«людського фактора»* в сучасному науковому пізнанні та практиці господарського життя. Відомо, що проблема людини та її взаємозв'язків зі світом завжди перебувала в центрі уваги філософії. Тим більше, що в останні десятиліття *проблема людини* стала своєрідним фокусом, у якому сходяться багато *міждисциплінарних та міжгалузевих напрямів наукового пошуку*, і це неминуче потребує посилення *взаємодії різних наук з філософією.*

[252] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 75.

Підкреслимо, що *вся історія взаємовідносин людини і природи* – це спроба досягти *компромісу, уникнути краху сучасної цивілізації та загибелі всього живого на планеті Земля.*

Людині часом здавалось, що вона бере верх над природою, що не природа їй, а вона диктує свої закони, бере від неї все необхідне, забуваючи, що вона сама є складовою частиною тієї ж природи. Доречно нагадати слова відомого землероба і громадського діяча *Ф. Т. Моргуна* про те, що «*найбільша помилка людського суспільства* протягом останніх двох віків у тому, що *фізиці, хімії, геології, механіці та іншим технічним наукам було дозволено відтіснити філософію і гуманізм на закутки цивілізації.* Як наслідок, основними і головними у вихованні школярів і молоді, та й дорослих людей стали не науки, які закликають до добра, гуманізму, глибокої людської доброчесності в дусі *Монтеск'є, Гете, Толстого, Достоєвського, Гоголя, Шевченка, Ільїна, Вернадського, Короленка*, а науки технічні, які переконують тих, що їх вивчають, що людині «все дозволено», що їй все під силу, що вона не тільки може, але й зобов'язана підкорювати природу, створювати проекти, які підтверджують її верховенство над природою» [253]. Справедливими є слова *М. Д. Руденка*, що «ніхто, крім *людини*, не загрожує *земній біосфері* повним її знищенням» [254].

Зрозуміло, що більшість вчених, філософів, практиків в галузі сільськогосподарського виробництва наголошує, що *філософія органічного виробництва і збалансованого природокористування* не є самодостатніми онтологічними феноменами, вони *детермінуються діяльністю людини*, а, отже, її *особистісними якостями, свідомістю, знаннями.* Як зазначав *Микола Бердяєв*, багато чого залежить від того, «*якого духу буде людина*» (***Бердяєв М. Людина і машина. Проблема соціології і метафізики техніки***). Пізніше, вже в умовах загострення глобальних проблем людства, цю думку підкреслив президент Римського клубу *А. Печчеї*: «*Проблема в самій людині, а не поза нею*; *…найважливіше*, від чого залежить *доля людства*, – це *людські якості*» (***А. Печчеї. Людські якості. 1980***).

[253] Моргун В. Ф. Руководители держав, не бойтесь быть святыми. *Органічне виробництво і продовольча безпека.* Житомир, 2014. С. 8.

[254] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 68.

Вічність законів природи підкреслював *М. Руденко* [255]. Цілком зрозумілим є погляд М. Руденка на внесок *Франсуа Кене*, який, на відміну від Адама Сміта, а, отже, й Карла Маркса промовляє не від імені якоїсь групи людей, що занурена «в свою працю, й нічого не бачить довкола, – він *промовляє* від *імені Землі й Сонця*, котрі справді *здатні створювати щось нове, додаткове* – те, що вчора ще не існувало» [256].

Органічне виробництво, в основі якого лежить *методологія фізіократів* (в тому числі і *української школи фізичної економії*), об'єктивно опирається на *закони природи*, а саме на положенні, що *людина ніколи не зможе приймати енергію Сонця безпосередньо, а тільки за посередництвом рослин*. «*Бо в людини ніколи не виросте листя замість волосся і коріння замість ніг*» [257]. Тому «*виснаживши родючість, людина втратить енергетичний зв'язок із Сонцем і неодмінно загине*» [258]. *Ідеологія органічного виробництва і збалансованого природокористування* вимагає від нас не модою керуватися, а тільки *повною істиною*. В 80-х рр. XIX ст. *С. Подолинський* поєднав своє вчення з ідеями *французьких фізіократів XVIII ст*., що, на думку М. Руденка, «*фізіократичне вчення можна вважати завершеним…, і це вже не часткова, а повна істина*» [259], і що без їх творів ми залишимося сліпими.

Великий французький мислитель *Ф. Кене* ще в XVIII ст. визнає лише *ту частину економіки*, яка виробляє *живу речовину*, а саме *хліборобство*. В центрі уваги Ф. Кене перебуває *сільськогосподарська продукція*, яка потрапляє на *столичний міський ринок (так зване Черево Парижа)*, і котра є *рушійною силою прогресу*. Ф. Кене називає її *чистим продуктом* або навіть *даром природи*. При цьому треба відзначити, що в часи Кене (XVIII ст.) *земна наука нічого не знала про фотосинтез, про ентропію, про всеосяжність закону збереження і перетворення енергії.* Всі ці знання прийшли набагато

[255] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 387.

[256] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 390.

[257] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 119.

[258] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С.119.

[259] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С.440.

пізніше. *Ф. Кене та інші фізіократи* поклали в основу свого вчення дуже прості знання, а саме, «що земля здатна родити, забезпечувати людство їжею, а їжа відроджує сили, потрібні для праці», - підкреслює *М. Руденко* [260]. Геніальний українець *Сергій Подолинський* висловив вперше у світі *ідею про сонячну енергію*, яка вливається в *економіку* лише через *землеробство*. З цього приводу М. Руденко пише: «Його робота *«Людська праця і єдність сили»* коротка, але вона варта сотень томів, якими й досі рясніють полиці наших бібліотек» [261].

В теоретичному та науковому плані, як і в практиці органічного виробництва та збалансованого природокористування значне місце належить українцю *М. Д. Руденку*, який продовжує розвивати *вчення української школи фізичної економії.* Він ввів в обіг поняття «*енергія прогресу»*, стверджуючи, що це *«щорічний додаток сонячної енергії, що має місце виключно в хліборобстві»*, розкриваючи сутність *фізичної економії* [262]. На думку голови Наукового товариства ім. С. Подолинського *В. Шевчука*, М. Руденко створює «принципово нову парадигму мислення і господарювання» [263]. М. Руденко не тільки розвиває вчення фізичної економії, але й визначає глобальну місію України, дає своє розуміння «українського виміру рятівного знання» [264].

До ***основних методологічних принципів органічного виробництва і збалансованого природокористування*** належать:

– сприяння відверненню загроз, які несуть з собою інтенсивні форми розвитку сільськогосподарського виробництва;

– послідовна та систематична екологізація сільськогосподарського виробництва;

– органічний зв'язок з вимогами концепції сталого розвитку та збалансованого природокористування;

[260] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 469.

[261] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 467.

[262] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 26.

[263] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 23.

[264] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ, 2015. С. 23.

– необхідність інтеграції наукових досягнень сільськогосподарської науки та інших галузей знань;

– єдність науки та суспільно-політичної практики;

– відповідальність перед майбутніми поколіннями.

Міжнародна організація органічного виробництва (IFAO) пропонує ряд *принципів*, пов'язаних з *турботою людини про власне фізичне та моральне здоров'я, збереження навколишнього середовища*. Серед них варто згадати *принципи здоров'я, екології, справедливості, турботи.*

До ***кола проблем та перешкод на шляху до практичного втілення завдань органічного виробництва в сільському господарстві*** зараховують:

– складність дотримання всіх технологічних вимог, передбачених для органічного сільського господарства (треба навчити фахівців мислити по-іншому, набратися терпіння вміти досягати поставленого результату);

– неможливість отримання достатніх для забезпечення продовольчої безпеки обсягів сільськогосподарської сировини;

– відсутність попиту на органічну продукцію в Україні внаслідок низької платоспроможності населення та недостатньої його поінформованості;

– відсутність доступних каналів реалізації продукції органічного виробництва;

– відсутність розгалуженої правової основи та поширеність правового нігілізму в сфері органічного виробництва;

– недостатній розвиток фермерських господарств, домінування холдингів та латифундій, що не відповідає стратегії реформ. Це призвело до серйозних деформацій в землеробстві і рослинництві, бо основні структурні перекоси найбільше виявляють себе в діяльності агрохолдингів (наприклад, скорочення площі посіву кормових культур, нерозвинутий характер галузі тваринництва в сучасній Україні).

В. Ф. Моргун зупиняється на деяких *антиномія землеробства*, які дають підставу для формування *негативних образів природного землеробства*, які дезорієнтують аграріїв-практиків і гальмують його впровадження в сучасних умовах [265].

[265] Моргун В. Ф. Антиномії землеробства: геноцид або продовольча безпека. *Органічне виробництво і продовольча безпека.* Житомир, 2014. С. 28–33.

Перехід до органічного виробництва в сільському господарстві – це одна з найтихіших і водночас найбільш карколомних в історії людства революцій. Це, мабуть, *єдина революція*, що не скидає, не трощить, не руйнує, а *створює*, бо проходить не на площах і вулицях, а *відбувається в серці кожної людини та пронизує її свідомість*. *Успіх* її в тому, що необхідно, як пише *С.С. Антонець*, «*попереду поставити людину, щоб людина творила*» [266]. І щоб наші нащадки могли сказати, що це «була одна з найбільш значних *революцій* – єдина, що змогла *поєднати людину з природою, людину з людиною, людину з суспільством і людину з Богом*» [267].

Філософія стратегії органічного виробництва повинна базуватися на «інтенсивному дослідженні *закономірностей*, які можуть стати ключем до відповідей, допомогти знайти рішення багатьом господарствам. Тому сьогодні, якщо говорити про *стратегічні напрямки розвитку органічного землеробства*, мають бути *високопрофесійні і науковці, і виробничники*, щоб поєднувати *знання і практичні вміння щодо складових життя від клітини до певного організму.* Тоді в нас буде і *результат* у вигляді *економічного благополуччя і незалежність держави*» [268]. Член-кореспондент НААНУ, професор Університету біоресурсів та біотехнологій *М. М. Доля* яскраво описує це нерозуміння і несприйняття органічного виробництва з боку колег-науковців: «Коли ми починали цю роботу (органічне виробництво в підприємстві «*Агроекологія*» – Авт.), отримали дуже великий негатив від ряду представників офіційної науки. Школи різних наукових лідерів не підтримували цей напрямок. Ми часто мали непорозуміння із тими науковцями, котрі заважали нам впроваджувати такий масштабний виробничий механізм. Але незважаючи на це, сьогодні ми маємо всі підстави для того, щоб пропагувати ці *розробки* й упроваджувати їх на *високо науково обґрунтованому рівні*» [269].

У вітчизняній історії ХХ ст. є прекрасний приклад *поєднання природничо-наукових досягнень із внеском в філософію науки.* Маємо

---

[266] Озерська Г. Людиною йду по землі. *Агроеко*. 20 серп. 2015 р. № 09 (253).

[267] Мельник Л. Г. Сходження до Утопії, або Машина часу М. М. Неплюєва. (Соціально-економічний аналіз). Суми, 2013. С. 51.

[268] Доля М. М. Спираючись на науку. *Агроеко : науково-виробниче видання*. 20 серп. 2015 р. № 09 (253).

[269] Доля М. М. Спираючись на науку. *Агроеко : науково-виробниче видання*. 20 серп. 2015 р. № 09 (253). С. 3.

на увазі *вчення академіка В. Вернадського про ноосферу*. *Органічне виробництво і збалансоване природокористування* є уособленням *можливостей людського розуму, об'єктивного процесу розвитку та формування ноосферного суспільства*. За вченням *В. Вернадського*, «*передумовою переходу людства до доби ноосфери* є перетворення *озброєної науковим знанням людини в могутній геологічний чинник планетарного масштабу*» (***В. Вернадський. Наукова думка як планетне явище***). Тобто утвердження *органічного виробництва в сільському господарстві* – це *об'єктивний, закономірний процес*, особлива *стратегія виживання та подальшого поступу людства*. І ті *перешкоди та проблеми* на шляху від теорії до практики органічного виробництва в світі та Україні носять в основному *суб'єктивний, тимчасовий характер* і з необхідністю вони будуть подолані в недалекому майбутньому.

Вирішення суперечностей в органічному виробництві перебуває в центрі уваги не тільки вузького професійного кола *аграріїв*, а стає «*фокусом загальнолюдського суспільного життя народу*», – наголошує професор *В. М. Писаренко* [270]. Продовжуючи його думку, зазначимо, що в Україні вже формується така суспільна ситуація, яка призведе до повного розуміння того, що іншого шляху для людини як органічне виробництво немає. Так, боротьба продовжується, але *ця боротьба – це зіткнення думок, дискусії наукові, теоретичні, філософські*. Тим більше, за спиною прихильників органічного землеробства є велика історія, є ентузіасти, які вже століття тому і більше наголошували на важливості цієї проблеми.

Таким чином, *вчення української школи фізичної економії* є одним з вагомих *методологічних аспектів побудови системи органічного виробництва та збалансованого природокористування* в Україні та світі. Тут важливо відзначити *вагомість тісного зв'язку спеціалізованого (наукового) знання з філософським знанням* як вагомої підстави для *гармонійного співіснування людини і природи в сучасних умовах та майбутньому*. *Зміст цієї науки, її спрямованість* становлять *найгострішу зброю людини в боротьбі за виживання, за краще пристосування до умов навколишнього оточення*. Тут важливо врахувати проблему *взаємодії спеціальних наук з філософією*, *насичення конкретно-наукових знань* положеннями, в яких певним

[270] Система органічного землеробства агроеколога Семена Антонця : науково-практичне видання / В. М. Писаренко та ін. Полтава, 2017. С. 4.

чином відображаються *ті чи інші філософські ідеї*. *Філософія органічного виробництва та збалансованого природокористування* відіграє вагому роль у *зміні ставлення людини і суспільства* не тільки до *навколишньої природи*, але й *власного фізичного, інтелектуального та морально-духовного здоров'я* (від споживацького й зневажливого до гармонійного), де *людина* усвідомлює себе *невід'ємною частиною космічних процесів*.

Органічне виробництво розглядається як *складова частина сільськогосподарського виробництва*, яке є однією з *основних ознак буття людини і людства* та виступає *складовою частиною біосфери*, виявляючи *онтологічний характер його функціонування*. Виняткова за своїм значенням для людства *соціальна роль органічного виробництва і збалансованого природокористування* гармонійно пов'язана зі *стратегією сталого розвитку* і є *вагомою умовою* його побудови. *Вчення фізичної економії* виконує вагому роль у розкритті розуміння *взаємозв'язку вселенських процесів*, зокрема *енергетичних*, з *процесами на планеті Земля* крізь призму функціонування *рослинного та тваринного світу і гумусного шару* як *накопичувачів та трансформаторів космічної,* зокрема *сонячної енергії*.

1.11. До питання про філософсько-світоглядні підходи розуміння довкілля та раціонального природокористування

Наявність в сучасних умовах розвитку людства *кризового стану у відносинах людини, суспільства та природи* передбачає вироблення *нових світоглядних та методологічних підходів*, котрі дозволять переосмислити *традиційне споживацьке ставлення до природи*. Вони передбачають *зміну уявлень про соціальну практику*, акцентують увагу на *свідомому управлінні суспільством* та посилення ролі саме *світоглядних вимірів суспільного розвитку*.

Природокористування як наука має на меті розробку *загальних принципів здійснення діяльності*, спрямованої на *безпосереднє користування природою та її ресурсами.* Воно має сприяти забезпеченню *зростаючих потреб суспільства у природних ресурсах* та формувати *здорове середовище життя людей*. Такий підхід охоплює *сфери ресурсокористування, вивчення, відтворення і збагачення природних ресурсів, збереження і покращення природного середовища, охорону природних багатств та різноманіття їх розвитку*. Згодом у ньому *охорона природного середовища та його*

ресурсів стала пріоритетною. В цілому *природокористування* охоплює *сфери ресурсоспоживання* (включає проблеми *видобутку ресурсів, ресурсокористування*), *конструктивного перетворення* (перетворення *природного середовища* в цілому та окремих його складових, *захист від стихійних явищ, усунення наслідків негативної господарської діяльності*), *відновлення природних ресурсів та створення для цього відповідних умов*, *охорони середовища життя і природних ресурсів, управління та моніторингу стану ресурсів та природного середовища і процесів природокористування*. *Природокористування* варто розглядати як *комплексну наукову дисципліну*, котра досліджує *загальні принципи раціонального використання природних ресурсів* людськими спільнотами.

В 1966 р. академік *І. П. Герасимов* запропонував *конструктивно-географічний підхід*, який мав бути спрямований на дослідження проблем *цілеспрямованого, планомірного перетворення природного середовища,* щоб ефективно використовувати його *ресурси*. Він мав займатись розробкою *теорії* та побудови *програм планомірного перетворення природи* і на базі цього формувати та перебудовувати *виробничо-територіальні комплекси*. З середини 80-х рр. ХХ ст. *раціональне природокористування* вийшло на перший план у пошуках представників *конструктивно-географічного підходу*. Воно розумілось як певна *система*, котра має на меті *забезпечити економну експлуатацію природних ресурсів та умов і побудувати найбільш оптимальний режим їх відновлення з врахуванням перспектив розвитку господарства та збереження здоров'я людей.* Раціональне природокористування не можна розглядати у відриві від *соціальних процесів та розвитку людини*. Сама *природа* є вже *невід'ємною складовою життєдіяльності суспільства*, і ігнорувати цей момент не можна. В цьому відношенні дослідниками наголошується на потребі *системного підходу* до вивчення даного питання, бо дає можливість вивчати та враховувати *якісні характеристики, інтегративні властивості, склад, структурну організацію, функції, комунікативні зв'язки із зовнішнім середовищем, ґенезу та тенденції розвитку. Довкілля* варто розуміти як *середовище для буття людства*, котре частково створює *природа*, частково *людина* та *суспільство*. Між *природою, людиною та суспільством* існує *взаємозв'язок* та *взаємодія*.

Новим підходом у баченні проблеми є потреба *комплексного забезпечення охорони довкілля*, котра враховує не тільки *навколишнє природне середовище*, але й *рукотворну природу* (створену людиною, наприклад, ліси, парки, водосховища, ставки, канали тощо), *техногенне середовище* (села, міста та агломерації, заводи, фабрики, склади і т.д.). В сучасних умовах *охорона довкілля* охоплює *охорону природи, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки щодо здоров'я та життя людини.* Тому дослідниками пропонується утвердження *ідеї раціонального природокористування в системі охорони довкілля*. Саме *раціональне природокористування* розуміється ними не тільки як *раціонально побудоване матеріальне виробництво*, що передбачає виробниче споживання та відтворення природних ресурсів, але й *діяльність з охорони навколишнього середовища*.

В 80-х рр. XX ст. поширення набуває ідея *збалансованого природокористування,* яка акцентує увагу на проблемі *співмірності антропогенних навантажень на природне середовище та можливостей відновлювального потенціалу самого природного середовища*. *Збалансоване природокористування* передбачає врахування *взаємозалежності економічних, соціальних та екологічних аспектів використання, збереження і охорони природно-ресурсного потенціалу* і має характер *невиснажливого, узгодженого та екобезпечного.* Таким чином, *природна система* може відтворювати та підтримувати на належному рівні свій *потенціал*. Втілення в практику життя ідей збалансованого природокористування передбачає створення відповідних *моделей регіонального природокористування та справедливого розподілу матеріальних благ, застосування технологій поглибленої переробки сировини та виробництва кінцевої продукції, побудову регіональних природоохоронних систем, створення дієвих механізмів природокористування*, котрі б інтегрували *правові, економічні* та *управлінські аспекти*.

Цікавою є думка тернопільського дослідника *І. Царика* про потребу створення *економіки природокористування як науки*, котра має проводити *економіко-соціально-екологічне оцінювання ресурсокористування, ресурсоспоживання, охорони та відновлення природних ресурсів та умов середовища життєдіяльності*. Вона вивчає *ефективність використання природних ресурсів і розробляє*

найефективніші методи запобігання та ліквідації забруднень навколишнього середовища. На думку цього дослідника, в *процесі природокористування* необхідно використовувати *принципи комплексності* (охоплює комплекс природних, екологічних, соціальних, технологічних, економічних факторів, передбачає виявлення взаємозв'язків між компонентами природно-господарських систем, встановлення наслідків взаємодії суспільства та природи), *регіональності* (врахування конкретних природних і соціально-економічних особливостей регіону у відповідності до цілей та завдань використання та збереження природних ресурсів), *екологічності* (вивчення та врахування зворотних зв'язків у системі «суспільство-природа», окреслення антропогенних змін природних процесів та компонентів природи, виявлення екологічного стану навколишнього середовища та оцінка якості природного середовища проживання населення).

1.12. Філософсько-світоглядні засади органічного виробництва сільськогосподарської продукції у вченні Ф. Моргуна

Небезпека розвитку людства в XIX–XX ст. вбачається *Ф. Моргуном* у тому, що відбулась *дегуманізація людського знання*, коли «*фізиці, хімії, геології, механіці й іншим технічним наукам було дозволено відтіснити філософію і гуманізм на задвірки цивілізації*». Адже саме *технічні науки та їх досягнення* створювали у людини уявлення про *себе* як про *всесильну та всемогутню істоту*, якій «*все дозволено, що їй все під силу, вона не тільки може, але і зобов'язана підкорювати природу, розробляти проекти, що утверджують її верховенство над природою*» [271]. Поступальне осягнення суті *законів та закономірностей природи* неминуче приводить людину до висновку, що *вона є невід'ємною їх частиною*, і *людська пиха щодо природи є більш надумана, аніж має під собою реальне підґрунтя* [272]. Переконливим свідоцтвом ігнорування людиною законів природи, що привели до сумних наслідків, є *ситуація з прісною водою на планеті Земля.* Використання *плуга* та *глибинної оранки* суттєво поглиблюють *негативний аспект проблеми*. Саме *відвальний плуг* та *глибока оранка*

[271] Моргун Ф. Т. Керівники держав, не бійтеся бути святими. *Керівники держав, не бійтеся бути святими.* Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 127.

[272] Моргун Ф. Т. Керівники держав, не бійтеся бути святими. *Керівники держав, не бійтеся бути святими.* Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 128.

є *головні призвідники втрати гумусу та деградації ґрунтів*. Неодмінні *супутники використання плугів при обробітку ґрунтів – водна і вітрова ерозії*, які остаточно знищують порушений плугом *родючий прошарок землі* [273]. Супроводжує використання *плуга для обробітку ґрунту* вбивча для нього *ерозія*, «*на такому ґрунті вода ковзає по поверхні поля і зносить величезну кількість родючої землі, руйнує і зменшує орний шар, утворює яри, замулює ріки, озера і ставки, гасить джерела*» [274]. Гідною альтернативою плугу є *плоскорізне знаряддя*. Поля, оброблені ними, активно зберігають та накопичують *вологу*, без якої життя *мікроорганізмів* та *дощових черв'яків* згасає. Саме у ґрунті поля, обробленого *плоскорізним знаряддям*, «*дощові черв'яки і вся біота активно працюють, у геометричній прогресії розмножуються й удобрюють землю*».

Важливо використовувати *ресурси природи*, *не порушуючи її закони*, і це хоч непроста, але життєво необхідна справа [275]. Людина повинна усвідомити, що тільки в *первозданному стані біосфери* вона *може повноцінно функціонувати*, а не в тій біосфері, котра є заповнена «промисловими викидами і радіоактивними відходами» [276]. Вихід з вкрай важкої ситуації, котра склалась у відносинах людини та природи в сучасному світі загалом, а в Україні зокрема, *Ф. Моргун* бачить в осягненні *гармонії узгодженого, збалансованого розвитку біосфери та суспільства*, виходячи з *принципу єдності людини та природи* [277]. Мислитель ставить вище *мудрість та дар передбачення перед знаннями і технічними можливостями* для порятунку людства в сучасних умовах та недалекому майбутньому [278]. Вони виявляються в тому, щоб «*від конфронтації – бізнесу і політики, з одного боку, науки і громадськості, з іншого, – треба перейти до об'єднання в ім'я загального порятунку*» [279].

---

[273] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Видання шосте, доповнене і перероблене. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 15.

[274] Моргун Ф. Т. Плугом по долях дітей. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 6.

[275] Моргун Ф. Т. Керівники держав, не бійтеся бути святими. *Керівники держав, не бійтеся бути святими.* Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 133.

[276] Моргун Ф. Т. Керівники держав, не бійтеся бути святими. *Керівники держав, не бійтеся бути святими.* Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 133.

[277] Моргун Ф. Т. Керівники держав, не бійтеся бути святими. *Керівники держав, не бійтеся бути святими*. Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 134.

[278] Моргун Ф. Т. Керівники держав, не бійтеся бути святими. *Керівники держав, не бійтеся бути святими*. Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 135.

[279] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Видання шосте, доповнене і перероблене. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С.19.

Розумно організоване сільське господарство, за словами *Ф. Моргуна*, є «*надійним гарантом процвітання фінансів, торгівлі, економіки в цілому, гарантом стабільності всієї державної системи працьовитого і мудрого народу*» [280]. Саме селянин, «*плекаючи ґрунти і ліси, рятує життя, рятує природу*, зневажену безвідповідальними добувачами і переробниками земних надр і ще більш безвідповідальними урбанізаторами» [281]. Дослідник наголошував на значенні «*всезростаючої ролі селянства в забезпеченні людей продуктами, захисті навколишнього середовища, врятуванні життя на нашій планеті*» [282]. *Благополуччя міста* залежить від *стану села*. *Зруйнуйте село, і тим самим підірвете й силу міста* [283]. «*Розвиток сіл* – це *надійна умова чистоти повітря, води, оздоровлення лісів, відродження природи в крупних містах*». *Ф. Моргун* підкреслював постійно, що «*сільське життя* – це *постійний контакт людини з природою, невгасаючий процес фізичного оздоровлення, духовного збагачення*», зокрема, і для *міського жителя*. Тому *відродження села* є надійною опорою не тільки *відновлення природи*, але й *відродження міста*. Тому *село та сільське господарство є вагомою підставою зміцнення економіки та покращення економічної ситуації в країні* загалом [284]. *Спадкоємність праці поколінь на землі* є підґрунтям *відновлення її сили*. *Селяни*, вважає *Ф. Моргун*, найкраще розуміють та цінують «*землю-годувальницю, весь рослинний і тваринний світ, що оточує нас, без якого життя людей неможливе*». *Селянин* – це своєрідна «*Світова Душа*, що *споконвіку зрослась із землею, прислухається до її пульсацій і прагне не вступати з нею в конфлікт*» [285]. *Відчуження селянина від землі* дослідник вважає і *наслідком*, і *головною причиною процесу відчуження людини від природи*, і

[280] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Видання шосте, доповнене і перероблене. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 3.

[281] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Видання шосте, доповнене і перероблене. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С.4.

[282] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Видання шосте, доповнене і перероблене. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 5.

[283] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Видання шосте, доповнене і перероблене. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С.11.

[284] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Видання шосте, доповнене і перероблене. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 12.

[285] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Видання шосте, доповнене і перероблене. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 19.

відносить до *основної біди сучасного людства*, тісно пов'язуючи його з *інтенсивними процесами урбанізації* в останні два століття [286].

Сучасне село має бути *належно облаштоване, механізоване, електрифіковане*, його жителі повинні *майстерно володіти технологією інтенсифікації виробництва, підтримки родючості земель і збереження природи. Сільська сім'я, належно організована та забезпечена життєво необхідними ресурсами*, підкреслював *Ф. Моргун*, «виростить *хороших працівників на користь всього суспільства*, забезпечить *зв'язок молоді з батьками і дідами*, котрі навчать *доброму і вічному своїх дітей, онуків*» [287].

Таким чином, в *єдності та гармонії природного, соціального, духовного, колективного, групового та індивідуального чинників* бачив *Ф. Моргун* підстави для повноцінного розвитку *органічного сільськогосподарського виробництва* як вагомої бази *поступу українського села та селянина.*

1.13. Ф. Т. Моргун: від філософії землеробства до філософії селянства

«Розум, настояний на совісті»
(*Іван Павло ІІ. Енцикліка*
«Віра і розум – два крила людського духу»)

Згідно поглядів українського філософа *С. Кримського* постать *Ф. Т. Моргуна* можна було б окреслити як «*монадну особистість*». *Ф.Т. Моргун* поєднує в собі *«філософію серця» П. Юркевича* та *Г. Сковороди*, *філософію національної ідеї Т. Шевченка, ідей І. Франка і Л. Українки*. Водночас він іде шляхом *ноосферного вчення В. І. Вернадського* в нових суспільно-політичних умовах. Свою боротьбу за вчення В. І. Вернадського Ф. Т. Моргун добре представив в власних працях. Тому цілком закономірно, що *Микола Костенко*, голова обласного правління Національної Спілки письменників України у Полтаві, назвав його «Пророком своєї Батьківщини» [288].

[286] Моргун Ф. Т. Керівники держав, не бійтеся бути святими. *Керівники держав, не бійтеся бути святими.* Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 138, 139.

[287] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Видання шосте, доповнене і перероблене. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 13.

[288] Костенко М. Пророк своєї батьківщини. Слово прощання з автором. *Вибір України – порятунок природи і села. Роздуми виборця*. Видання друге, доповнене. Полтава : Дивосвіт, 2008.

«*Федір Моргун – людина світової культури*», – такими словами оцінив він особистість *Ф. Моргуна* [289].

Сам *Ф. Т. Моргун* ставив *філософію і науки*, котрі культивують *гуманізм, вище від досягнень природничо-технічних наук* і з сумом констатував, що «*найбільшою помилкою людства протягом останніх двох віків* є те, що було *дозволено фізиці, хімії, геології, механіці й іншим технічним наукам відтіснити філософію й гуманізм на задвірки цивілізації*» [290]. Саме *успіхи природничо-технічних наук* створювали у людини враження про *її всесильність та безумовну потребу підкорювати й експлуатувати природу*. З цього приводу Ф. Т. Моргун писав, що *технічні науки* «переконували тих, хто їх вивчав, що *людині все дозволено, що їй все під силу, вона не тільки може, але й зобов'язана підкорювати природу, створювати проекти, що утверджують її верховенство над природою*» [291]. Натомість *розширення знань людини про своє місце у Всесвіті* змінило таке категоричне ставлення до природи: «*шлях прогресу* визначається зовсім не нав'язуванням природі своїх бажань», на противагу цьому він «вимагає *вдумливого й повільного осягнення законів і закономірностей природи, уміння ними користуватись*, оскільки *людина в своїй біологічній суті залишається частиною природи, підкоряється законам біосфери*» [292].

Увагу *Ф. Т. Моргуна* до проблем *селянина* та *селянства* найкраще можна проілюструвати словами *Івана Зязюна*, багатолітнього ректора *Полтавського педагогічного інституту*, який за порадою і сприяння Ф. Т. Моргуна, «українізував» зрусифікований ВУЗ. Свої міркування І. Зязюн представив у статті «*Засвідчую, що найкращі слова про Ф. Т. Моргуна ще не сказані*»: «Але найбільше фізичних і моральних мук він зазнавав через своє безсилля допомогти своєму народові жити заможно і щасливо. Ми разом з ним відвідали сотні селянських осель, розмови в яких приводили його у відчай. Повоєнні вдови, інваліди війни, пенсіонери повідували йому про своє нелегке життя,

[289] Костенко М. Грунт, на якому ми повинні вистояти. *Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа.* Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 301.

[290] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 282.

[291] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 282.

[292] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 283.

про злигодні, зумовлені неувагою до них з боку керівників села і району. Як правило, це ставало предметом розмови з сільським начальством, в результаті чого люди діставали хоч якусь допомогу. Але в кожну хату не увійдеш, горя всіх людей не пізнаєш. Одначе я не знав жодного партійного керівника ні в Україні, ні в Радянському Союзі, який, ведучи нараду з обласним активом засобами зв'язку, у присутності тисячі керівників усіх рангів, дозволяв собі в наказовій формі сказати таке: *«не смійте чіпати і кривдити селянина, який вимушений красти на колгоспному полі різне збіжжя, щоб утримати корову чи іншу живність. Поцікавтесь життям своїх односельців. Допоможіть їм, особливо інвалідам, пенсіонерам, вдовам. Завезіть їм паливо, солому і сіно, буряки і жом. Умійте отримувати радість і задоволення, допомагаючи людям»*» [293].

Ф. Т. Моргун своє ставлення до *села* і *селян* сформулював наступним чином: «*Безмежно люблю селян і селянську працю*. Мене ніколи не покидало бажання допомогти селянину захиститися від свавілля влади, прискіпувань і несправедливості. Я ніколи не забував мук батька, матері, односельців, які жили впроголодь, у нетопленій хаті, крали солому, щоб зварити кашу. Вони завжди боялись об'їждчика, бригадира, начальника. *Мені хотілось захистити селянина від дармоїда*» [294]. В цих словах відображена суть Ф. Т. Моргуна як Людини з великої букви, українця, вихідця зі села. Ось за що його цінували люди. Добро, нажите людьми при «*Моргуні – школи, будинки культури, будинки для спеціалістів сільського господарства, вчителів, лікарів, лікарні, речі особистого користування в квартирах – допомагають нам вижити*» [295].

Ф. Т. Моргун любив Україну, свій народ, особливо селян, і як *прагматичний вчений-агроном* вимагав від працівників села *більш вдумливого ставлення до землі*, наполегливо просуваючи *ідею системи ґрунтозахисного землеробства*. В своїй *програмі голови уряду України* (як один із кандидатів на посаду голови уряду після

[293] Зязюн І. Засвідчую, що найкращі слова про Ф. Т. Моргуна ще не сказані. *Керівники держав, не бійтеся бути святими*. Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 237–238.

[294] Чубич М. Добро, нажите людьми «при Моргуні», допомагає нам вижити в цій безжальній, необдуманій «м'ясорубці». *Моргун Ф. Керівники держав, не бійтеся бути святими*. Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 179–180.

[295] Чубич М. Добро, нажите людьми «при Моргуні», допомагає нам вижити в цій безжальній, необдуманій «м'ясорубці». *Моргун Ф. Керівники держав, не бійтеся бути святими*. Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 180.

відставки уряду В. Масола в 1990 р.) він спеціально підкреслював: «Як син хлібороба скажу, що все моє свідоме життя було пов'язане з селом. Село найголовніше. І якщо тяжко селу – тяжко всім…*Моє кредо в аграрній політиці – вести справу так, щоб селянин став справжнім господарем землі і продукції, яку виробляє*» [296].

Земля в розумінні її як *ріллі та кормових угідь* є *матір'ю багатства*, а *селянин* виступає в якості *головного годувальника і головного рятівника природи*. *Сільське господарство – найблагороднiша і найблагодатніша галузь народного господарства*. *Селянську професію, селянську роботу, сільський спосіб життя* Ф. Т. Моргун розуміє як *успішні тільки в тісному зв'язку з наукою, сучасним робітничим класом*, що *постачають село новітньою технологією*, і котрі допоможуть уникнути *не тільки економічної*, але тепер уже й *екологічної катастрофи*. Адже *селяни* краще за інших розуміють і цінують *землю-годувальницю, природу, ввесь рослинний і тваринний світ*, що оточує нас [297].

Нова філософія землеробства, в першу чергу, *безплужна система обробітку ґрунту* – це не елемент технології використання окремих знарядь під конкретні культури, а *ціла філософія ґрунтового захисту*, у котрій належне місце займають *наука, машинобудування, спеціалісти і селянство в своїй масі*. На цій основі в *Ф. Т. Моргуна* зродилась *«нова філософія» ставлення до селянина*, що постала в категорії *«Селянин – світова Душа»*. *Ф. Т. Моргун* розкриває глибокий та об'ємний зміст цієї категорії. «*Селянин*, – підкреслює *Ф. Т. Моргун*, – за великим філософським рахунком – це не тільки *особистість*, а «*Світова Душа*», що *споконвіку зрослась із землею, прислухається до її пульсації і прагне не вступати з нею в конфлікт*. *Селянин – одночасно надійний охоронець природи і годувальник людства – заслуговує найглибшої поваги і підтримки*. Йому сьогодні дуже тяжко, але він щиро хоче успішно перебороти труднощі, що випали на його долю. Він зараз особливо *потребує допомоги матеріальними засобами і доброї поради у виборі технологій, доступних йому новинок науки і техніки*» [298].

---

[296] Моргун Ф. Т. Вибір України – порятунок природи і села. Роздуми виборця. 2-е вид., доп. Полтава : Дивосвіт, 2008. С. 111.

[297] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 204.

[298] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 19.

Вважаємо за доцільне звернутись до відповідних наукових інституцій з пропозицією внести цю категорію у філософські, аграрні тощо словники за авторством вченого і гуманіста *Ф. Т. Моргуна*. Це буде даниною пам'яті, пошани і справедливості стосовно нього.

Ідеї Ф. Т. Моргуна щодо селян – це «*селянська філософія*» *високого ґатунку*, яка включає в себе розуміння того, що *земля – мати багатства і в спілці з людьми, працюючими на ній, є становим хребтом економіки* [299]. Все життя і діяльність Ф. Т. Моргуна є яскравим прикладом того, як необхідно ставити на перше місце людину *(homo sapiens), хліб (валюту валют) і селянина (Світову душу). Ці категорії* відображають суть *«селянської філософії» Ф. Моргуна.*

Земля і люди, працюючі на ній – найцінніше багатство, яким ми володіємо. Все краще, що маємо сьогодні, – заслуга тих, хто йшов перед нами. Усе нібито просто, без пафосу, а в кінцевому підсумку твориться в такій мудрості *розумний, мудрий, добрий, працьовитий і могутній народ.* Це саме він створив і надалі буде створювати славу і велич України. *Ф. Т. Моргун* наголошує: «*Селяни* жили й живуть не ідеями партій і рухів, а тим *здоровим глуздом, шляхетною безупинною роботою на землі, у полі, в дворі, турботою і збереженням традицій, що формують високу моральність народу*. *Покоління сильних тілом і духом селян виховує причетність до історії, рідного села, справи*, а не служіння якимось окремим особистостям» [300].

Слова землероба-філософа, великого гуманіста *Ф. Т. Моргуна* звучать як заклик, як заповіт, звернутий до всього суспільства: «Добрі люди! Уважно вдивіться в лиця селян, що працюють у полі, у своєму саду і городі, доставляють продукти в місто. Упевнений: ви їх так само полюбите, як і я. *«Я – з цими людьми!» – ось ті слова, що вимовляє кожен, кому дорога земля, природа, Вітчизна*. *Всі ми разом з тими, хто вирощує хліб, з тими, хто переніс тяжкі випробування в роки великих лихоліть, і сьогодні мужньо, не ремствуючи, трудиться заради процвітання України…*» [301]. Давайте ж і ми вдивимося в його

[299] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 189.

[300] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 211.

[301] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 211–212.

лице (Ф. Т. Моргуна). Від нього віє спокоєм (або неспокоєм), мудрістю і благородством, які прийшли до нього від *Світової душі (Селянства).* Це дало підставу *Ліні Костенко* сказати про Ф. Т. Моргуна: «Це було одне з найпрекрасніших облич ХХ ст.».

Ф. Т. Моргун – це витязь степу! І як справжній витязь все своє життя захищав село і людей. Про це свідчать, зокрема, назви його статей: *«Село в лещатах сталінізму», «Селянин – годувальник людства і хранитель природи», «Велика вітчизняна війна, Сталін і селянство», «Як урятувати село», «Про землю, волю і долю», «Село – мати всіх міст і захисниця довкілля»* тощо. В багатьох книгах, передовсім, в працях *«Переорані покоління», «Селянин – Світова Душа»* звучить рефреном думка про *майбутнє України, яке залежить від долі селянства. Україна буде жити достойно, поки селянин у полі є – **головний висновок автора цих праць***. Ф. Т. Моргун веде розмову про роль селянства у житті нашого суспільства. На кожній сторінці звучить переконання про те, що *бережливий захист ґрунту* внаслідок вкрай небезпечної екологічної ситуації, яка склалася на межі тисячоліть, – це *найважливіша справа не лише українських хліборобів, а й селян усієї планети*.

Аналіз організаторської діяльності Ф. Т. Моргуна, його творчої спадщини (це понад 80 книг, сотні окремих публікацій) викликає питання, як в умовах радянсько-партійної системи виріс та сформувався великий гуманіст, захисник села і селянства, вчений. По-перше, він *жив серед простих людей, людей праці*, і, як кажуть, *«ходив в народ»*, а не замикався в партійних чи радянських кабінетах, *протистояв цій системі, коли відчував свою правоту* (а це було непросто, дуже важко і небезпечно). Але він «виходив» з цієї системи, бо *внутрішньо, серцем і розумом він був з селянами, трудівниками землі, творцями хліба, з їх потребами і проблемами*. Цим, на наше переконання, він відрізнявся від багатьох партійних і радянських керівників, які часто-густо ставали в спілці з радянськими вождями проти свого народу. По-друге, як сина своєї землі (святої для українця) *плекання хліба, зерна облагороджувало у відношенні до простої людини, людини праці*. Ф. Т. Моргун на це питання відповів наступними словами: «…багато з нас не були манекенами. *Багато з моїх товаришів заперечували, вступали в суперечку, мали свою думку і за неї боролись. До таких відношу й себе*. Не знаю випадку, щоб я згодився з будь-яким партійним чи державним керівником, знаючи,

що він неправий, наполягає на гіршому варіанті рішення того чи іншого питання. Знаю, що така позиція не всім подобалась, терпів збитки, але рано чи пізно люди розуміли мою правоту і росла повага до мене» [302]. Так, Ф. Т. Моргун виступив в Цілинограді в лютому 1962 р. на нараді і висловив рішучу підтримку позиції *академіків Бараєва і Мальцева*, попросив *М. С. Хрущова* зрозуміти їх і згодитися з тим, що на *сучасному етапі ведення землеробства в сухих цілинних степах без парового клину неможливо говорити про хороший врожай, віддачу цілини*. Позиція Ф. Т. Моргуна здобула підтримку М. С. Хрущова [303].

Розроблене *Ф. Т. Моргуном* вчення відображає високий пафос *наукового світогляду*. Створивши *власний системоутворюючий розділ ґрунтостворюючого та ґрунтозахисного землеробства*, він по-новому розробив та осмислив класичний розділ агрономії та на практиці підтвердив *дієвість вчення В. І. Вернадського*.

У вище згаданій *Програмі голови уряду України* в 1990 р. Ф. Т. Моргун підкреслює, що ми в Україні маємо величну історію та культуру, гідну нашого великого народу. «*Уряд повинен створити всі умови для вчених, істориків, літераторів, працівників мистецтва, щоб усе багатство нашого духовного життя ожило перед людьми у правді й красі, в підйомах і помилках,* але не в паплюженні та прокльонах. Це стосується і складних сторінок нашої давньої й недавньої історії, зокрема, у західних областях України, перед жителями яких ми дуже й дуже завинили у передвоєнні й повоєнні роки. *Ми мусимо віддати їм належне за збереження української мови, національного духу, народної культури*. *Далекоглядний політик і просто сумлінна людина повинна визнати заслуги західних українців у розвитку демократичного руху в Україні в останні роки.* Тут нам потрібні і *врівноваженість*, і *сміливість*, і *добра воля*, які перемагали, наприклад, у сьогоднішньому погляді на Запорозьку Січ. *Хай сперечаються ідеї і думки, тільки не люди*» [304].

Теоретичні та практичні напрацювання Ф. Т. Моргуна в сфері ґрунтозахисних технологій знайшли ефективне продовження в

[302] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 120.

[303] Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 120–122.

[304] Моргун Ф. Т. Вибір України – порятунок природи і села. Роздуми виборця. 2-е вид., доп. Полтава : Дивосвіт, 2008. С. 116–117.

побудові *системи органічного землеробства на Полтавщині* ще в радянські часи під егідою відомого *агроеколога та вченого С. С. Антонця* (нині – *ПП «Агроекологія*»), зусиллями якого відновлено діяльність *Полтавського товариства сільського господарства*, девізом якого стало гасло «*Здорова земля – здорова людина*», в котрому поряд з *виробництвом органічної сільськогосподарської продукції* значна увага приділяється проблемі формування *культури споживання екологічно безпечної продукції* [305].

Таким чином, *вчення Ф. Т. Моргуна* виходить *далеко за рамки вирішення тільки суто технічних та технологічних завдань* і поряд з ними має на меті *вибудувати відповідний світогляд людини та верстви населення, проживаючої й працюючої в сільській місцевості*, заснований на наділенні *морально-етичними та духовними моментами взаємодії людини з природою загалом та її складовими зокрема. Повага до природи, заснована на розумінні її законів в процесі праці та життєдіяльності людей в селі* є більш вагомим та значущим принципом, ніж *вирішення прагматичного завдання – виробництва та споживання екологічно чистої, органічної сільськогосподарської продукції, затребуваної в сучасних умовах на внутрішньому та міжнародному ринку*.

Погляди відомого *українського вченого-агронома та еколога, громадського діяча Ф. Т. Моргуна (1924–2008)* торкаються *проблем філософії землеробства* та нерозривно з нею пов'язаних питань *філософії селянства.* Поняття *«Селянин – Світова Душа»*, впроваджений в обіг Ф. Т. Моргуном, відображає *взаємозв'язок космічних, природніх, соціально-політичних та духовних вимірів землеробства і селянства*, про що не варто забувати теоретикам та практикам сільського господарства як в Україні, так і світі.

[305] Система органічного землеробства агроеколога Семена Антонця : науково-практичне видання / В. М. Писаренко та ін. Полтава : Громадська спілка «Полтавське товариство сільського господарства», 2017. С. 5–6, 95.

РОЗДІЛ 2
ОРГАНІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО ТА ПРОБЛЕМИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ І СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

2.1. Регіональний аспект екологічно орієнтованих моделей аграрного виробництва в контексті сталого розвитку

У *світовій економічній системі* вирішальна роль щодо забезпечення *високих стандартів життя громадян* належить *державі*, яка на основі *концепції сталого розвитку* шляхом *нормативно-правового забезпечення* формує *потрібні організаційно-правові передумови ефективного та екологобезпечного функціонування виробництва*. У зв'язку з цим актуалізується проблема *сталого розвитку аграрного сектору*, який використовує основний і незамінний ресурс − *землю сільськогосподарського призначення* − й забезпечує населення *життєво важливими продуктами харчування*. У цьому контексті *наукове обґрунтування засад та напрямів ефективного розвитку екологічно орієнтованого аграрного виробництва*, яке б забезпечувало вирішення проблеми *здорового харчування населення, створення гармонійного середовища його проживання та життєдіяльності*, має важливе *методологічне та практичне значення*. *Екологізацію аграрного сектору економіки*, яка має носити *системний характер* та спиратися на *принципи раціонального використання, охорони та відновлення природноресурсного потенціалу країни, збереження довкілля*, вчені пропонують аналізувати в ***двох аспектах***:

1) екологізація сільського господарства;

2) екологізація переробної промисловості [306].

Екологізація аграрного виробництва є ключовою складовою *інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств*, яка забезпечує *якість і безпечність продуктів харчування для населення, національну безпеку, експортний потенціал, охорону природного*

[306] Андрєєва Н. М., Купінець Л. Є. Органічне виробництво як складова механізму екологізації економіки та забезпечення продовольчої безпеки України. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24–25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 51–53.

середовища, зміну філософії ведення аграрного бізнесу [307]. Обґрунтовано [308], що *концепція проактивного розвитку підприємства* та *побудови бізнес-моделей, які поєднують економічні, соціальні та екологічні аспекти*, підтримується в світовому масштабі. Її реалізації сприяють рішення міжнародних організацій, а також процеси, що відбуваються на інвестиційних ринках. Особливу роль відіграє ООН, яка підготувала *Основи відповідального інвестування (Принципи відповідального інвестування)* з увагою до *екологічних аспектів*. Існує інтерес до інвестиційних можливостей у *«зелених» секторах* з боку *фондів (інвестиції, страхування)*. Створюється *концепція сталого фонду (фонд сталого розвитку)* з урахуванням *екологічних, соціально-культурних, етнічних та економічних вимірів*.

Теоретичною і методологічною основою дослідження даного питання є наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених, які враховують *комплексний підхід* до обґрунтування функціонування *аграрного сектору* на засадах *сталого розвитку*. Науковцями використовуються також загальнонаукові методи: *монографічний, діалектичний, дедукції, індукції, синтезу, факторного аналізу*.

Людина, організовуючи власну життєдіяльність, ніколи не повинна забувати, що вона є *невід'ємною частиною природи* і підлягає впливу *її законів (фізичних, біологічних, хімічних тощо)*. Ми живемо і працюємо в *природному середовищі*, наповненому *потоками енергії, живої речовини та біоінформації*, і важливо пам'ятати не тільки про *економічний ефект*, але й *екологічний* для суспільства та економіки [309]. Ігнорування цього фактора загрожуватиме людству в недалекому майбутньому глобальними катаклізмами та катастрофами. Дослідники формулюють завдання заміни *антропоцентричної основи* чинної економічної теорії на *природоцентричну основу фізико-економічної теорії*. Саме в цьому відношенні *джерелом абсолютної додаткової вартості* сучасна

[307] Багорка М. О. Основні напрями та механізми екологізації аграрного виробництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* 2017. Вип. 16 (1). С. 13−16.

[308] Chodyński A. Odpowiedzialność ekologiczna w proaktywnym rozwoju przedsiębiorstw. Kraków : Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM : na zlec. Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, 2011. 264 p.

[309] Гринів Л. С., Назаркевич О. Б. Проблеми втілення ідей школи фізичної економіки в аграрній сфері України. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. Наук.-практ. Конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 88–93.

наука визнає *природу*, а *відносної додаткової вартості – працю суспільства* [310].

Важливо враховувати досягнення *філософії* та *науки*, які небезпідставно вважають *людину* однією з потужних *геологічних сил* на планеті Земля, що має не стільки *конструктивний*, як *руйнівний характер* як для самої себе, так і планети загалом. У цьому аспекті *високотехнологічне сільське господарство* перетворилося на один з дієвих інструментів *руйнівного впливу людини на природу*. Недарма український громадський діяч та мислитель *Ф. Моргун* підкреслював: «*Нерозумне ставлення людини до природи* завжди обертається для неї *бідою*. Природа жорстоко мстить всім, хто зневажає її закони, по-варварськи відноситься до її благ. Найлегше понад усе створювати труднощі. Набагато складніше провадити справу так, щоб якомога *краще використовувати ресурси природи, не порушуючи її законів*». Тому пам'ятаймо, підкреслював він, що людині «потрібна *вся біосфера Землі* – така, в якій *вона виросла*, а *не зіпсована промисловими викидами й радіоактивними відходами*» [311].

У силах людини не тільки себе знищити, але й порятувати. *Село* та *сільське господарство*, перебудовані на *екологічно орієнтованих засадах*, можуть значною мірою допомогти людству подолати *дисгармонію у відносинах з природою*, яку породила *доба індустріалізму та урбанізму*. Тут доцільно знову згадати слова *Ф. Моргуна*: «Від нас усіх залежить, якими будуть обличчя Землі й наші: потворними чи прекрасними. Переконати людей, що *Земля дісталася нам не лише у спадок від предків, але також узята в борг у нащадків, − наш святий обов'язок*». Тому запобігти *екологічній катастрофі*, вказував він, «ми можемо і повинні – в *спільній, конструктивній, буденній і щоденній роботі*» [312].

В Україні у дореформений період *інтенсифікація сільського господарства* супроводжувалася нарощуванням *обсягів продукції*, а її *якість* та *безпечність* вважали *другорядними*. Недооцінювання

[310] Гринів Л. С., Назаркевич О. Б. Проблеми втілення ідей школи фізичної економіки в аграрній сфері України. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. Конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 88–93.

[311] Моргун Ф. Керівники держав, не бійтеся бути святими. До 90-річчя від дня народження Ф. Т. Моргуна. *Світогляд*. 2014. № 2 (46). С. 23.

[312] Моргун Ф. Керівники держав, не бійтеся бути святими. До 90-річчя від дня народження Ф. Т. Моргуна. *Світогляд*. 2014. № 2 (46). С. 27.

екологічних вимог у процесі виробничої діяльності призвело до «*негативних змін у ланцюгах екосистем та біологічного кругообігу, критичного стану довкілля, погіршення здоров'я людей* тощо». Водночас не виправдалася і *мета діяльності такого типу господарювання (зростання обсягів продукції)*, з середини 80-х рр. XX ст. спостерігається поступальне *зниження врожайності зернових*, у світі близько *40 % сільськогосподарських земель втрачає рівень родючості* [313]. Щодо забезпечення *охорони довкілля* в сучасних умовах на перший план виходять *два підходи (стратегії)*:

1) *оборонна (реактивна)*, яка вимагає дотримання *екологічних нормативів у діяльності підприємств вже після виникнення відповідних проблем*;

2) *наступальна (проактивна)*, яка передбачає *здійснення випереджувальних заходів у діяльності підприємств*.

У *проактивній стратегії* враховують *економічні, соціальні та екологічні виміри діяльності підприємств*. З огляду на світові екологічні тренди актуальними також є *конкурентні екологічні стратегії*, в яких основну увагу зосереджено на *певних екологічних пріоритетах*, зокрема:

1) екоефективності;

2) лідерстві за межами екологічних стандартів;

3) екобрендингу;

4) лідерстві за екологічними витратами;

5) стійким інноваціям [314].

Справжні *екологічно орієнтовані стратегії* із *збереженням та поліпшенням екологічних характеристик аграрної продукції* пропонують враховувати *екологізацію самого процесу її виробництва та збуту*. Натомість *екологічно обмежені стратегії* акцентують увагу тільки на *екологічних характеристиках продукту* і не враховують *екологічність самого процесу виробництва, збуту та утилізації продукції*.

Перешкодами для широкого розвитку екологічно орієнтованого землеробства дослідники окреслюють такі ***моменти***:

1) *відсутність знань про нього у широкого загалу;*

---

[313] Камінський В. Ф. Ведення органічного землеробства в Україні: реалії та перспективи. *Дбаючи про землю: думка, дія, турбота* : зб. Матеріалів ; укладачі: В. А. Вергунов, М. М. Давиденко, В. М. Товмаченко. Київ : ТОВ «Видавництво «Зерно», 2014. С. 28.

[314] Orsato R. J. Competitive environmental strategies: When does it pay to be green? *Management Review*. 2006. Vol. 48. (2). P. 126–142.

2) *слабка юридична підтримка;*

3) *нестача фахівців;*

4) *невеликі прибутки;*

5) *високі ціни на продукцію;*

6) *незначний масив чистих площ для розвитку природного землеробства* (в Україні – близько 5 %) [315].

Хоча з таким трактуванням перешкод далеко не всі фахівці у галузі органічного виробництва сільськогосподарської продукції є згідні. Так, *положення про неприбутковість господарств, що виробляють екологічно зорієнтовану сільськогосподарську продукцію, значною мірою є стереотипним, таким, що не відповідає дійсності*. Яскравими прикладами *високої результативності екологічно орієнтованого землеробства* є *проєкти Ф. Моргуна, С. Антонця*, що дозволило керівникам господарств *інвестувати кошти в культурно-освітню сферу*, а також у *житлове, сільськогосподарське будівництво, спорудження храмів, дороги, газифікацію сіл* тощо.

Це ж стосується і інших аспектів нібито безпідставності інтенсивного розвитку органічного землеробства. Насправді такі пропозиції слугують виявом *лобіювання позицій виробників*, які працюють з використанням *інтенсивних, руйнівних для ґрунтів технологій та мінеральних добрив й іншої хімії*, і які не шкодують *коштів та зв'язків у владних структурах* для забезпечення своїх *вузьких інтересів, несумісних з інтересами українського суспільства та держави* [316].

Для *охорони земельних ресурсів* запропоновано обґрунтувати й розробити *нормативно-правові механізми* щодо впровадження *штрафних санкцій за погіршення їх якісного стану, позбавлення ліцензій у випадку фіксованих фактів виснаження чи отруєння земель, води, повітря*. Проблема розробки та вдосконалення *економічних інструментів екологічного спрямування* є однією з найбільш актуальних в *екополітиці* сьогодення, адже за їхньою допомогою можна уникнути *глобальної екологічної катастрофи –*

[315] Моргун В. Ф. Антиномії землеробства: геноцид або продовольча безпека народу. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24–25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 28–30.

[316] Моргун В. Ф. Антиномії землеробства: геноцид або продовольча безпека народу. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24–25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 29–30.

забезпечити надійну *екологічну безпеку на планетарному рівні* [317]. Вітчизняні дослідники запропонували *методичні підходи* для визначення *розміру відшкодування збитків унаслідок погіршення якісного стану ґрунтів у процесі сільськогосподарського землекористування* [318, 319, 320, 321, 322].

В Україні для розвитку *екологічно орієнтованого*, і зокрема *органічного виробництва*, важливим є формування *нормативно-правової бази* щодо *вирощування, виробництва, переробки, сертифікації, маркування, перевезення, зберігання та реалізації продукції й сировини*. Не менш важливі *економічні стимули* для його поступу: *ціни, кредит, бюджетне фінансування, оплата праці*, що дозволило б здешевити та підвищити якість органічної продукції українських виробників. Такі заходи дозволять зробити їх конкурентними на внутрішньому та міжнародному ринку [323]. Вагомим фактором у цьому є також *поінформованість про процес органічного виробництва сільськогосподарської продукції та її збут* як серед *виробників*, так і *споживачів*, побудову *механізму співпраці та взаємного обміну знаннями, досвідом, уподобаннями*. Для цього запропоновано такі ***заходи***:

1) обов'язкова статистична звітність для сертифікованих товаровиробників органічної продукції;

---

[317] Бурляй А. П. Організаційно-економічні засади екологізації аграрної сфери економіки України. Умань : Сочінський М. М., 2019. 348 с. URI: http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/7819.

[318] Цвей Я. П. Родючість ґрунтів і продуктивність сівозмін. Київ : ЦП «Компринт», 2014. С. 95–97.

[319] Методичні рекомендації щодо економічного стимулювання власників землі та землекористувачів за раціональне використання і охорону земель / М. М. Федоров та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2010. 36 с.

[320] Паленичак О. В. Економічний механізм стимулювання раціонального сільськогосподарського землекористування. *Збалансоване природокористування.* 2013. № 1. С. 69–72.

[321] Kucher A. V., Kucher L. Yu. Expert assessment of economic losses caused by soil degradation at agricultural enterprises. *Actual Problems of Economics*. 2020. № 8. P. 165–169.

[322] Новаковська О. І. Економічна оцінка втрат, пов'язаних з вилученням земель і обмеженнями у землекористуванні. *Вісник аграрної науки*. 2016. № 8. С. 57−62.

[323] Саблук П. Т., Ходаківська О. В. Втілення агроекологічних вимог у практику сільськогосподарського виробництва: економічний аспект. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн.. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 37,38.

2) створення інформаційно-наукових центрів органічної продукції на базі наукових установ НААН України та Інформаційного центру безпеки продовольства;

3) створення та підтримка реклами органічної продукції на телебаченні та в мережі Інтернет [324].

Таким чином, *узгодженості інтересів суб'єктів організаційно-економічного забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі* вдасться досягти за умови *концентрації управлінських заходів щодо реалізації стратегічних пріоритетів екологічної політики* на основі формування *екологічної свідомості населення, інноваційного забезпечення аграрного виробництва*, розроблення відповідної *законодавчої та нормативно-правової бази*. В цьому відношенні слушно зазначено дослідниками, що «*необхідною умовою* для запровадження *нової державної регіональної політики* через реалізацію *стратегій інноваційного розвитку регіону* є *комплексний перегляд регламенту як програмно-цільового управління*, так і *управління окремими програмами і проектами*, що передбачає *збалансований підхід* до формування *портфеля програм розвитку держави і місцевих програм*» [325].

Світова практика виділяє такі *принципи екологічно спрямованого сільськогосподарського виробництва*:

1) встановлення *правил ведення сільського господарства – Кодекс Належної сільськогосподарської практики* (проєкт UNDP/GEF «*Зниження забруднення довкілля через зміни в сільськогосподарській політиці та демонстрації пілотних проєктів*» для басейну ріки Дунай); *Кодекс Доброї сільськогосподарської практики* (регламентується Директивами ЄС «*Щодо захисту водних ресурсів від забруднення нітратами від сільськогосподарських об'єктів*»; «*Добрі умови сільського господарства та навколишнього середовища*» (Директива ЄС 1782/2003/ЕЕС); «*Спільні стандарти Доброї фермерської практики*» (Директива ЄС 1257/1999/ЕЕС) тощо;

[324] Сеперович Н. В. Органічне виробництво – складова якісного забезпечення продовольчої безпеки України. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24–25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 63.

[325] Мущинська Н. Ю., Сивоконь А. В. Програмно-цільове управління як інструмент формування стратегії інноваційного розвитку регіонів. *Ефективна економіка*. 2015. № 12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op =1&z=476.

2) поширення *низькозатратних (збалансованих, компромісних, адаптивних) систем виробництва*: *аналоги* LISA / LEISA (Low (external) input sustainable agriculture – *низькозатратне підтримуюче сільське господарство, міні-землеробство* (Biointensive Mini-Farming), *біодинамічне землеробство* (Biodynamic Agriculture), *ЕМ-технології* (Effective Microorganism Technologies) тощо. Найбільшого поширення у світі і державної підтримки в цій групі набули *технології LISA / LEISA*;

3) розвиток *органічного (біологічного, екологічного) сільськогосподарського виробництва* передбачає широке використання *біологічних підходів (гній, сидерати, мінімізація обробітку, біологічне розпушування і структуризація ґрунту, біологічне переведення азоту в органічні сполуки, біологічна боротьба з бур'янами, збудниками хвороб та шкідниками), відмова від застосування пестицидів або регламентоване їхнє використання лише для обробки насіння, заборона використовувати генетично модифіковані організми* тощо. У Європейському Союзі *органічне виробництво* регламентується *Директивами № 2092/91 та № 834/2007 від 28.06.2007 р. з органічної продукції та її маркування, базовими стандартами Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху (International Federation of Organic Agriculture Movements, IFOAM), Стандартом Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAO) та Всесвітньої організації охорони здоров'я – Кодекс Аліментаріус*;

4) поєднання *технологій сільськогосподарського виробництва* з *природоохоронними заходами* (йдеться, наприклад, про *підсів* або *висів на полях рослин*, які підтримують *кормовий ланцюг місцевих тварин*) [326].

У аграрному секторі вітчизняної економіки *органічне землеробство – єдиний нормативно врегульований напрям екологічно орієнтованої діяльності*, який поєднує *екологічну, економічну й соціальну складові.* На відміну від України, в *Європейському Союзі органічне виробництво* не зводиться тільки до одного-двох моментів, а охоплює питання *збереження довкілля, біологічного різноманіття,*

[326] Щодо вдосконалення агроекологічних умов функціонування сільського господарства : Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/ 1437/.

природних ресурсів, а також *застосування високих стандартів належного утримання тварин, методика виробництва продукції* передбачає використання *продуктів, виготовлених із використанням речовин і процесів природного походження* [327].

Органічне виробництво сільськогосподарської продукції переростає в поважну альтернативу традиційним методам і формам господарювання модерної доби і ставить пріоритет на залучення *матеріалів і технологій, які суттєво поліпшують екологічну рівновагу в природних системах* та покликані створювати *стійкі і збалансовані агроекосистеми*, де б підтримувався належний рівень *здоров'я людини, продуктивності фауни ґрунтів, рослинного та тваринного світів* [328]. Воно має такі ***варіанти***:

1) *біоінтенсивне міні-землеробство*;

2) *біодинамічне землеробство*;

3) *технології використання ефективних мікроорганізмів (ЕМ-технології)*;

4) *низьковитратне стале сільське господарство*;

5) *органічне сільське господарство*;

6) *точне землеробство*;

7) *екологічне сільське господарство*;

8) *регенеративне сільське господарство*.

Спільними рисами для них є:

а) послаблення залежності від промисловості;

б) самозабезпечення та самопідтримка господарств;

в) захист навколишнього середовища;

г) збереження обмежених природних ресурсів;

д) виробництво екологічно чистих та життєво важливих й корисних для здоров'я людини продуктів харчування;

ж) зменшення споживання енергії;

з) налагодження безпосередніх зв'язків зі споживачами продукції [329].

---

[327] Камінський В. Ф. Ведення органічного землеробства в Україні: реалії та перспективи. *Дбаючи про землю: думка, дія, турбота* : зб. матеріалів ; укладачі: В. А. Вергунов, М. М. Давиденко, В. М. Товмаченко. Київ : ТОВ «Видавництво "Зерно"», 2014. С. 30.

[328] Саблук П. Т., Ходаківська О. В. Втілення агроекологічних вимог у практику сільськогосподарського виробництва: економічний аспект. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 34.

[329] Зіновчук Н. В. Екологічні аспекти економіки сільського господарства США. *Економіка АПК.* 1997. № 11. С. 71−77.

Такий підхід близький до його розуміння в *країнах Європейського Союзу*, де *екологічне сільськогосподарське виробництво* виступає, з одного боку, як *чинник збереження родючості ґрунтів та навколишнього природного середовища*, з другого боку – *складовою продовольчої безпеки*, де передбачено *забезпечення здоров'я населення* [330].

Суттєвою рисою *органічного сільськогосподарського виробництва* є дотримання суворо визначених *умов та правил процесу виробництва*, для чого проводять *сертифікацію та періодичний контроль за процесом виробництва, переробки та обігу його продукції*. Органічна сільськогосподарська продукція має бути вирощена на *екологічно чистому ґрунті* та *без використання мінеральних добрив і хімічних синтетичних засобів захисту рослин, пестицидів, регуляторів росту, ГМО, антибіотиків* [331, 332].

Розпочинаючи діяльність у сфері *органічного сільськогосподарського виробництва*, важливо враховувати *міжнародні стандарти*. Вони передбачають:

1) усі види та сорти рослин, які вирощують, мають бути пристосовані до природно-кліматичних умов, ґрунтового покриву;

2) рослини мають відзначатися стійкістю до хвороб та шкідників;

3) сівозміни мають охоплювати не менше 20 % рослин, здатних накопичувати поживні речовини та відновлювати грунт;

4) рослини та їх поєднання, які доцільно використовувати як зелене добриво, належать до категорії зернобобових (люпин, горох, соя, гречка, вівсяно-горохова суміш тощо);

5) збереження та підвищення родючості ґрунтів шляхом внесення належної кількості добрив рослинного та тваринного походження;

6) механічний обробіток ґрунту;

---

[330] Кирилов Ю. Є. Роль органічного виробництва у формуванні продовольчої безпеки. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24–25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 69.

[331] Сеперович Н. В. Органічне виробництво – складова якісного забезпечення продовольчої безпеки України. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24–25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 62.

[332] Камінський В. Ф. Ведення органічного землеробства в Україні: реалії та перспективи. *Дбаючи про землю: думка, дія, турбота* : зб. Матеріалів ; укладачі: В. А. Вергунов, М. М. Давиденко, В. М. Товмаченко. Київ : ТОВ «Видавництво "Зерно"», 2014. С. 30.

7) методи механічної боротьби зі шкідниками (огорожі, пастки, світло, звук) [333]. Переконливим свідоцтвом цьому є діяльність *приватного підприємства «Агроекологія»* в Полтавській області. Тут акцент поставлено на:

1) побудові структури посівних площ та спеціалізованих кормових сівозмін з максимальним насиченням багаторічними бобовими травами;

2) мілкий обробіток ґрунту для збереження природної структури орного шару;

3) забезпечення поживними речовинами та дотримання потреб балансу за допомогою багаторічних бобових трав, сидератів та внесення науково обґрунтованих норм органічних добрив;

4) застосування екологічно безпечних агротехнічних та біоценотичних заходів для вирощування сільськогосподарських культур [334, 335]. У зазначеному господарстві *вихідним принципом* для господарської діяльності окреслено *ідею збереження природних ландшафтів та стабілізації агроландшафтів й поєднаного з цим виробництва безпечних для здоров'я продуктів харчування* [336].

Вагому роль у цьому процесі виконують власне *наукові дослідження*, покликані розробити *фахові основи формування екологічно-безпечних систем,* які передбачають:

а) відтворення родючості ґрунтів;

б) створення сортів сільськогосподарських культур;

в) конструювання екологобезпечних високоефективних технологій вирощування сільськогосподарських культур;

---

[333] Саблук П. Т., Ходаківська О. В. Втілення агроекологічних вимог у практику сільськогосподарського виробництва: економічний аспект. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 35.

[334] Ходаківська О. В., Бігдан О. В. Органічне виробництво – потужний потенціал аграрного підприємництва у контексті забезпечення сталого розвитку. *Потенціал підприємництва в парадигмі сталого розвитку регіонів України* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11−12 жовт. 2012 р.). / відпов. ед.: Б. В. Буркинський; А. І. Бутенко. Одеса : Інтерпрінт, 2012. С. 51−54.

[335] Теоретичні та практичні основи системи органічного землеробства / С. С. Антонець та ін. *Природне агровиробництво в Україні: проблеми становлення, перспективи розвитку : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпропетровськ, 22−23 жовт. 2015 р.). Дніпропетровськ : РВВ ДДАЕУ, 2015. С. 148.

[336] Камінський В. Ф. Ведення органічного землеробства в Україні: реалії та перспективи. *Дбаючи про землю: думка, дія, турбота* : зб. Матеріалів ; укладачі: В. А. Вергунов, М. М. Давиденко, В. М. Товмаченко. Київ : ТОВ «Видавництво "Зерно"», 2014. С. 27.

г) створення та раціональне використання високопродуктивних кормових угідь;

д) обґрунтування організаційно-економічних та соціальних засад сталості розвитку аграрного сектору певного регіону;

ж) побудову наукових основ формування раціональних норм та систем годівлі тварин і птиці, щоб створити відповідну їх генетичну базу;

з) розробку високоефективної, екологобезпечної та конкурентоспроможної системи ведення дрібного тваринництва в регіональних природно-кліматичних умовах [337].

Розвиток *органічного сільського господарства* та обсяги його продукції значною мірою залежатимуть від специфіки *організації сільського господарства* в конкретному регіоні. Наприклад, *у країнах та регіонах з розвинутою промисловістю* органічні системи ведення сільського господарства можуть навіть призвести до *падіння врожайності,* тому важливо перед впровадженням таких систем широко вдаватися до використання *зовнішніх ресурсів*, щоб *знівелювати негативні наслідки від переходу до органічного виробництва сільськогосподарської продукції*. В свою чергу, в *регіонах, де широко використовують іригаційні системи*, внаслідок переходу до органічного сільського господарства *врожайність залишається на попередньому рівні.* В *регіонах з традиційними незрошувальними методами* ведення сільського господарства, з незначним використанням зовнішніх ресурсів *органічне сільське господарство може підвищити врожайність*. Як правило, *дрібні землевласники та невеликі фермерські господарства* більш ефективно використовують *поживні компоненти, воду та сонячне світло*, а також *відновні елементи (наприклад, бобові)* і досягають *скорочення негативного впливу шкідників та хвороб* [338].

Державна підтримка екологічно орієнтованого, зокрема, *органічного сільського господарства* є вагомою умовою його

[337] Звіт про виконання програми наукових досліджень «Використання аграрного ресурсно-виробничого потенціалу Карпатського регіону в умовах реалізації євроінтеграційних пріоритетів». 9 «Сталий розвиток Карпатського регіону в умовах реалізації євроінтеграційних пріоритетів» за 2022 р. Інститут сільського господарства Карпатського регіону НААН України / О. Стасів та ін. Оброшине : Видавництво Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН, 2023. С. 4.

[338] Кузьменко О. В. Органическое сельское хозяйство и продовольственная безопасность. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 57.

інституалізації та утвердження *позицій* на національному та міжнародному рівні. Свідоцтвом цьому є досвід ряду європейських країн: Польщі, Німеччини, Франції, Естонії [339, 340]. В Україні дослідники пропонують реалізовувати *державну політику екологічно чистих органічних виробництв та екологічних технологій* на *національному, регіональному* та *місцевому рівнях*, а також розробляти та реалізовувати *механізми ринкової активізації* для *фінансової підтримки впровадження та розвитку екологічно чистих виробництв і міжнародної співпраці* в цьому питанні. Для державного управління, регулювання та контролю за впровадженням і розвитком екологічно чистих виробництв у свій час пропонували створити центральний орган виконавчої влади – *Національне агентство України з екологічно чистих органічних виробництв* [341].

Україна за останні два десятиріччя досягла помітних успіхів у розвитку *органічного сільськогосподарського виробництва*. На сьогодні вона є лідером з *продукування органічного меду*, знаходиться на провідних позиціях у світі за *площею сертифікованих угідь під зерновими, соняшником, олійними культурами загалом, овочами*, входячи за цим критерієм у *першу десятку країн світу* [342]. На загальнодержавному рівні *правові основи* для поступального утвердження позицій органічного сільськогосподарського виробництва закладено *Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» (2018 р.)* [343] та *Стратегією розвитку аграрної економіки до 2020 р.* (затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 806 від 17 жовтня 2013 р.), яка «спрямована на формування *ефективного, соціально спрямованого аграрного сектору економіки*,

[339] Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства. Досвід інших країн / за ред. І. Урбана. Київ : ФОП Задорожна С. О., 2013. 124 с.

[340] Федоров М. М., Ходаківська О. В., Корчинська С. Г. Розвиток органічного виробництва / за ред. М. М. Федорова, О. В. Ходаківської. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2011. 146 с.

[341] Андрєєва Н. М., Купінець Л. Є. Органічне виробництво як складова механізму екологізації економіки та забезпечення продовольчої безпеки України. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 55.

[342] Камінський В. Ф. Ведення органічного землеробства в Україні: реалії та перспективи. *Дбаючи про землю: думка, дія, турбота* : зб. матеріалів; укладачі: В. А. Вергунов, М. М. Давиденко, В. М. Товмаченко. Київ : ТОВ «Видавництво “Зерно”», 2014. С. 32.

[343] Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції : Закон України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show /2496-19#n596.

що повинен задовольнити потреби *внутрішнього ринку* та забезпечити *провідні позиції у світі* на основі його *багатоукладності* та *пріоритетності підтримки господарств, власники яких проживають у сільській місцевості*, поєднують *право на землю із працею на ній,* а також *власні економічні інтереси із соціальною відповідальністю перед громадою*» [344].

Саме *культивування здорового способу життя* та *підвищення рівня екологічної свідомості й відповідальності громадян перед наступними поколіннями* визнають фахівці *головними факторами формування та розвитку ринку органічної продукції* в Україні. Не в останню чергу, утвердження *ринку органічної сільськогосподарської продукції* ставитиме питання про потребу *підвищення доходів, добробуту та культури населення*, що вимагатиме створення *більш якісної в соціальному, економічному та культурному плані верстви суспільства*, відомої як *середній клас*. *Країни Європейського Союзу, Канада та США* також можуть стати *привабливим ринком збуту для органічної сільськогосподарської продукції з України*, де на такий продукт є великий попит [345].

Враховуючи, що у міжнародному масштабі підтримується *концепція сталого розвитку підприємства* та *побудови бізнес-моделей*, що поєднують *економічні, соціальні та екологічні аспекти*, в Україні органам виконавчої влади, менеджерам, аграрним товаровиробникам особливу увагу доцільно зосередити на дотриманні *екологічних вимог, стандартів для забезпечення високої конкурентоспроможності виробництва й формування позитивного іміджу*. Для *стимулювання і розвитку виробництва екологічно чистої продукції* вчені пропонують такі ***групи заходів***:

1) економічні важелі підвищення зацікавленості у виробництві екологічно чистої продукції (пільгове оподаткування, кредитування, підвищені закупівельні ціни, централізовані капітальні вкладення);

[344] Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. Затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р. С. 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80#Text.

[345] Сеперович Н. В. Органічне виробництво – складова якісного забезпечення продовольчої безпеки України. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 61, 62.

2) економічні санкції до забруднювачів довкілля (занижені ціни на екологічно забруднену продукцію, система штрафів, підвищена плата за землю);

3) організаційно-правові заходи (стандарти, контроль якості, інформаційне забезпечення, економічний моніторинг) [346].

На переконання вітчизняних дослідників, *системи екологічного управління, екологічний аудит, екологічна сертифікація та маркування продукції* дадуть змогу підвищити *екологічну обґрунтованість і ефективність діяльності суб'єктів господарювання*, поліпшити *екологічні характеристики продукції*, встановити *відповідність об'єктів екологічного аудиту вимогам природоохоронного законодавства* та вдосконалити *управління суб'єктами господарювання*, що провадять *екологічно небезпечну діяльність* [347]. Таким чином, дотримання *міжнародних стандартів у галузі виробництва та збуту екологічно орієнтованої сільськогосподарської продукції* є для конкретних суб'єктів потужним інструментом у боротьбі за *ринки збуту продукції* завдяки *зниженню відповідних екологічних бар'єрів для експорту або імпорту*.

Отже, *екологічно орієнтована діяльність суб'єктів господарювання* сприяє *взаємоузгодженому розвитку економічних і соціальних процесів* та є важливою передумовою *продовольчої безпеки населення*. *Складовими продовольчої безпеки* дослідники пропонують вбачати:

1) наявність достатньої кількості продовольства;

2) стабільність забезпечення населення продовольством;

3) фізична та економічна доступність продовольства;

4) біологічна цінність одержаного харчування для населення.

Продовольчу безпеку доцільно розглядати в нерозривному зв'язку з *якістю та безпечністю продукції для життя громадян* як найголовнішою складовою [348].

---

[346] Кирилов Ю. Є. Роль органічного виробництва у формуванні продовольчої безпеки. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 70.

[347] Білявська Ю. В. Екологічний менеджмент підприємства. *Економіка України*. 2016. № 4 (653).С. 104−112.

[348] Кирилов Ю. Є. Роль органічного виробництва у формуванні продовольчої безпеки. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 69,70.

Проблему *здорового харчування* не можна розв'язати без споживання *екологічних продуктів* [349]. Тому її намагаються вирішити такими ***шляхами:***

1) збереження національних генетичних ресурсів у вигляді порід тварин та сортів рослин;

2) посилення контролю та зростання жорсткості норм щодо вмісту шкідливих інгредієнтів, які можуть завдати непоправної шкоди здоров'ю людини;

3) розвиток екологічно зорієнтованого сільського господарства [350].

Важливо, щоб *екологічно орієнтовані підприємства* не обмежувалися дотриманням встановлених *мінімальних державних стандартів*, але також *самостійно впроваджували систему екологічного менеджменту*, як це, наприклад, має місце в країнах Європейського Союзу. Натомість на сьогодні в Україні у переважній більшості навіть великі агрохолдинги не декларують у своїй діяльності цілі сталого розвитку і не запроваджують систему екологічного менеджменту. Це в свою чергу не сприяє поширенню серед українських підприємств загальноприйнятої світової екологічної ініціативи у сфері екологічної відповідальності − *сертифікації за екологічними стандартами серії ISO 14000* [351].

Продовольча безпека обумовлена також *регіональними ґрунтово-кліматичними та соціально-економічними умовами*, які визначають *напрями спеціалізації в галузях рослинництва і тваринництва*. Так, *Карпатський регіон України* характеризується *нижчим рівнем забруднення довкілля* порівняно із відповідними загальнодержавними показниками. Тому в цьому регіоні *виробництво безпечної та якісної продукції аграрних підприємств має значні перспективи щодо нарощування її обсягів та розширення асортименту.* Варто зазначити, що *аграрну продукцію, вирощену у конкретному регіоні країни*, нерідко вважають такою, що *більш знайома вітчизняному*

[349] Сеперович Н. В. Органічне виробництво – складова якісного забезпечення продовольчої безпеки України. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 58, 59, 60, 61.

[350] Кузьменко О. В. Органическое сельское хозяйство и продовольственная безопасность. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 56.

[351] Паленичак О. В. Формалізовані системи екологічного менеджменту: стратегічні виклики для України. *Агронаука і практика*. 2022. Вип. 1, ч. 2. С. 8−13.

споживачу на відміну від продукції, завезеної з-за меж країни. Такий підхід дозволяє підвищувати *вимоги щодо якості продукції конкретних аграрних підприємств*, що в свою чергу сприяє їх *конкурентоспроможному розвитку*.

Малий бізнес традиційно в економіці виступає вагомим фактором, забезпечуючи її *стабільний розвиток та поступ підприємницької діяльності в загальнонаціональних масштабах* в цілому. Досвід розвинених країн світу також продемонстрував, що він є обов'язковою умовою для формування *інноваційної, інформаційної та креативної економіки* [352]. Тому в *Карпатському регіоні України* використання *виробничо-ресурсного потенціалу фермерських господарств, малих підприємств* в умовах *екологізації виробничої діяльності* створює сприятливі умови для нарощування обсягів *традиційних видів продукції із географічним зазначенням*. *Інституційно-економічний механізм формування конкурентоспроможності екологічно орієнтованого підприємництва* в аграрному секторі Карпатського регіону України має охоплювати комплекс заходів як щодо *органів виконавчої влади*, так і *аграрних підприємств* (формулювання в статуті суб'єктів господарювання *екологічних принципів управління*; застосування *прямих і непрямих методів державного регулювання*; використання *регіонального бренду*). У цьому питанні принципово важливого значення набуває розроблення *загальнодержавних і регіональних програм агропромислового розвитку*, в яких на основі *нормативно-правових вимог та інституційного забезпечення* доцільно обґрунтувати *етапи формування екологічно орієнтованого підприємництва.*

У Карпатському регіоні України *основними організаційно-економічними передумовами становлення і розвитку екологічно орієнтованого підприємництва в аграрному секторі* є: *значна питома вага фермерських господарств* як потенційних адептів екологічного способу господарювання у загальній кількості сільськогосподарських підприємств; *висока ємність продовольчого ринку* завдяки функціонуванню і розвитку потужного *туристично-*

[352] Філіппов В. Ю. Розвиток функціоналу підприємництва та формування соціально-економічної основи сталого розвитку. *ЕКОНОМІКА: реалії часу = ECONOMICS: time realities.* 2019. № 5 (45). С. 135–143. URL: https://economics.net.ua/files/archive/2019/No5/135.pdf.

рекреаційного потенціалу; формування *регіонального бренду* на основі *виробництва продукції з географічним зазначенням*.

Гірські райони Карпатського регіону України мають специфічні *еколого-геологічні умови функціонування сільськогосподарських підприємств*. У цьому регіоні *виробництво сільськогосподарської продукції* здійснюють на *схилових землях*, що характеризуються порівняно *низькими якісними показниками*. Тому традиційно важливими і водночас науково обґрунтованими *напрямами спеціалізації суб'єктів господарювання* є *молочне і м'ясне скотарство*. Відродження молочно-м'ясного скотарства у передгірських і гірських районах, й зокрема застосування цінової надбавки на продукцію із географічним зазначенням, створює сприятливі передумови для зростання частки малих та середніх підприємств, фермерських господарств у загальній структурі виробництва, їх конкурентоспроможному розвитку.

Враховуючи виробничо-ресурсний потенціал Карпатського регіону, важливого значення набуває розроблення та впровадження *обласних програм розвитку агропромислового комплексу*, *продовольчого забезпечення*, у яких було б враховано *роль, специфіку, можливості та перспективи функціонування сільськогосподарських підприємств*, які вирощують *продукцію в складних умовах на схилових землях.*

Екологічно орієнтована діяльність підприємств різних організаційно-правових форм має відповідати визначеним ***критеріям***:

1) закріплення в статуті організації як пріоритетної мети здійснення заходів, які спрямовані на збереження довкілля;

2) виконання природоохоронних програм державного та регіонального значення;

3) виробництво продукції, виконання робіт та послуг, що відповідають природоохоронним вимогам та відновлюваності ресурсів шляхом використання екологічних інновацій. У процесі розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності особливо важлива роль належить *інноваційному забезпеченню аграрного виробництва*. *Пріоритетними напрямами інноваційного розвитку у сфері сільськогосподарського виробництва* є:

1) формування наукоємного виробничого процесу;

2) створення та дієвість інноваційної структури;

3) технологічне та технічне оновлення галузі;

4) впровадження високорентабельних інноваційно-інвестиційних проєктів тощо.

У зв'язку із певними ризиками щодо стану природно-ресурсного потенціалу й можливості виробництва якісної та безпечної продукції рослинного та тваринного походження у світовій практиці особливу увагу приділяють передовсім *екологічним інноваціям*.

Оскільки у *системі екологічної безпеки* провідну роль відведено сільському господарству як основному землекористувачу і виробнику продовольчої продукції, перспектива розвитку екологічно орієнтованого аграрного виробництва у цьому секторі економіки заслуговує особливої уваги. Зростаючі потреби у продуктивному та екологічно безпечному сільському господарстві призводять до важливості *нового бачення розвитку аграрного виробництва*: його переходу від *традиційного до екологічно орієнтованого*, що вимагає відповідного *багатоаспектного аналітичного оцінювання та побудови моделей*, які враховують *регіональні особливості функціонування суб'єктів господарювання.*

Екологічно орієнтовані моделі аграрного виробництва доцільно розглядати в нерозривному зв'язку комплексу *філософських, наукових, світоглядних, організаційно-управлінських, культурних аспектів*: їх ігнорування або недооцінювання суттєво впливає на ефективність використання виробничо-ресурсного потенціалу на різних рівнях управління. *Регіональний вимір побудови екологічно орієнтованих моделей аграрного виробництва* дозволяє реалізувати *концепцію сталого розвитку*, що слугує підставою для формування *соціально відповідального громадянського суспільства*, де його представники виступають *активними, творчими суб'єктами побудови життєдіяльності* на засадах *гармонійного співіснування з природним середовищем*. Такий *системний підхід* вимагає *позитивних якісних змін у культурі та свідомості товаровиробників і споживачів, демократизації функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, розвитку малого та середнього бізнесу, створення ефективної системи освіти, науки, медицини та охорони здоров'я, інформаційного забезпечення, розбудови повноцінного середнього класу як основи суспільних, правових та державних змін*. Перехід до *екологічно орієнтованого аграрного виробництва* має слугувати підставою для формування *гармонійного середовища життєдіяльності людини* на *особистісному, груповому,*

колективному рівнях та передбачає *належний рівень державного регулювання.*

Аналіз *філософських та методологічних аспектів формування моделей екологічно орієнтованої підприємницької діяльності* в аграрній сфері вітчизняної економіки дозволяє акцентувати увагу на *органічному виробництві аграрної продукції,* яке спрямоване на суттєве поліпшення *екологічної рівноваги в природних системах* для забезпечення *високої якості життя населення* і її основи – *повноцінного здорового харчування*. Тут важливо врахувати *правові, економічні та організаційні аспекти екологізації виробництва в аграрному секторі* шляхом обґрунтування *технологічних та управлінських рішень*. Формування і розвиток *екологічно орієнтованого аграрного виробництва* доцільно розглядати в нерозривному зв'язку із вирішенням проблеми *продовольчої безпеки на різних рівнях управління*. Передбачається, що *узгодженість інтересів суб'єктів організаційно-економічного забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі* досягатиметься шляхом *концентрації управлінських заходів* з метою реалізації *стратегічних пріоритетів екологічної політики* на основі формування *відповідного типу свідомості населення*, з врахуванням *факторів інноваційного забезпечення аграрного виробництва* та становлення *відповідної законодавчої й нормативно-правової бази.* Завдяки *екологізації виробничої діяльності* інструмент використання *виробничо-ресурсного потенціалу фермерських господарств та малих підприємств* дозволятиме нарощувати *обсяги традиційних видів продукції із географічним зазначенням*. Вагома роль щодо підвищення результативності використання *екологічно орієнтованих моделей аграрного виробництва* належить *науковим, інноваційним підходам,* які варто розглядати з урахуванням *регіональних особливостей його функціонування і розвитку.*

2.2. Екосоціальний вимір функціонування сільських територій як умова їхнього сталого розвитку

Проблема *екосоціального виміру функціонування сільських територій* є однією з провідних умов їхнього *сталого розвитку*. Тут необхідно розкрити зміст та структуру поняття *«сталий розвиток сільських територій»*, визначальні складові *екологічного та соціального аспектів сталого розвитку сільських територій*.

Дослідники звертають увагу на *фактори*, котрі обумовлюють *стан та якість реалізації програм сталого розвитку сільських територій* в Україні. При чому варто показати роль *реального ресурсного потенціалу*, до складу якого зараховують *природні ресурси, виробничий та людський капітал,* при розробці *успішних проектів сталого розвитку сільських територій*. Невід'ємною складовою вивчення питання є вивчення засад побудови *державної політики в сфері сталого розвитку сільських територій*, зокрема, щодо *екологічної, соціальної та економічної її складових*. В цьому відношенні варто враховувати значимість *органічного сільського господарства* в забезпеченні *сталого розвитку сільських територій*. Підкреслено дослідниками, що *традиціоналізм* та *схематизм мислення* є нерідко *перешкодою для введення в обіг нових форм життєдіяльності населення сільських територій*, котрі б сприяли поступальному створенню у них *режиму сталого розвитку*. Тут варто знати та враховувати *вимоги*, котрі пропонуються в вітчизняній науці щодо побудови *програм сталого розвитку сільських територій* та *можливі загрози внаслідок їх недотримання*. З цією метою маємо знати *методологічні підходи*, котрі сформувались у вітчизняній науці щодо розуміння *базових понять та категорій сталого розвитку сільських територій* в Україні, розуміння в науці співвідношення понять *«сталий розвиток сільського господарства» та «сталий розвиток сільських територій»* та їх врахування при побудові конкретних проектів та програм.

Єдність людини і природного середовища її проживання та діяльності є вагомим *критерієм побудови збалансованого (сталого) розвитку* вітчизняного суспільства. Одним з важливих виявів цієї проблеми є *функціонування сільських територій та їхнього населення.* Саме це спонукає звертатись до аналізу *методологічних підходів,* наявних в *українській науці* щодо розв'язання даної проблеми в цілому та окремих її складових. Без такого планомірного вибудовування *системи відносин «людина» – «спільнота» – «суспільство» – «природа»*, заснованого на основі відповідних *світоглядних засад та механізмів*, з врахуванням напрацювань науки та практики, марно сподіватись якихось вагомих позитивних результатів в процесі побудови *середовища збалансованого розвитку.* В цьому відношенні доцільно звернути увагу на зростання *активності конкретних особистостей та їхніх об'єднань* у

формуванні та реалізації проектів в даній сфері. *Екологічні та соціальні виміри побудови збалансованого розвитку сільських територій* у їх єдності та доповнюваності в сучасних реаліях функціонування вітчизняного суспільства постають *вагомим ресурсом для вирішення багатьох життєво важливих питань його розвитку (економічних,управлінських, екологічних, соціальних, демографічних, культурних, етнічних тощо)*, відкриваючи якісно нові перспективи на майбутнє.

Зі здобуттям незалежності Україною в 1991 р. життєво актуальною постала проблема *відродження українського села* і в ширшому контексті *сільських територій*. Одним з вагомих варіантів вирішення цього питання є *механізм збалансованого (сталого) розвитку* як дієва альтернатива *традиційним проектам*, які акцент ставлять суто на вирішення *соціально-економічних питань*. Цього відверто буде недостатньо для створення *гармонійного середовища розвитку вітчизняного села*. Тут важливо пріоритети поставити на *екологічні та соціальні проблеми* функціонування не тільки самих *сільських населених пунктів*, а й, що особливо важливо, *територій їхнього функціонування.* Це не означає ігнорування інших складових даного питання (*економічних, культурних, духовних, організаційно-управлінських*), а показує потребу включення їх в контекст побудови *сприятливого екосоціального середовища життєдіяльності людей та їхніх об'єднань*, про що нерідко забували в минулому та не дотримуються часто і в нинішніх умовах, гадаючи, що завдяки *розбудові сільського господарства* можна буде вирішити більшість болючих проблем вітчизняного села. Саме на критичний перегляд таких шаблонних уявлень і спрямовані дослідження *А. Антонова, В. Барановського, Д. Богданова, В. Борщевського, В. Бутенко, З. Герасимчука, Л. Грановської, Б. Данилишина, С. Дорогунцова, М. Хвесика, Л. Горбача, О. Дудзяка, В. Загорського, М. Маліка, О. Павлова, І. Прокопи, Н. Хомюк* тощо.

Важливим є завдання висвітлити *базові проблеми сучасних наукових пошуків в Україні* щодо створення *середовища збалансованого (сталого) розвитку села та сільських територій* крізь призму їхнього *екосоціального функціонування*, з врахуванням *комплексного та системного характеру* даної проблеми. Увагу необхідно звернути на *теоретико-методологічні аспекти* її

вирішення як вихідні основи для розробки *конкретних проектів та планів розвитку села й сільських територій* в Україні.

Сільські території обіймають майже 90 % території України, з населенням, котре становить 1/3 всіх жителів України. В «*Концепції загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 р.»* поняття *«сільська територія»* окреслюється як *економіко-екологічне утворення*, котре має *регіонально-територіальний характер* з специфічними *природно-кліматичними, соціально-економічними умовами*, де *економічно та екологічно збалансовані та енергетично взаємопов'язані різні ресурси (природні, трудові, матеріальні, енергетичні, інформаційні, фінансові і т.д.)*. Воно має на меті створення *сукупного суспільного продукту конкретної території* та забезпечення *повноцінного життєвого середовища для сучасного і майбутніх поколінь* [353]. *Розвиток сільських територій* охоплює цілеспрямовану зміну *інституційних, економічних, екологічних, демографічних, соціальних, культурних, побутових та інших найважливіших факторів*, що визначають *напрямки* та безпосередньо впливають на зростання *рівня і якості життя сільського населення* та забезпечують *недопущення чи подолання бідності* [354].

В цілому *концепція сталого розвитку*, зокрема, *сільських територій*, повинна охоплювати ***три блоки***: *економічний, соціальний та екологічний*, на основі *раціонального використання всіх видів ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інформаційних тощо). Сталий (гармонійний, збалансований) розвиток* – це розвиток, що *забезпечує певний тип рівноваги*, іншими словами формує *баланс між соціально-економічними та природними його складовими* [355]. Досягнення *оптимізації життєдіяльності людства в умовах безпечного природного середовища і гармонійних відносин як усередині суспільства, так і між окремими спільнотами*

[353] Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року. С. 68–71 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ligazakon.ua

[354] Сучасний екологічний стан сільських селітебних територій України: відтворення і збереження людського і природно-ресурсного потенціалу / Н. В. Палапа та ін. *Агроекологічний журнал*. 2021. № 2. С. 111.

[355] Лісовий А. В. Сталий розвиток сільських територій як напрям забезпечення економічного зростання і якості життя селян. *Теория и практика управления социально-экономическим развитием в странах СНГ. Экономические науки*. С. 90. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94170/22L%D1%96sovy.pdf?sequence=1.

є визначальною рисою створення формату *сталого розвитку*[356]. Багато з цих умов перегукуються з цілями *сталого розвитку до 2030 р.*, схваленими в 2015 р. у *Резолюції Генеральної асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року»* [357].

Соціальний аспект *розвитку сільських територій* включає:

1) створення робочих місць;

2) підвищення мотивації праці та забезпечення соціального захисту;

3) розвиток агротуризму;

4) надання якісних дорадчих і послуг з питань зайнятості та самозайнятості;

5) навчання та профорієнтація сільської молоді;

6) підвищення рівня надання комунальних, побутових та консультативних послуг [358].

Екологічний аспект *розвитку сільських територій* передбачає:

1) розвиток органічного типу господарювання та виробництва екологічно чистої продукції;

2) застосування ґрунтозахисних технологій обробітку ґрунту;

3) врегулювання питань належного використання та охорони природних ресурсів сільських територій (земельних, лісових, водних тощо), їх збереження та примноження;

4) забезпечення охорони довкілля;

5) збереження родючості ґрунту на основі оптимізації структури посівних площ та впровадження науково обґрунтованих сівозмін розвитку органічного типу господарювання та виробництва екологічно чистої продукції;

6) забезпечення збалансованого співвідношення різних видів земельних угідь;

7) внесення органічних добрив;

---

[356] Стратегія сталого розвитку України (проект) / Верховна Рада України, 2004. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ecolabel.org.ua/main-project-strategy1.html.

[357] Резолюція Генеральної асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» від 25 вересня 2015 р. Режим доступу: URL: https://www.kmu.gov.ua/ diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina.

[358] Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року. Науково-методична розробка / А. О. Соколова та ін. ; відпов. за випуск: А. О. Соколова. Луцьк, 2018. С. 7.

8) розробки та впровадження системи управління побутовими відходами й облаштування сміттєзвалищ в окремих сільських громадах [359].

Коли ми говоримо про *якість життя населення сільських територій*, то не варто їх ототожнювати тільки з *економічними показниками*. Цю категорію слід розглядати як *комплексне утворення*, котре передбачає ступінь задоволення *матеріальних і культурних потреб й інтересів людей, сформованих умов життєдіяльності і вільного розвитку окремої особи та суспільства, врахування якості самого населення, його добробуту, якості соціальної сфери та довкілля* [360].

Створення та реалізація тих чи інших *програм сталого розвитку сільських територій конкретних регіонів* України обов'язково повинні передбачати як *переваги*, так і *можливі загрози та ризики* в ході їх втілення в життя для населення з врахуванням *принципів рівноважності, збалансованості, гармонійності, стабільності, конкурентоспроможності та забезпечення продовольчої безпеки* [361].
До *сталого розвитку сільських територій* важливо підходити, розглядаючи їх як *певну інтегровану систему*, котра охоплює *соціально-демографічний, екологічний, організаційно-виробничий, культурно-виховний, інституціональний блоки*. При цьому важливо дотримуватись *принципів рівноважності, збалансованості, гармонійності, стабільності, конкурентоспроможності та продовольчої безпеки цілої країни* [362].

Соціальні аспекти *побудови стратегії розвитку сільських територій* охоплюють питання *створення нових робочих місць; підвищення мотивації праці та забезпечення соціального захисту; розробки системи сприяння підвищенню платоспроможного попиту населення; надання дорадчих послуг з питань зайнятості та*

[359] Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року : науково-методична розробка / А. О. Соколова та ін. ; відпов. за випуск: А.О. Соколова. Луцьк, 2018. С. 7.

[360] Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Методичні підходи до аналізу розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Регіональна економіка*. 2019. № 1. С. 51.

[361] Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року : науково-методична розробка / А. О. Соколова та ін. ; відпов. за випуск: А. О. Соколова. Луцьк, 2018. С. 16, 17.

[362] Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року : науково-методична розробка / А. О. Соколова та ін. ; відпов. за випуск: А. О. Соколова. Луцьк, 2018. С. 19, 20.

самозайнятості, навчання та профорієнтації сільської молоді [363]. Натомість основою ***економічної складової*** *сталого розвитку сільських територій* є *раціональне використання наявного природно-ресурсного та людського потенціалів* задля гарантування *продовольчої безпеки держави*. Причому *деаграризація сільської економіки*, тобто *зменшення у її структурі частки аграрного виробництва й розвиток різних видів диверсифікації* вважається однією з *базових підстав для повноцінного сталого розвитку сільської території.* Важливо не стільки враховувати проблеми *аграрного виробництва*, а передовсім задовольняти *потреби сільських жителів, конкретних людей, прагнучи покращення умов їх життя, підвищення добробуту* [364].

Екологічний та *соціальний фактори* у їхньому нерозривному та гармонійному зв'язку є вагомою умовою *повноцінного розвитку населення сільських територій*. Ігнорування або порушення дії цих факторів несе серйозні загрози для перспектив поступу як окремих населених пунктів, так і регіонів в цілому. Виявами цього є *занепад сіл, зниження якості життя селян, виснаження земельних ресурсів, нестача фінансових ресурсів для розвитку сільського господарства*. Зокрема, така небезпечна ситуація склалась в *степовій, чорноземній частині України* [365]. Сьогодні *низька екологічна культура і свідомість сільського населення України* гальмує *цивілізований розвиток сільських територій*, а разом із ним і *якість життя самого населення* на цих територіях.

Дослідники небезпідставно відзначають, щоб забезпечити *сталий розвиток сільських територій*, необхідно шукати *механізми узгодження дії екологічних, соціальних та економічних законів*. *Невід'ємними складовими сталого розвитку сільських територій* виступають *екологічна та продовольча безпека*, а також *ефективне*

[363] Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року : науково-методична розробка / А. О. Соколова та ін. ; відпов. за випуск: А. О. Соколова. Луцьк, 2018. С. 23.

[364] Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року : науково-методична розробка / А. О. Соколова та ін. ; відпов. за випуск: А. О. Соколова. Луцьк, 2018. С. 25, 26, 33.

[365] Літвак О. А. Екологічна рівновага агроландшафтів регіону. *Фінансовий простір*. 2015. № 2 (18). С. 381, 382.

відтворення природних ресурсів, з врахуванням *соціально-орієнтованого характеру економічного розвитку сіл* [366].

В *Європейському Союзі* при побудові *стратегій сталого розвитку*, зокрема, *сільських територій*, беруться до уваги ***наступні блоки проблем***:

1) інтелектуальний розвиток (охоплює підтримку суспільних інновацій, розвиток економіки, побудованої на знаннях та інноваціях, впровадження результатів досліджень в практику, підтримка інновацій та умінь і компетенцій);

2) розвиток, сприяючий суспільній активності (урізноманітнення локальних економік, розвиток місцевих ринків та створення робочих місць, формування альтернативних можливостей в напрямку перебудови сільського господарства);

3) зрівноважений розвиток (підвищення ефективності ресурсів з метою збереження виробництва продовольства, кормів і відтворення виробничої бази та постачання природних публічних благ, обмеження викидів вуглецю і розвиток біоенергетики) [367].

Під *сталим розвитком сільських територій* у вітчизняній науці розуміють такий стан, коли має місце:

1) зростання сільської економіки;

2) стабілізація чисельності населення;

3) збільшення тривалості життя;

4) повна і продуктивна зайнятість працездатного населення;

5) підвищення рівня і якості життя на сільських територіях;

6) ощадливе використання та відтворення їх природно-ресурсного потенціалу [368, 369].

В цілому варто узгоджувати *засади побудови сталого розвитку сільських територій* з *принципами та цілями сталого розвитку людства*, закладених в *«Порядку денному на XXI століття»* [370].

---

[366] Стегней М. І. Екологічні пріоритети розвитку сільських територій. *Економіка та держава*. 2015. № 1. С. 18.

[367] Гилка М. Д. Розвиток сільських територій України у контексті євроінтеграційних процесів. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 4. С. 128.

[368] Термоса І. О. Сутність сталого розвитку та його особливості в контексті сільських територій. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 19. С. 34.

[369] Богданов Д. С. Завдання сталого розвитку сільських територій. *Агросвіт*. 2017. № 7. С. 61.

[370] Agenda 21 UNCED, 1992. URL: https://u.to/Y4pyGg.

Причинами посиленого зацікавлення проблемами сталого розвитку сільських територій в сучасних умовах у світі та Україні виступають:

1) невдоволення людей у багатьох країнах від надто високо урбанізованої цивілізації та зростання престижу сільського способу життя як альтернативи міському;

2) усвідомлення того, що без стійкого розвитку сільських територій неможливі прогрес і гармонійний розвиток суспільства загалом;

3) посилювана криза сільського життя, перетворення сільських регіонів на зони бідності та соціального неблагополуччя;

4) неефективність, а також неможливість використання на селі механізмів розвитку, придатних для міських спільнот [371].

Вагомою основою побудови якісно нових відносин людини та природи в сільській місцевості визнаються *ресурсозберігаючі техніки та технології* при використанні *мінерально-сировинних та паливно-енергетичних ресурсів* і максимальне залучення *відходів виробництва та використання їх у господарському обігу*. В цьому процесі важливою вимогою є досягнення *енергетичного балансу* в ході *виробництва, поступу, використання всіх видів ресурсів*, окреслюючи при цьому чітко *продуктивні та непродуктивні витрати енергії ресурсного потенціалу*. Тут важливими є, зокрема, побудова *системи екологічного моніторингу, інформаційного забезпечення природоохоронної діяльності та екологічної освіти й виховання населення* [372]. Ігнорування *ресурсного потенціалу сільських територій* серйозно загрожує розвитку *аграрного ринку праці та агробізнесу, ефективності сільськогосподарського виробництва, якості життя населення в цілому* [373].

Так, зокрема, важливо зберегти природні екосистеми, що представляють собою *низькопродуктивні сільськогосподарські угіддя*. *Такого типу угіддя перешкоджають виникненню і розвитку водної та вітрової ерозії, деградації земель, вони є середовищем функціонування корисної фауни, популяцій окремих видів рослин і*

[371] Збарський В. К. Сталий розвиток сільських територій: проблеми і перспективи. *Економіка АПК.* 2010. № 11. С. 129.

[372] Стегней М. І. Екологічні пріоритети розвитку сільських територій. *Економіка та держава*. 2015. № 1. С. 19, 20.

[373] Стегней М. І. Екологічні пріоритети розвитку сільських територій. *Економіка та держава*. 2015. № 1. С. 21.

тварин. Таким чином, досягається *екологічний баланс ландшафтів, забезпечується більш високий економічний результат від використання ріллі,* бо такі *природні екосистеми сприяють підвищенню ґрунтової родючості*. Ігнорування цього чинника, намагання якомога ґрунтовніше в господарському відношенні освоїти різні типи земель загрожує дисбалансом у функціонуванні агроландшафтів та нормальному відтворенню ґрунтової родючості [374].

Організація сільського господарства на *еколого-ландшафтній основі* повинна сприяти відтворенню *природних механізмів саморегулювання агроекосистем,* а також формуванню *стійких агроландшафтів на основі виробничих, природоохоронних та інших критеріїв* [375].

Шляхи вирішення проблем *розвитку сільських територій* дослідник *І. О. Термоса* бачить через реалізацію *рішень в таких напрямах* як:

1*) створення сприятливих умов для проживання населення на сільських територіях;*

2) забезпечення охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки;

3) підвищення конкурентоспроможності всіх галузей сільського господарства;

4) удосконалення системи управління розвитком сільських територій [376].

Ці напрями конкретизуються в пропонованих ***конкретних заходах щодо вирішення даного питання***:

1) аналіз індикаторів соціально-економічного розвитку території сільської ради чи ОТГ;

2) характеристика природно-кліматичних умов території;

3) оцінка існуючих екологічних проблем;

4) розробка концепції вирішення виявлених проблем довкілля;

5) обґрунтування організаційних, технічних та фінансових аспектів вирішення екологічних проблем території ОТГ (сільської

[374] Літвак О. А. Екологічна рівновага агроландшафтів регіону. *Фінансовий простір*. 2015. № 2 (18). С. 382, 385.

[375] Літвак О.А. Екологічна рівновага агроландшафтів регіону. *Фінансовий простір*. 2015. № 2 (18). С. 385.

[376] Термоса І. О. Сутність сталого розвитку та його особливості в контексті сільських територій. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 19. С. 35.

ради) задля підвищення екологічних стандартів життя місцевої територіальної громади;

6) визначення соціо-еколого-економічного ефекту від запропонованих заходів;

7) підвищення привабливості проживання населення на сільських територіях;

8) підвищення конкурентоспроможності сільських територій [377, 378].

Вагому роль в цьому процесі виконує *галузь землеробства*, механізмами забезпечення сталого розвитку якої вбачаються *оновлена державна земельна політика, сприяння земельній реформі на основі правомірного поєднання різних форм власності на землю, наявність узгодженості інтересів різних суб'єктів господарювання* водночас із *підвищенням рівня соціальної відповідальності за землекористування* [379].

Концептуальними платформами *щодо розвитку аграрного сектора сучасної України* виступають:

1) Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» (є відповідні розділи для сільського господарства);

2) Концепція національної екологічної політики на період до 2020 р. (є відповідні розділи для сільського господарства);

3) Стратегія розвитку АПК та сільських територій України на період до 2020 р.;

4) Стратегія розвитку аграрного сектора «3+5»;

5) Концепція розвитку сільських територій;

6) Проект USAID «Підтримка аграрного і сільського розвитку»;

7) Проект «Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 рр.».

Цікавою альтернативою класичному варіанту розвитку сільських громад є *Концепція «Про родові садиби і родові поселення», розроблена Всеукраїнською громадською організацією «Народний рух захисту Землі» спільно з ННЦ «Інститут аграрної економіки»,* яка

[377] Дудзяк О.А. Значення екології для розвитку сільських територій. *Агросвіт*. 2019. № 6. С. 56.

[378] Перевозова І. В., Поленкова М. В. Сталий розвиток сільських територій: сучасний стан проблеми. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 59-1. С. 70.

[379] Меглей В. І. Еколого-економічний розвиток аграрного сектора України: перспективи державного регулювання. *Науковий погляд: економіка та управління.* 2017. № 2 (58). С. 145.

передбачає використання родовими поселеннями *джерел відновлюваної енергії, виробництво органічної продукції, ноосферних підходів в освіті та вихованні, гармонізації відносин Людини і Природного комплексу* [380].

Характерними рисами *успішних проектів сталого розвитку сільських територій* виступають:

1*) їх комплексний, обґрунтований та всеохоплюючий характер;*

2) відкритість для громади і доступність для обговорення в суспільстві;

3) широке залучення населення до вироблення та реалізації проектів;

4) опора на місцеві ресурси (фінансові, матеріально-технічні, соціальні, природні) у поєднанні з використанням зовнішніх джерел ресурсного забезпечення розвитку сіл [381].

Визначальними факторами розвитку сільських територій дослідники визнають *децентралізацію процесів управління територіальним розвитком* та створення *ефективних сільських громад* [382]. *Вагомою складовою реалізації заходів по забезпеченню сталого розвитку сільських територій* є «розроблення відповідної *нормативно-правової бази*, спрямованої на вирішення *соціальних, економічних та екологічних проблем сільських територій,* розширення *можливостей доступу до фінансового та інформаційного забезпечення*, вирішення *проблеми кадрів на селі*» [383].

В процесі *децентралізації влади* як однієї з *умов побудови режиму сталого розвитку сільських територій* важливо дотримуватись *принципу руралізації*, котрий передбачає *максимальне наближення місцевої влади до сільської спільноти, підвищення якості управлінських послуг і залучення місцевих жителів до процесу*

[380] Россоха В., Плотнікова М. Розвиток сільських територій України в умовах децентралізації управління: стан, проблеми, перспективи. *Економічний дискурс. Міжнародний науковий журнал*. 2018. Вип.4. С. 46–47.

[381] Перевозова І. В., Поленкова М. В. Сталий розвиток сільських територій: сучасний стан проблеми. *Причорноморські економічні студії.* 2020. Вип. 59-1. С. 70, 71.

[382] Перевозова І. В., Поленкова М. В. Сталий розвиток сільських територій: сучасний стан проблеми. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 59-1. С. 72.

[383] Перевозова І. В., Поленкова М. В. Сталий розвиток сільських територій: сучасний стан проблеми. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 59-1. С. 73.

прийняття управлінських рішень щодо розвитку кожної окремої сільської території [384].

В цілому *децентралізація влади та розширення повноважень територіальних громад* є вагомим інструментом для розвитку *інститутів самоорганізації населення і місцевого самоврядування, побудови більш оптимальніших відносин між громадянами та державою.* В цьому процесі є *можливість сільським громадам* активніше діяти щодо визначення *територіальних меж об'єднаних територіальних громад (ОТГ), оцінювання й раціонального використання природних ресурсів* для забезпечення *добробуту своїх членів*. Це доцільно реалізовувати передовсім за рахунок використання *внутрішнього потенціалу громади*, наслідком якого стане *самодостатність в усіх сферах її життєдіяльності* [385].

При *проектуванні розвитку сільських територій* доцільно враховувати їх *реальний ресурсний потенціал*, до складу якого зараховують *природні ресурси, виробничий та людський капітал*. Пріоритетним в *структурі природних ресурсів* визнаються *земельні ресурси*, при чому варто пам'ятати, що вони належать до *невідновлюваних ресурсів* та є базою для *розвитку кожної конкретної території*, і не тільки економічного спрямування [386]. Вагому роль також виконують ***лісові, водні та природні рекреаційні*** *(кліматичні, ландшафтні, водні, лісові ресурси, лікувальні мінеральні води, грязі, озокерит)* ***ресурси***.

Врахування ролі вище зазначених ресурсів може помітно розширити *спектр занять та послуг сільського населення*, виходячи за межі суто *сільськогосподарської галузі*. Це і *лісовирощування, заготівля деревини, ведення мисливського господарства, постачання грибів, ягід, лікарських рослин, розширення існуючої курортно-санаторної сітки і баз відпочинку, активізації ринку рекреаційно-туристичних послуг у сільській місцевості*, зокрема розвитку *морського та гірськолижного відпочинку*, розвитку *природо-*

[384] Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року : науково-методична розробка / А. О. Соколова та ін. ; відпов. за випуск: А. О. Соколова. Луцьк, 2018. С. 16–17.

[385] Россоха В., Плотнікова М. Розвиток сільських територій України в умовах децентралізації управління: стан, проблеми, перспективи. *Економічний дискурс. Міжнародний науковий журнал*. 2018. Вип.4. С. 45, 46.

[386] Гилка М.Д. Розвиток сільських територій України у контексті євроінтеграційних процесів. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 4. С.125.

пізнавального сектора туризму, сільський зелений туризм. Врахування ***комплексного характеру ресурсів*** (*природно-кліматичних, історико-культурних та рекреаційних*) слугуватиме суттєвим *фактором стабілізації соціально-економічного розвитку сільських територій*. Водночас не варто забувати про *природоохоронний імператив* у забезпеченні *сталого розвитку сільських територій України*, що дозволить піднести на якісно новий рівень не тільки *соціальне та економічне життя*, але й забезпечити *екологічне благополуччя кожної сільської родини*.

Помітний вплив на *розвиток сільських територій* чинять *якісні фактори населення,* що проживає на них:

1) культурно-освітній рівень;

2) професійна підготовка;

3) рівень політичної активності;

4) бажання, мотиви, навички і вміння працювати та вести господарство [387].

Вагоме місце у цьому процесі виконує розширення *прав місцевого самоврядування та дієве залучення жителів до вирішення різноманітних справ та прийняття важливих управлінських рішень у своїх громадах*. Дослідники окреслюють такі процеси поняттям *«соціальна мобілізація»*, тісно пов'язаного з процесами *формування у громадян установок до засвоєння нових форм соціалізації та поведінки* [388].

Державне регулювання повинно сприяти створенню правових та управлінських механізмів забезпечення *сталого розвитку сільських територій в економічній, соціальній та екологічній сферах*. Так, в ***економічній сфері*** провідними завданнями є забезпечення *продовольчої безпеки країни*, *економічної ефективності сільського господарства, вільного розвитку сільськогосподарських підприємств* як *суб'єктів аграрного господарювання*, підтримка *малого і середнього підприємництва на селі*, розвиток *інформаційно-консультаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників*; в ***соціальній сфері***: *соціальної стабільності в суспільстві* на основі *розвинутого аграрного сектора економіки*,

[387] Проніна О. В. Стан, проблеми та перспективи розвитку сільських територій в Україні. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2016. № 2 (54). С. 93.

[388] Проніна О. В. Стан, проблеми та перспективи розвитку сільських територій в Україні. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2016. № 2 (54). С. 95.

вирішення *проблем соціального характеру в сільській місцевості*, *забезпечення сільського населення робочими місцями*, розвиток *сучасної сфери обслуговування на селі*, розвиток *соціальної, інженерної, транспортної інфраструктури*, формування *позитивного ставлення до сільського способу життя*; в ***екологічній сфері*** – розвиток *екологічно орієнтованого сільського господарства* та здійснення *моніторингу екологічних параметрів системи аграрного господарювання*, підвищення *рівня якості та безпеки аграрної сировини і продовольчої продукції, виробництва екологічно чистої аграрної продукції, комплексного розвитку сільських територій з дотриманням екологічних пріоритетів*, формування *мережі природоохоронних господарств в структурі АПК*, розвиток *рекреаційного потенціалу сільських територій*, розвиток *органічного виробництва.* Так, розвиток *екологічно безпечного органічного виробництва сільськогосподарської продукції* є вагомою умовою для створення *нових робочих місць в сільських територіях*, бо такий вид виробництва потребує саме більших затрат *ручної праці*, аніж *автоматизованої* [389]. Дослідники визнають, що *соціальний аспект політики сільського розвитку* повинен бути «спрямований на створення *рівних можливостей та стартового капіталу для мешканців сільської території*, порівняно з *можливостями*, які характеризують *міські території*» [390].

Не варто також забувати значимість *культурно-духовного та освітнього рівня сільського населення*. Тут важливо знати про *системний характер заходів*, спрямованих на піднесення рівня *культури, освіти, духовності та свідомості мешканців сільських територій,* становлення *патріотичної, креативної, сильної в новаторській діяльності села особистості*; *людини, освіченої, професійної,* яка зможе дати *нові, сучасні, сформовані на традиційних цінностях ідеї*, *виховання в українському дусі; збереження етнографічної самобутності досліджуваного регіону, охорона і*

[389] Гилка М. Д. Розвиток сільських територій України у контексті євроінтеграційних процесів. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 4. С. 129.

[390] Важинський Ф. А., Колодійчук А. В., Потинський М. Л. Екологічні аспекти розвитку сільських територій. *Науковий вісник НЛТУ*. 2011. Вип. 21. 10. С. 87–88.

відродження пам'яток історії та культури, створення в сільській місцевості *інформаційно-комунікаційної інфраструктури* [391].

Державна політика в питанні сталого розвитку сільських територій, таким чином, повинна враховувати *характер зовнішнього та внутрішнього середовища їх розвитку.* При цьому, як зазначалось вище, вона повинна носити *комплексний характер щодо даної проблеми*, містити *системний підхід до її вирішення* з врахуванням *сильних та слабких сторін соціо-еколого-економічної системи життєзабезпечення сільського населення*, а також *можливостей й загроз зовнішнього середовища для нього*.

Вагомою складовою забезпечення сталого розвитку сільських територій є *органічне сільське господарство*. Воно базується на *принципах природних екологічних систем і циклів*. *Екологізація виробництва* є однією з його *визначальних рис*. Це стосується як *принципів ведення органічного землеробства, випасу худоби*, так і використання *природних систем у дикій природі* з метою *отримання врожаю* [392].

Органічне сільське господарство охоплює ***різні галузі виробництва сільськогосподарської продукції***: *рослинництво, тваринництво, садівництво, птахівництво, сільськогосподарська сировина для переробки* тощо. У ньому «використовуються *біологічні фактори збільшення природної родючості ґрунтів, агроекологічні методи боротьби із шкідниками і хворобами*, а також *переваги біорізноманіття*, зокрема *місцевих та унікальних видів, сортів, порід*». Це стосується *стадій виробництва, переробки, збуту, споживання органічної сільськогосподарської продукції* і стосується питань *ландшафту, клімату, середовища перебування, біологічного різноманіття, повітря та води* [393]. Саме *органічне сільське господарство* є переконливим прикладом *узгодження і гармонізації економічних, екологічних та соціальних цілей* в як в галузі *сільського господарства,* так і в царині *функціонування сільських територій*. *Ініціативність представників громад,* розширення *знань та досвіду*

[391] Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року : науково-методична розробка / А. О. Соколова та ін. ; відпов. за випуск: А. О. Соколова. Луцьк, 2018. С. 43.

[392] Важинський Ф. А., Колодійчук А. В., Потинський М. Л. Екологічні аспекти розвитку сільських територій. *Науковий вісник НЛТУ*. 2011. Вип. 21.10. С. 84.

[393] Важинський Ф. А., Колодійчук А. В., Потинський М. Л. Екологічні аспекти розвитку сільських територій. *Науковий вісник НЛТУ*. 2011. Вип. 21.10. С. 85.

підтримки в належному стані як екологічного середовища, так і про *власне здоров'я, принципи, форми і методи їх забезпечення*, що спонукатиме до підвищення *освітньо-культурного рівня* як *виробників*, так і *споживачів органічної продукції* в сфері забезпечення *сталого розвитку функціонування громад та територій*.

В цілому, створення *умов для збалансованого розвитку сільського господарства та агроекосистем* у *ньому* є складним процесом, який «торкається *широкого кола питань*, починаючи від *фізико-хімічних і біопроцесів в ґрунтах, кругообігу речовин та потоку енергії в агроекосистемах, підвищення коефіцієнту корисної дії фізіологічно активної радіації,* закінчуючи *оптимізацією структури сільськогосподарських ландшафтів* та *екобезпечною організацією території землекористування*». Важливим *інструментом реалізації цього завдання* виступає формування *екомережі* та введення в дію *ресурсозберігаючих та невиснажних агротехнологій*. Для цього необхідно використовувати *нормативно-правові, освітньо-інформаційні, фінансово-економічні, інституційні можливості та переваги соціального партнерства* [394].

Державна політика сталого розвитку сільських територій має поєднувати в єдиний комплекс *правові, економічні та організаційні заходи*, котрі повинні сприяти підвищенню *рівня і якості життя населення в сільській місцевості, ефективності сільського господарства та раціонального використання природних ресурсів* [395, 396]. *Невід'ємними складовими втілення завдань політики сталого розвитку сільських територій* виступають:

1) нормативно-правове забезпечення;

2) фінансове забезпечення;

3) наукове і кадрове забезпечення;

4) інформаційне забезпечення [397].

---

[394] План дій щодо екологізації сільського господарства [Електронний ресурс]. С. 1. Режим доступу: https://necu.org.ua/wp-content/uploads/plan_diy_ecologizatsiyi_sisloko_gospodarstva.pdf.

[395] Меглей В. І. Еколого-економічний розвиток аграрного сектора України: перспективи державного регулювання. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2017. № 2 (58). С. 139–140.

[396] Проніна О. В. Стан, проблеми та перспективи розвитку сільських територій в Україні. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2016. № 2 (54). С. 94.

[397] Проніна О. В. Стан, проблеми та перспективи розвитку сільських територій в Україні. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2016. № 2 (54). С. 94.

Варто відзначити, що Законом України «*Про державну підтримку сільського господарства України*» (в редакції 2020 р.) *сталий розвиток сільських територій* визнаний невід'ємною складовою *державної аграрної політики* [398].

В цілому *багатофункціональність сільського господарства*, зв'язок його з *біорізноманіттям та збереженням природних агроекосистем* визнаються дослідниками *основними передумовами аграрної та природоохоронної політики* як в Україні, так і у світі [399]. Прикладом цьому слугують, зокрема, *родові поселення* та *система їхньої життєдіяльності* в Україні. Вони при вирішенні своїх цілей та завдань активно співпрацюють з *вищими навчальними закладами, бізнесовими структурами, органами державного управління та місцевого самоврядування, вітчизняними та зарубіжними волонтерами*. Як правило, *жителі таких поселень* є люди *віком 35–40 років,* 80 % з них мають *вищу освіту*, вони володіють *понад 150 видами діяльності.* Вагоме місце в цьому процесі виконує *туризм*, в рамках якого *туристи з різних регіонів України та світу*, використовуючи *власні знання та досвід*, активно долучаються під час відпочинку до *різних проектів родових садиб та поселень*. Родові поселення до того ж *тісно співпрацюють між собою*, таким чином забезпечуючи *більшість своїх матеріальних потреб* [400]. В цьому відношенні вагому роль виконує у формуванні свідомості молодих людей (учнів та студентів) *освітній фактор*, зокрема, *навчальні курси*, котрі допомагають осмислити *принципи еволюційного розвитку суспільства та його взаємозв'язку з Всесвітом*, тут не менш важлива значна робота щодо *духовного, фізичного, патріотичного та професійного виховання молоді* [401].

Не варто плутати, а тим паче ототожнювати поняття «*сталий розвиток сільського господарства»* та «*сталий розвиток сільських*

[398] Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 16.06.2005 р. № 2657-IV (ред. від 27.02.2020 р., підстава – 465-IX). [Електронний ресурс]. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/1877-15.

[399] Літвак О. А. Екологічна рівновага агроландшафтів регіону. *Фінансовий простір*. 2015. № 2 (18). С. 385.

[400] Россоха В., Плотнікова М. Розвиток сільських територій України в умовах децентралізації управління: стан, проблеми, перспективи. *Економічний дискурс. Міжнародний науковий журнал.* 2018. Вип.4. С. 47, 48.

[401] Россоха В., Плотнікова М. Розвиток сільських територій України в умовах децентралізації управління: стан, проблеми, перспективи. *Економічний дискурс. Міжнародний науковий журнал.* 2018. Вип.4. С. 48.

територій». Так, *сталий розвиток сільського господарства* передбачає *постійне та достатнє забезпечення населення продовольством* на основі *передових екологічно орієнтованих технологій, скорочення безробіття, підвищення рівня доходів в цілях боротьби з бідністю*. Він є тільки *однією зі складових*, але далеко не єдиною, *сталого розвитку сільських територій* [402].

Треба відходити від *традиційного уявлення*, що *розвиток сільських територій* має бути пов'язаний в першу чергу з *поступом сільського господарства*. Тут доцільно звернути також увагу на питання *покращення умов праці, життя та відпочинку селянських родин, розширення спектру послуг, не пов'язаних безпосередньо з цілями та завданнями функціонування сільського господарства.* Це неодмінно передбачає створення *якісно нової соціальної та виробничої інфраструктур в селі* та формування *нових каналів для успішної життєдіяльності сільських громад та їх представників*, не зациклених тільки на *потребах сільського господарства* [403]. Суттєвими рисами *сталого розвитку сільських територій* фахівці визнають *спроможність громад протистояти згубним діям, пристосування до змін, розв'язувати проблеми як стабілізації, так і розвитку, готовність до постійного оновлення та вдосконалення, володіння реальними можливостями поліпшувати стан свого життєзабезпечення* [404]. Так, дослідник *А. В. Лісовий* окреслює *сталий розвиток сільських територій* як «*рівномірне нарощування позитивних соціальних показників (життєвого рівня населення, освіти, здоров'я)* в повній відповідності з *економічним та екологічним розвитком сільської місцевості*», який відзначається «*економічною ефективністю, екологічною безпекою і соціальною*

[402] Лісовий А. В. Сталий розвиток сільських територій як напрям забезпечення економічного зростання і якості життя селян. *Теория и практика управления социально-экономическим развитием в странах СНГ. Экономические науки*. С. 91. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94170/22L%D1%96sovy.pdf?sequence=1

[403] Проніна О. В. Стан, проблеми та перспективи розвитку сільських територій в Україні. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2016. № 2 (54). С. 96.

[404] Лісовий А. В. Сталий розвиток сільських територій як напрям забезпечення економічного зростання і якості життя селян. *Теория и практика управления социально-экономическим развитием в странах СНГ. Экономические науки*. С. 91. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94170/22L%D1%96sovy.pdf?sequence=1.

справедливістю» [405]. *Природоохоронна діяльність* має органічно поєднуватись із розвитком *різних секторів економіки (аграрним, транспортним, лісовим, туристичним тощо)* і тільки в такому ракурсі може виступати *основним елементом стратегії збалансованого розвитку* [406]. Дослідники наголошують на такому вагомому наслідку від *занепаду сільських територій* в Україні як створення *реальної загрози для продовольчої безпеки всієї країни*, а не тільки *локалізація наявних негативних проблем в аграрному секторі економіки*, як це багатьом уявляється [407]. Посилює загрозу зростання *екологічної кризи* в Україні один з найвищих показників *розораності земель, відведених під сільськогосподарські угіддя* [408]. Суттєво *скоротилось використання органічних добрив* в сільському господарстві України [409].

Таким чином, *перехід сільських територій до сталого розвитку* вимагає його чіткого *понятійно-категоріального визначення*, окреслення *комплексу причин, умов, наслідків, функцій та структури, системи пріоритетів при реалізації* тощо, відображення у *відповідних концепціях та програмах*, *законодавчого та нормативно-правового закріплення на рівні держави і місцевого самоврядування.*

2.3. Учення фізичної економії як методологічна основа сталого розвитку сільських територій в Україні

Сільські території обіймають майже 90 % території України, з населенням, котре становить 1/3 всіх жителів України, що робить актуальним питання створення *режиму збалансованого (сталого) їх розвитку* в сучасних реаліях та для побудови оптимістичної перспективи майбутнього України. Сільські території мають значний

[405] Лісовий А. В. Сталий розвиток сільських територій як напрям забезпечення економічного зростання і якості життя селян. *Теория и практика управления социально-экономическим развитием в странах СНГ. Экономические науки*. С. 91–92. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94170/22L%D1%96sovy.pdf?sequence=1.

[406] Літвак О. А. Екологічна рівновага агроландшафтів регіону. *Фінансовий простір*. 2015. № 2 (18). С. 385.

[407] Гилка М. Д. Розвиток сільських територій України у контексті євроінтеграційних процесів. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 4. С. 124.

[408] Гилка М. Д. Розвиток сільських територій України у контексті євроінтеграційних процесів. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 4. С. 125.

[409] Гилка М. Д. Розвиток сільських територій України у контексті євроінтеграційних процесів. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 4. С. 126.

потенціал у забезпеченні *продовольчої безпеки країни*, усуненні *загроз економічній безпеці*, в освоєнні *природних ресурсів*, обслуговуванні *комунікацій*, в формуванні *трудових ресурсів*, збереженні к*ультури, етнічної спадщини і місць проживання населення*, у створенні *умов для відновлення відпочинку і здоров'я населення, екології, в підтримці стабільності і миру* [410].

Концепція сталого розвитку, зокрема *сільських територій*, повинна охоплювати ***три блоки***: *економічний, соціальний та екологічний,* на основі ***раціонального використання всіх видів ресурсів*** (*природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інформаційних* тощо).

Сталий (гармонійний, збалансований) розвиток – це розвиток, що забезпечує *певний тип рівноваги*. Іншими словами, формує *баланс між соціально-економічними та природними його складовими* [411].

Принципи рівноважності, збалансованості, гармонійності, стабільності, конкурентоспроможності та забезпечення продовольчої безпеки мають бути покладені в основу *розбудови сільських територій на засадах сталого розвитку* [412]. Тому *невід'ємними складовими сталого розвитку сільських територій* є *екологічна та продовольча безпека*, а також *ефективне відтворення природних ресурсів*, з урахуванням *соціально-орієнтованого характеру економічного розвитку сіл* [413]. У цьому процесі важливою вимогою є досягнення *енергетичного балансу під час виробництва, поступу, використання всіх видів ресурсів*, окреслюючи при цьому чітко *продуктивні та непродуктивні витрати енергії ресурсного потенціалу* [414]. *Організація сільського господарства* на

---

[410] Томашук І. В. Підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу сільських територій: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. *Спеціальність 051. Економіка.* Вінниця : ВНАУ, 2020. С. 50, 51–52.

[411] Лісовий А. В. Сталий розвиток сільських територій як напрям забезпечення економічного зростання і якості життя селян. *Теория и практика управления социально-экономическим развитием в странах СНГ. Экономические науки.* С. 90. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/ 123456789/94170/22L%D1%96sovy.pdf? sequence =1.

[412] Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року : науково-методична розробка / А. О. Соколова та ін. ; відп. за випуск А. О. Соколова. Луцьк, 2018. С. 16, 17, 19, 20.

[413] Стегней М. І. Екологічні пріоритети розвитку сільських територій. *Економіка та держава*. 2015. № 1. С. 18.

[414] Стегней М. І. Екологічні пріоритети розвитку сільських територій. *Економіка та держава*. 2015. № 1. С. 19, 20.

екологоландшафтній основі повинна сприяти *відтворенню природних механізмів саморегулювання агроекосистем*, а також *формуванню стійких агроландшафтів* на основі *виробничих, природоохоронних та інших критеріїв* [415].

Основними критеріями сталого розвитку сільських територій дослідники визнають:

1) підвищення ефективності сільського господарства;

2) диверсифікацію сільської економіки;

3) продовольчу безпеку країни;

4) природний приріст сільського населення;

5) підвищення рівня та якості життя у селі;

6) дотримання соціального контролю над історично освоєними територіями;

7) поліпшення родючості ґрунту;

8) поліпшення екологічної ситуації в сільських місцевостях [416].

Учення фізичної економії, маючи *вихідним положенням* тезу про *визначальну роль енергії та її нагромадження в аграрній сфері в побудові життєздатного простору для людини і суспільства, людства загалом,* може стати одним із *вагомих методологічних підходів до побудови сталого (збалансованого) розвитку сільських територій*. Воно обґрунтовує *взаємозв'язок природних, біологічних, економічних і суспільних процесів із процесами космопланетарними в баченні проблем людини, праці, природи*. Біля витоків такого підходу був український вчений та мислитель *С. Подолинський (1850–1891).* За спостереженнями С. Подолинського, «*правильне землеробство* є найкращий представник *корисної праці*, тобто *роботи*, яка *збільшує збереження сонячної енергії на земній поверхні*». Під *правильним землеробством* він розумів такий його різновид, котрий сприяє *збагаченню ґрунту корисною енергією, а не її розсіюванню* [417]. «*Всі люди*, які харчуються *продуктами землеробства та скотарства*, при нинішніх умовах задовольняють свою потребу в їжі майже виключно за рахунок *енергії Сонця, введеної в обмін на поверхні Землі працею*

[415] Літвак О. А. Екологічна рівновага агроландшафтів регіону. *Фінансовий простір*. 2015. № 2 (18). С. 385.

[416] Томашук І. В. Підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу сільських територій: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. *Спеціальність 051. Економіка.* Вінниця : ВНАУ, 2020. С. 4.

[417] Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии. Издание второе. М. : Белые Альвы, 2005. С. 86.

людини», – констатував вчений [418]. *Метою землеробства* визнається *збільшення збереження рослинами сонячної енергії, і результати цієї затрати* [419].

У *вченні фізичної економії* наголошується на *прямому та тісному зв'язку в сучасних умовах землеробства та скотарства*. «*Кількість харчового матеріалу*, який приносять людині *домашні тварини*, знаходиться в *прямій залежності від кількості рослинної їжі, котру споживають домашні тварини*» [420]. *Енергія*, яка зберігається в *рослинах та тваринах* у *матеріалах*, що слугують для *приготування їжі та виготовлення одягу*, на думку С. Подолинського, *обмежена* і перебуває в *прямій залежності від сили рослинності та від кількості людської праці*, прикладеної в *землеробстві* [421].

На переконання відомого розробника вчення фізичної економії *М. Руденка (1920–2004),* праця людини *без залучення продуктивних сил природи* є *маловартісною для самої ж людини*. Тому «мають існувати *певні умови в природі*, які роблять *людську працю або високопродуктивною*, або взагалі *непродуктивною*». Отож, *засадничо помилковою* є теза про *відрив людини від природи, від своїх енергетичних джерел* [422]. Бо «*виробництво* живиться не тільки *нашою працею – наша праця* лише спрямовує ті *енергетичні потоки*, які виробляються *природою*» [423].

Урахування ***комплексного характеру ресурсів*** (*природно-кліматичних, історико-культурних та рекреаційних*) слугуватиме *суттєвим фактором стабілізації соціально-економічного розвитку сільських територій*. Водночас не варто забувати про *природоохоронний імператив* у забезпеченні *сталого розвитку сільських територій України*, що дасть змогу підняти на *якісно новий*

[418] Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии. Издание второе. М. : Белые Альвы, 2005. С. 114.
[419] Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии. Издание второе. М. : Белые Альвы, 2005. С. 123.
[420] Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии. Издание второе. М. : Белые Альвы, 2005. С. 125.
[421] Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии. Издание второе. М. : Белые Альвы, 2005. С. 146.
[422] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. Київ : Журналіст України, 2008. С. 30.
[423] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. Київ : Журналіст України, 2008. С. 39.

рівень не тільки *соціальне та економічне життя*, але й забезпечити *екологічне благополуччя кожної сільської родини*. В ***економічній сфері*** представниками сучасної фізичної економії *провідними завданнями* визнаються *забезпечення продовольчої безпеки країни та економічної ефективності сільського господарства, вільного розвитку сільськогосподарських підприємств як суб'єктів аграрного господарювання, підтримка малого і середнього підприємництва у селі, розвиток інформаційно-консультаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників*; в ***соціальній сфері***: *соціальної стабільності в суспільстві на основі розвинутого аграрного сектора економіки, вирішення проблем соціального характеру в сільській місцевості, забезпечення сільського населення робочими місцями, розвиток сучасної сфери обслуговування на селі, розвиток соціальної, інженерної, транспортної інфраструктури, формування позитивного ставлення до сільського способу життя*; в ***екологічній сфері*** *– розвиток екологічно орієнтованого сільського господарства та здійснення моніторингу екологічних параметрів системи аграрного господарювання, підвищення рівня якості та безпеки аграрної сировини і продовольчої продукції, виробництва екологічно чистої аграрної продукції, комплексного розвитку сільських територій з дотриманням екологічних пріоритетів, формування мережі природоохоронних господарств в структурі АПК, розвиток рекреаційного потенціалу сільських територій, розвиток органічного виробництва.*

Органічне сільське господарство є вагомою складовою забезпечення *сталого розвитку сільських територій*. Воно ґрунтується на *принципах природних екологічних систем і циклів*.

Екологізація виробництва є однією з його визначальних рис. Це стосується як *принципів ведення органічного землеробства*, *випасу худоби*, так і використання *природних систем у дикій природі* з метою *отримання врожаю* [424]. Саме *органічне сільське господарство* є переконливим прикладом *узгодження і гармонізації економічних, екологічних та соціальних цілей* як у галузі *сільського господарства*, так і в царині *функціонування сільських територій*.

Вирішення суто *економічних, соціальних чи екологічних питань* визнається представниками фізичної економії *недостатнім для*

[424] Важинський Ф. А., Колодійчук А. В., Потинський М. Л. Екологічні аспекти розвитку сільських територій. *Науковий вісник НЛТУ*. 2011. Вип. 21.10. С. 84.

побудови збалансованого, гармонійного життя людини, суспільства, людства. Тут важливо формувати *цілісний світогляд* у них.

Світоглядні питання мають бути органічно пов'язані з *космологічними*. З цього приводу *М. Руденко* наголошував: «*Земна людина* повинна мати *цільний світогляд*, а він, *світогляд*, складається не лише з *соціального*, а й з *космічного*». Вони повинні бути *нерозривно переплетені в світогляді*, «*якщо ж ці фактори існують нарізно, то це ще не світогляд*» [425].

Сталий розвиток сільських територій важливо розуміти як «*рівномірне нарощування позитивних соціальних показників (життєвого рівня населення, освіти, здоров'я)* в повній відповідності з *економічним та екологічним розвитком сільської місцевості*», який відзначається «*економічною ефективністю, екологічною безпекою і соціальною справедливістю*» [426]. *Природоохоронна діяльність* має органічно поєднуватись із ***розвитком різних секторів економіки*** (*аграрним, транспортним, лісовим, туристичним* тощо) і тільки в такому ракурсі може виступати *основним елементом стратегії збалансованого розвитку* [427].

Учення фізичної економії, утверджуючи *пошану до природи та її законів* в *усіх вимірах життєдіяльності людини і суспільства*, а також *єдність екологічних, соціальних та економічних її аспектів*, передбачає водночас *інтеграцію цих засад в їхньому світогляді*. Воно може стати вагомою *альтернативною парадигмою збалансованого розвитку України та її сільських територій*.

---

[425] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. Київ : Журналіст України, 2008. С. 495.

[426] Лісовий А. В. Сталий розвиток сільських територій як напрям забезпечення економічного зростання і якості життя селян. Теория и практика управления социально-экономическим развитием в странах СНГ. Экономические науки. С. 91–92. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94170/22L%D1%96sovy.pdf?sequence=1.

[427] Літвак О. А. Екологічна рівновага агроландшафтів регіону. *Фінансовий простір*. 2015. № 2 (18). С. 385.

РОЗДІЛ 3
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА

3.1. Політико-правові механізми реалізації ідей продовольчої безпеки в світі та Україні

Теорія збалансованого природокористування покликана допомогти сучасному людству побудувати *здорове та продуктивне життя* на засадах *гармонійного співжиття* з *природою* та забезпечення *повноцінної життєдіяльності майбутніх поколінь*. Тому *політико-правове забезпечення* формування *сталої суспільної практики виробництва, зберігання, поширення та споживання органічної сільськогосподарської продукції* є одним з провідних завдань *сучасної держави* з метою розвитку *суспільства* та забезпечення *високого рівня його здоров'я*.

Держава може стимулювати, як показує світовий досвід, *перехід виробників до природоохоронних технологій* через надання їм *державних інвестиційних позик, пільг в оподаткуванні, забезпечення державних гарантій іноземним капіталовкладникам в вітчизняне виробництво*, що орієнтується на *природоохоронні технології та випуск органічної продукції* [428]. Особливо важливим в цьому відношенні є створення *державних екологічних фондів*, в які йдуть *відрахунки відповідних коштів від виробників*, з яких вони повинні виділятись на *реалізацію природоохоронних заходів різних суб'єктів управління (державного, місцевого, виробників та інших учасників економічних процесів).* В Україні ці питання регулюють *Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.)* та *Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» (2013 р.)*, які передбачають цілий ряд *економічних механізмів стимулювання виробників до переходу на зазначені механізми господарської діяльності (податкові, кредитні пільги, амортизаційні заходи).* В цілому в *екологічній політиці держави* повинні превалювати *стимулюючі фактори над караючими щодо учасників процесу виробництва, збуту та поширення продукції і інформації про неї*, а також *принцип побудови системного забезпечення охорони*

[428] Шкуратов О. І., Чудовська В. А., Вдовиченко А. В. Органічне сільське господарство: еколого-економічні імперативи розвитку: Монографія. К. : ТОВ «ДІА», 2015. С. 159.

навколишнього природного середовища, за якого б органічно поєднувались *зусилля та інтереси держави, місцевого самоврядування, громадських організацій, виробників*.

Продовольча безпека є однією з пріоритетних для *міжнародного економічного співробітництва держав-членів ООН* і визнана *глобальною* за своїм характером *проблемою*. Передовсім такі повноваження у її розв'язанні покладені на *Організацію з питань продовольства і сільського господарства ООН (FAO)*. Вона покликана *узагальнювати світовий досвід формування сільськогосподарської політики, планування, розробки законодавчої бази та створення стратегії розвитку та підтримки сільськогосподарського виробництва, зниження рівня ризиків, пов'язаних з голодом*. Її фахівці окреслюють факт наявності в сучасному світі *продовольчої кризи*, що супроводжується зростанням майже в 2 рази цін на продовольчі продукти, та має в своїй основі цілий *комплекс чинників (економічних, демографічних, соціальних, природно-кліматичних)* [429].

Конкурентоспроможність держав у сучасному світі зокрема визнається через *критерій їхньої здатності вирішувати ефективно проблеми забезпечення продовольчої безпеки своїх громадян*. *Питання продовольчої безпеки в світових масштабах* досліджують та вирішують інші міжнародні організації: *Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку, Всесвітня продовольча рада, Світова продовольча програма*.

Нормативно-правове забезпечення проблем *продовольчої безпеки* у світі веде свої початки з 1974 р., коли на *Всесвітній продовольчій конференції ООН у Римі* була прийнята *Всезагальна декларація з ліквідації голоду і недоїдання*, схвалена *Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1974 р.* під назвою *«Міжнародні зобов'язання по забезпеченню продовольчої безпеки у світі».* У цьому документі вперше закріплено в юридичну практику поняття *«система всесвітньої продовольчої безпеки»*, яке передбачає *забезпечення наявності продовольства та виважених цін на нього в будь-який час, незалежно від економічних, політичних, природних умов*. Цей документ також вимагає створення *запасів продовольства для їх використання у надзвичайних ситуаціях*, забезпечення *працею*

[429] Чернелевська О. Л. Парадигми продовольчої безпеки. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2013. № 2 (22). С. 38–39.

населення в аграрних районах [430]. Цей документ був своєрідною реакцією на *світову зернову кризу* 1972–1973 рр., коли було вироблено тільки 1/3 від планованого обсягу продовольства. В *звіті Всесвітньої продовольчої конференції ООН* (Рим, 1974) *продовольча безпека* трактується в сенсі *доступності в будь-який час адекватних поставок продовольства в світі на основні продукти харчування з метою підтримки постійного розширення виробництва продуктів харчування, щоб компенсувати коливання виробництва та цін* [431]. В 1986 р. у *доповіді Світового банку «Бідність та Голод»* сформульована вимога *забезпечення населення світу в усі часи достатньою кількістю якісного продовольства для підтримки активного, здорового способу життя* [432]. *Римська декларація з всесвітньої продовольчої безпеки (1996)*, ухвалена на *Всесвітній зустрічі на вищому рівні з проблем продовольства*, більш чіткіше окреслила ***риси продовольчої безпеки***:

1) формування національної продовольчої системи через розширене відтворення;

2) фізична наявність продовольства та забезпечення доступності до нього;

3) підтримання стабільності національної продовольчої безпеки незалежно від конкретного стану природно-кліматичних та інших умов;

4) забезпечення продовольчої безпеки в національних масштабах та підтримання її автономного статусу у кожній державі;

5) створення економічних умов доступності продовольства для всіх верств населення в тій чи іншій країні [433].

Продовольча безпека у цьому документі окреслюється як «*ситуація, за якої люди у будь-який час мають фізичний, соціальний та економічний доступ до достатньої кількості безпечних та поживних продуктів харчування, які задовольняють їх дієтичні потреби та харчові вподобання для ведення активного та здорового*

[430] Чернелевська О. Л. Парадигми продовольчої безпеки. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2013. № 2 (22). С. 39.

[431] United Nations. 1975. Report of the World Food Conference. Rome, 15–16 November, 1974. New York.

[432] Poverty and Hunger, World Bank [Електронний ресурс]. 2012. Режим доступу: http://www.worldbank.org.

[433] Сельскохозяйственные перспективы ОЭСР-ФАО, 2013-2022 годы: основные положения [Електронний ресурс]. 2013. Режим доступу: http://www.fao.org.

стилю життя» [434]. Вона була доповнена *Концепцією багатофункціональності сільського господарства Організації з питань продовольства і сільського господарства ООН (1999 р.)*, у якій *охорона навколишнього середовища та розвиток сільських регіонів, створення конкурентоспроможного сільського господарства* визнані важливими *вимогами до побудови якісної продовольчої безпеки у сучасному світі* [435]. На *пострадянському просторі* рішенням *Ради глав урядів Співдружності Незалежних Держав* (2008 р.) *продовольчу безпеку* визначено як *систему, що чітко функціонує та забезпечує всі верстви населення продуктами харчування згідно з прийнятими фізіологічними нормами за рахунок власного виробництва та необхідного імпорту по тих продуктах, для виробництва яких немає внутрішніх умов* [436].

Нині вимагається *міжнародними нормативно-правовими документами* від світової спільноти забезпечувати *фізичний, соціальний та економічний доступ населення до якісних продуктів харчування в достатній кількості. Продовольча безпека* повинна функціонувати на *світовому, національному, регіональному рівнях*, а також на *рівні домашніх господарств*. *Мінімальним рівнем* для надійної підтримки продовольчими товарами за *критеріями Організації з питань продовольства і сільського господарства ООН* є наявність *запасів продовольства від минулорічного врожаю на рівні 17 % або ж спроможних задовольнити потреби населення країни протягом 2 місяців* [437]. Тому *вміння тими чи іншими державами забезпечити власну продовольчу безпеку* є важливою складовою її *національної безпеки та конкурентоспроможності на світовій арені*. Сьогодні у світі діє *Глобальний індекс продовольчої безпеки (Global Food Security Index)*, розроблений в 2012 р. *організацією «Economist*

[434] Declaration of the world summit on food security [Електронний ресурс]. 2009. Режим доступу: http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/Summit/Docs/Final_Declaration/WSFS09 Declaration.pdf.

[435] Чернелевська О.Л. Парадигми продовольчої безпеки. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2013. № 2 (22). С. 40.

[436] Про комплекс спільних заходів з підвищення продовольчої безпеки держав – учасниць СНД. Рішення Ради глав урядів Співдружності Незалежних Держав. 14 листопада 2008 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:cis.minsk.by/webnpa/text.aspx.

[437] Чернелевська О. Л. Парадигми продовольчої безпеки. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2013. № 2 (22). С. 41.

Intelligence Unit», який охоплює 34 критерії її побудови [438]. Він враховує такі характеристики:

1) якість та безпека;

2) фінансова доступність;

3) фізична доступність;

4) вплив природних факторів.

Для *держав певного рівня розвитку* характерний ***відповідний тип забезпечення власної продовольчої безпеки***:

1) **розвинені країни (США, країни ЄС, Канада, Австралія):** *внутрішня самодостатність (через активну підтримку вітчизняного виробника*), *забезпечення конкурентоспроможності своєї аграрної продукції на світових ринках*;

2) **держави-експортери сировини, що розвиваються (більшість арабських країн)**: *відмова від курсу, спрямованого на досягнення максимального рівня продовольчої забезпеченості, в основному імпорт сільгосптоварів за рахунок валютних надходжень від експорту сировини*;

3) **Саудівська Аравія**: *великі вкладення в національне сільське господарство*; 4) **країни, що розвиваються і мають значний резерв вільних робочих рук та сприятливі природні умови (країни Далекого Сходу, Південної та Південно-Східної Азії):** *створення орієнтованого на експорт АПК, досягнення та збереження рівноваги між темпами приросту сільгоспвиробництва та зростанням чисельності населення* [439].

В *сучасних міжнародних документах* питання забезпечення *належної продовольчої безпеки людства* доповнюється *вимогами екологічного характеру*. Так, *програма сталого розвитку ООН (2015 р.)* передбачає впровадження *сталих систем виробництва товарів в агропромисловій сфері* та введення *екологовідповідних методів в сільському господарстві*, які б забезпечували *зростання продуктивності та підтримувати екосистему в належному стані* [440].

[438] Global Food Security Index 2016: An annual measure of the state of global world security [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //foodsecurityindex.eiu.com.

[439] Пущак Я.Я. Продовольча безпека та шляхи її забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Економіка.* 2011. Спецвипуск 33. Частина 4. С. 112.

[440] Sustainable development goals [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:www.un.org/ sustainabledevelopment/hunger/.

В цілому *концепція сталого розвитку сільського господарства* поєднує *принципи захисту довкілля, економічного зростання та соціального розвитку* як необхідних *умов розвитку держави та суспільства*.

Продовольча безпека є важливою складовою *національної безпеки та національних інтересів* тої чи іншої *держави*. Це питання в *Україні* ґрунтовно було розглянуто на засіданні *Ради національної безпеки та оборони України 9 грудня 2005 р. «Про стан агропромислового комплексу та заходи щодо забезпечення продовольчої безпеки України»* [441]. *Закон України «Про основні засади державної аграрної політики за період до 2015 р.»* ***продовольчу безпеку*** окреслює як *складову економічної безпеки держави*, а її досягнення забезпечується через *створення сприятливих економічних, політичних, організаційних, правових умов здійснення сільськогосподарського виробництва* [442]. Натомість *Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України»* під *продовольчою безпекою* вбачає *захищеність життєвих інтересів людини*, яка передбачає *гарантування державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримки її звичайної життєвої діяльності* [443]. *Продовольча безпека* покликана гарантувати *соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, сталий економічний розвиток держави* [444]. *Продовольча безпека* в *вітчизняному законодавстві* також розуміється як *соціально-економічний та екологічний стан в державі*, при якому *всі її громадяни стабільно та гарантовано забезпечені продовольством*

[441] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 9 грудня 2005 року «Про стан агропромислового комплексу та заходи щодо забезпечення продовольчої безпеки України». *Указ Президента України від 28 грудня 2005 р. № 1867/2005* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http// www/rada.gov.ua

[442] Про основні засади державної аграрної політики за період до 2015 року [Електронний ресурс]. *Верховна Рада України. Закон України від 18.10.2005 р. № 2982-IV*. Режим доступу: http// www/rada.gov.ua

[443] Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» [Електронний ресурс]. *Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV*. Режим доступу: www/rada.gov.ua

[444] Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України [Електронний ресурс]. *Міністерство економіки України. Наказ № 60 від 02.03.2007 р.* Режим доступу: www/rada.gov.ua

в необхідній кількості, асортименті та належній якості [445]. *Національний інститут стратегічних досліджень України* окреслює *продовольчу безпеку* як «*такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-політичну стабільність у суспільстві, виживання і розвиток нації, особи, сім'ї, стійкий економічний розвиток*» [446].

Принципами побудови державної політики **в галузі** ***продовольчої безпеки*** є: *самозабезпеченість, незалежність, доступність, якість, реалізації яких можна досягти через ефективний розвиток агропромислового комплексу, зовнішньоекономічну діяльність в сфері АПК, формування відповідних доходів населення, гарантування збалансованого та якісного споживання* [447]. Важливо забезпечити *достатні обсяги продовольства для населення в необхідному обсязі, асортименті та якості*, зокрема, враховуючи його *екологічність*, а також *вільний доступ до нього всім соціальним та віковим категоріям населення*. При цьому також доцільно дбати про зростання *конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського виробника, захист національного ринку від неякісної продукції*, зростання *інноваційності продуктів харчування та технологій їх виробництва, суттєве посилення частки готової продукції замість сировини в структурі експорту*, створення *національних стратегічних запасів продовольства, спроможність постійно забезпечувати незалежно від сезону, клімату, економічної та політичної ситуації населення харчуванням в необхідних обсягах, асортименті та якості*. Особливо важливо звертати увагу на *якість продуктів харчування населення країни та її регіонів*, зважаючи на його спроможність підтримувати *фізичний, соціальний та інтелектуальний розвиток і відтворення населення країни*. Для цього необхідно аналізувати *рівень екологічності сільськогосподарської сировини та підтримки з боку держави екологічно-чистого*

[445] Постанова Верховної Ради України. Про прийняття за основу проекту Закону України про продовольчу безпеку України [Електронний ресурс]. *Верховна Рада України*. Режим доступу: http:zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3498-vi.

[446] Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення [Електронний ресурс]. *Національний інститут стратегічних досліджень України: офіційний сайт.* Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/ book/rozdil/rozd11.htm.

[447] Рогатіна Л. П. Теоретичні засади щодо формування продовольчої безпеки країни та її регіонів. *Вісник ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. Серія. Економічні науки.* № 2. 2017. С. 279.

продукту, характер розвитку *культури харчування населення на природовідповідних засадах та збереження фізичного й психічного здоров'я, стан системи державного та громадського контролю якості харчування* [448]. В цілому *процес продовольчої безпеки* може бути повноцінно забезпечений тільки за умови *узгодженої взаємодії економічної, екологічної, соціальної сфер агровиробництва України*.

Дослідники виокремлюють ***три напрямки державної політики в Україні в сфері продовольчої безпеки***:

1) досягнення повної продовольчої самозабезпеченості у виробництві стратегічних сільськогосподарських товарів (пшениця, гречка, рис, олійні, м'ясо, молочні продукти) та перетворення держави в великого експортера цих товарів;

2) становлення дієвого аграрно-промислового комплексу, стійкого до зовнішніх та внутрішніх загроз (в основі – збалансований розвиток всіх регіонів країни);

3) формування зовнішньоторговельних умов забезпечення продовольчої безпеки [449].

Сьогодні в світі для оцінки *стану продовольчої безпеки* найчастіше використовуються ***критерії Організації економічного співробітництва та розвитку***:

1) фізична доступність продовольства;

2) економічна доступність продовольства;

3) сталість харчування та стабільність продовольчого ринку [450].

За *міжнародними стандартами*, щоб забезпечити *національну продовольчу безпеку*, важливо *не допускати перевищення рамок імпорту продовольства більше, ніж 18–35 %*. В *Україні* натомість він досягає *близько 50 %*, що становить *серйозну загрозу для національної безпеки в цілому*, бо таким чином за певних умов може породити *серйозну внутрішню соціальну нестабільність та підірвати довіру до держави в цілому* [451]. Цю проблему можна подолати за рахунок

[448] Рогатіна Л. П. Теоретичні засади щодо формування продовольчої безпеки країни та її регіонів. *Вісник ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. Серія. Економічні науки.* № 2. 2017. С. 281.

[449] Пущак Я. Я. Продовольча безпека та шляхи її забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Економіка.* 2011. Спецвипуск 33. Частина 4. С. 113.

[450] The Medium Term Impacts of Trade Liberalization in OECD Countries on the Food Security of Non-member Countries. Paris, 2002.

[451] Пущак Я. Я. Продовольча безпека та шляхи її забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Економіка.* 2011. Спецвипуск 33. Частина 4. С. 110.

інтенсивного розвитку національного АПК, а не зводячи все тільки до введення *обмежуючих тарифів та квот на імпорт*.

Таким чином, *проблема продовольчої безпеки населення як в сучасному світі загалом, так і в Україні зокрема* постала однією з провідних в *системі заходів міжнародних та національних організацій й інститутів,* для ефективного вирішення якої необхідно створити *ефективні політико-правові механізми вирішення*, котрі матимуть *комплексний та системний характер*. Ігнорування її або ж зволікання з реалізацією даного питання, як показує досвід багатьох країн, завершується відверто *негативними наслідками для життя та здоров'я людей*, тим самим руйнуючи основу для *повноцінного розвитку людини та суспільства*, та зводячи їх до банальної *проблеми виживання*.

3.2. Політико-правовий вимір розвитку органічного землеробства та забезпечення збалансованого природокористування

Виробництво органічної сільськогосподарської продукції набуває все більших масштабів у світі. Об'єднує *виробників органічної сільськогосподарської продукції* у світі *Міжнародна Федерація органічних сільськогосподарських рухів (IFOAM)*, створена в 1972 р. На сьогодні вона об'єднує більше 700 учасників зі 108 країн світу. Необхідними *складовими* його *ланками* є «*виробництво-переробка-реалізація*», кожен з яких важливо брати до уваги та враховувати вимоги до забезпечення їх *органічного та екологічно безпечного характеру*, та підтримання *обґрунтованого впливу на природу* з метою *недопущення виникнення дисгармонійних процесів у ній та створення сприятливого природнього середовища для майбутніх поколінь людей*, тим самим забезпечуючи *екологічно, соціально та економічно доцільне виробництво сільськогосподарської продукції і сировини. Лідерами її споживання* є США, ЄС та Китай, а *найбільші площі для його розвитку* зосереджені в Океанії (40 %), Європі (27 %), Америці (19 %) та Африці (2 %). В Європі *найбільшими споживачами органічної сільськогосподарської продукції* є Данія, Швейцарія, Австрія . У світі *безумовними лідерами органічного виробництва* є *Австралія* та *Аргентина*, в яких використовується понад 44 % площ світових угідь, відведених під вирощування *органічної сільськогосподарської продукції*. *Україна* обіймає як виробник органічної сільськогосподарської продукції *10 місце серед*

європейських країн, спеціалізуючись на вирощуванні *зернових, зернобобових та олійних культур*, але *основний масив виробленої продукції* йде на *експорт* (90–95 %), передовсім в *країни ЄС*. *Основними споживачами органічної продукції сільського господарства України* є Німеччина, Польща, Британія, Австрія, Італія, Швейцарія. Але нерідко *перешкодою* для *повноцінного експорту органічної продукції з України* є її *невідповідність міжнародним стандартам якості для продуктів харчування*.

За *площею сертифікованих сільськогосподарських угідь*, відведених під *виробництво органічної продукції*, Україна входить до *20 світових лідерів*. *Україна* є *лідером в Східній Європі* щодо *сертифікованої площі органічних сільськогосподарських угідь (понад 270 тис. га),* а *частка сертифікованих угідь*, відведених для *вирощування органічної продукції, відносно всіх сільськогосподарських угідь* України становить бл. 0,7 %. Вона спеціалізується на виробництві *зернових, зернобобових та олійних культур*.

Органічне землеробство є важливою складовою *збереження природних ресурсів та можливості їх відтворення*, *забезпечення покращення стану ґрунтів та становлення екологічно стійких агроландшафтів*. *Культивування виробництва органічної сільськогосподарської продукції* «забезпечує *збереження продуктивності сільськогосподарських угідь, підвищення їхньої екологічної стійкості, відтворення родючості ґрунтів, захист їх від деградації* і на цій основі – отримання *високої та стабільної врожайності сільськогосподарських культур*» і базуючись на цьому, забезпечувати *розвиток сільськогосподарського виробництва та підтримання в належному стані довкілля*. Водночас воно може виступати вагомою складовою *зміни свідомості населення, побудови гармонійних відносин з навколишнім природним та соціальним середовищем.* Сучасна наука довела, що *забруднене довкілля* є *причиною близько 70 % всіх захворювань, 60 % всіх випадків неправильного фізичного розвитку і більше 50 % випадків смертності*.

Органічне землеробство є цілісною системою принципів, норм та вимог, зокрема, *політичних та правових*, що виступають важливими *регуляторами в процесі організації та реалізації сучасного сільськогосподарського виробництва*. *Міжнародна федерація з*

розвитку органічного землеробства визначає *органічне землеробство* як таке, що «об'єднує *всі сільськогосподарські системи, які підтримують екологічно-, соціально- та економічно доцільне виробництво сільськогосподарської продукції*. В *основі таких систем* лежить використання *локально-специфічної родючості ґрунтів як ключового елементу успішного виробництва*. Такі системи використовують *природний потенціал рослин, тварин і ландшафтів* та спрямовані на *гармонізацію сільськогосподарської практики та навколишнього середовища*».

У світі є прихильники *зменшення використання та виробництва м'ясної продукції*, вважаючи, що таким чином буде забезпечено *більш раціональне використання земельних та водних ресурсів*. Водночас це сприятиме відновленню *біорізноманіття та скороченню викидів вуглецю в атмосферу*. Мотивується така позиція тим, що *матеріальні затрати на годівлю та утримання тварин* помітно перевищують *доходи від виробництва продукції галузі тваринництва*. Як *альтернатива* пропонуються *розвиток агролісівництва, розумного фермерства (передбачає впровадження сучасних інформаційних та комунікаційних технологій), органічного виробництва*. Перехід до *агродіяльності в рамках дрібних та середніх ферм* дозволяє, як показує світовий досвід, *зменшити негативне навантаження на навколишнє середовище та сприяє біорізноманіттю*. Це пов'язане з утвердженням поняття *«сталого споживання» (sustainable diet),* в якому ставиться акцент на розширення *використання в харчовому раціоні людей рослинної їжі на противагу м'ясній їжі*, надмірне споживання якої несе *помітні загрози для життя та здоров'я людини в сучасному світі*. Тому *органічне виробництво* може сприяти розвитку як *малого аграрного бізнесу*, так і *відродженню та економічному піднесенню депресивних районів*. *Перевагами органічного виробництва* дослідники вважають «*мінімальний негативний вплив на навколишнє середовище, створює додаткову кількість робочих місць та є краще адаптованим під екстремальні погодні умови*» . Його розвиток повинен розглядатись в *контексті сталого розвитку* та «передбачає поєднання *захисту довкілля, економічного зростання і соціального розвитку держави*, що гарантуватиме *населенню високу якість продукції як важливої складової продовольчої безпеки*».

Державною цільовою програмою розвитку села на період до 2015 р. було передбачено довести *обсяги виробництва органічної продукції в 2015 р. до 10 % від загального обсягу валової продукції сільського господарства України*, що так і залишилось лише на рівні побажань [452]. Дослідники відзначають нагальну потребу розробки *урядової стратегії та програми державної підтримки розвитку органічного сільського господарства*, що є поважним *чинником*, котрий регулює *формування ринку органічної сільськогосподарської продукції*. Однією з важливих складових цього процесу є *проблема сертифікації продукції органічного походження*, що передбачає дотримання *цілого комплексу вимог та умов*. Згідно *вітчизняного закону «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини»* (від 03.09.2013, набув чинності 9.01.2014 р.) [453, 454] займатись *виробництвом органічної продукції* може *фізична або юридична особа з будь-якою формою власності*, котра пройшла *оцінку відповідності органічної продукції і володіє сертифікатом відповідності та включена в Реєстр виробників органічної продукції*.

Створення відповідної *нормативно-правової бази* є нагальним питанням для забезпечення успішного функціонування *органічного землеробства в Україні та вихід його продукції на європейський та світовий ринки органічної продукції*. Це пов'язано з реорганізацією *політичної та правової системи вітчизняного суспільства*, *зміною світогляду його представників в бік пошуку гармонізації відносин людини, економіки та природи, відхід від засад суспільства модерної доби*, котрі спрямовували людину на *оволодіння силами природи та представляли саму природу як щось вторинне щодо потреб та інтересів людини, держави та суспільства*. В цьому відношенні можна в певній мірі згодитись з пропозиціями дослідника даного питання *В. М. Якубів*: «Тому *одним із найперших завдань у процесі розвитку екологічного землеробства є законодавче врегулювання цього процесу* з детальним обґрунтуванням *регулювальних,*

[452] Державна цільова програма розвитку села на період до 2015 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/ show/1158-2007-%D0%BF.

[453] Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини. *Закон України від 03.09.2013 № 425-VII* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/425-18.

[454] Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 03.09.2013 р. № 425 – VII. *Голос України*. 2013. № 188.

мотиваційних і контрольних функцій відповідних органів»[455]. *Успішний розвиток органічного сільськогосподарського виробництва* можливий тільки за зміни ставлення до нього у суспільства *від сприйняття його екзотики та забавки для багатих людей* до розуміння його як *необхідної складової побудови природовідповідного способу життя та діяльності, розвитку фізичних, соціальних, інтелектуальних, творчих аспектів особистості людини, спрямованих на її усестороннє удосконалення, забезпечуючи гармонію духу та тіла*.

Принципами органічного землеробства визнаються наступні моменти:

1) відповідність ґрунтового покриву до біологічних потреб культур;

2) дотримання сівозміни;

3) обов'язкове внесення гною та сидератів (бобових, зернобобових, багаторічних трав) для удобрення ґрунтів;

4) обробіток ґрунту має бути спрямований на збереження родючості та боротьбу з бур'янами;

5) здоров'я ґрунтів, рослин, тварин, людини та планети як цілісної системи;

6) екології (опора на живі екологічні системи та цикли, підтримка їх та взаємодія з ними);

7) справедливості (врахування загального стану навколишнього природного середовища та його можливостей);

8) турботи (запобіжний та відповідальний характер управління органічним сільським господарством).

Таким чином, мають забезпечуватись не тільки *виробничий*, але й *економічний, екологічний та соціальний компоненти функціонування органічного сільського господарства* як системи, що нерозривно пов'язана з *природним та соціально-економічним середовищами. Технології органічного господарювання* є ефективні тільки там, де є в наявності *родючі ґрунти та сприятливі природні умови*. За дотримання таких умов врожайність на 70–110 % є більша, ніж в господарстві, де агровиробництво ведеться традиційними методами.

Державна підтримка виробників органічної сільськогосподарської продукції є важливим чинником зростання його

[455] Якубів В. М. Розвиток органічного землеробства в Україні: екологічний та соціоекономічний ефекти. *Економіка АПК*. 2013. № 11. С. 27–32.

ваги в сільському господарстві країни загалом, як це демонструють приклади сусідніх з Україною держав, передовсім *Польщі, Чехії, Словаччини*, де воно інтенсивно розвивається в останні два десятиріччя. Вона охоплює розробку на державному рівні *програм та планів його розвитку*, прийняття *законодавства*, що регулює *організаційно-правові засади його ведення*. Саме ці країни є головними конкурентами для органічного сільськогосподарського виробництва України на європейському ринку. Без відповідної *державної підтримки* органічне виробництво сільськогосподарської продукції *не витримає конкуренції з традиційним сільським господарством* як всередині країни, так і поза її межами. Дослідниця *В. М. Якубів* пропонує ряд ***шляхів розв'язання такої проблеми***:

1) створення загального плану дій щодо розвитку органічного землеробства в Україні на 2014–2020 рр.;

2) наукове обґрунтування, з конкретними розрахунками стратегії розвитку органічного землеробства на вказаний період;

3) розробка та удосконалення нормативно-правової бази регулювання розвитку органічного сільськогосподарського виробництва;

4) обґрунтованість регіональних стратегій розвитку органічного землеробства і тваринництва в межах загальнонаціональної стратегії;

5) створення цілісного та системного механізму регулювання, контролю якості та сертифікації продукції органічного виробництва [456].

Необхідності для здійснення такого кроку свідчить європейський досвід. Так, в 1997 р. *Міністерством сільського господарства Франції* був введений в дію *Багаторічний план розвитку і просування органічного сільського господарства*, який передбачав *фінансову підтримку агропідприємств, що переходили на засади органічного виробництва*, що дозволило Франції вже в наступному десятиріччі відновити втрачені позиції одного з лідерів ринку органічної сільськогосподарської продукції в ЄС. Саме завдяки інтенсивній державній підтримці *Німеччина сьогодні обіймає друге місце в світі та перше місце в Європейському Союзі* за обсягами ринку органічної продукції. У нашого найближчого сусіда – *Польщі*, сьогодні є *одні з*

[456] Якубів В. М. Розвиток органічного землеробства в Україні: екологічний та соціоекономічний ефекти. *Економіка АПК*. 2013. № 11. С. 27–32.

найкращих у Європі показників у розвитку органічного сільського господарства. *Держава тут підтримує з національного бюджету наукові дослідження, компенсує витрати на інспектування та сертифікацію, дорадчі послуги, сприяє поширенню інформації про продукцію, сприяє залученню фермерів до підтримки якості харчових продуктів*. В *Туреччині* спеціально з *державного бюджету* фінансується *проект «Поширення знань про органічне сільське господарство»*, що сприяє утвердженню *фахових знань у населення про виробництво, споживання, поширення органічної продукції*. Уряд *Молдови* шляхом надання *субсидій державним і громадським організаціям*, котрі купують *органічну харчову продукцію*, прагне таким чином стимулювати *її споживання у країні*. В *Німеччині* в *структурі доходів органічної ферми* близько 40 % становлять *субсидії та дотації з боку держави*.

Близькими до цього є висновки іншої української дослідниці, *О. Шумейко*: «*Аграрний сектор України* володіє широким спектром можливостей щодо розвитку *органічного напряму господарювання*, проте розраховувати на успіх можна лише за умови *законодавчого і нормативно-правового забезпечення, впровадження екологічного менеджменту, належної державної підтримки та суспільного визнання в країні органічного виробництва*» [457]. Відсутність *належної державної підтримки та протекційної політики для малих і середніх господарств,* що працюють на *принципах органічного виробництва сільськогосподарської продукції* робить її *неконкурентною та беззахисною перед агресивними діями великих агрохолдингів*. Важливо *фінансувати* не тільки *процес виробництва та збуту органічної продукції,* але й *процес наукових досліджень, консультаційної допомоги, сертифікації та маркетингу органічної продукції*, з чим в Україні є серйозні проблеми, а звідси *слабка наукова основа органічного виробництва сільськогосподарської продукції та незадовільний поінформованості про неї українських громадян*.

Суттєвим чинником заохочення виробництва органічної продукції, як показує європейський досвід, є *компенсація державою витрат безпосередніх виробників на екологічні та природоохоронні заходи*, що робить їхню продукцію в *ціновому відношенні* більш доступною для ширшого споживача. Сьогодні така продукція з

[457] Шумейко О. Органічне агровиробництво України: тенденції розвитку та виклики інституціонального забезпечення. *Вісник ТНЕУ*. 2016. № 2. С. 33–42.

об'єктивних причин, пов'язаних з переходом господарств від традиційних до органічних форм господарювання, що є пов'язано з значними матеріально-технічними та фінансовими затратами, в світі та Україні є *доступна для споживачів з середнім та високим рівнем доходів*. Це в значній мірі пояснює, чому *вітчизняні виробники органічної продукції* передовсім орієнтуються на *її експорт*. *Підвищення рівня доходів громадян України* в поєднанні зі *зміною їхньої свідомості* в бік усвідомлення *свого нерозривного зв'язку з природним середовищем,* яке має бути *екологічно безпечним для їхнього життя та здоров'я*, помітно змінить таку ситуацію в бік *переорієнтації виробників органічної продукції на вітчизняний ринок та розширення масштабів та асортименту сектору органічної продукції* на *українському ринку аграрної та агропродовольчої продукції*. Тому *успіхи або невдачі у розвитку органічного сільськогосподарського виробництва* будуть йти в парі з *відповідними позитивними чи негативними трансформаціями в соціальній та економічній сферах вітчизняного суспільства та побудови сприятливої до виробників, реалізаторів та споживачів державної екологічної та економічної політики*. Сама *політика держави*, її *центральних та місцевих органів щодо сектору органічного сільськогосподарського виробництва* має бути *комплексною і системною*, та охоплювати створення сприятливих *інвестиційного, податкового, митного, фінансового, кредитного, цінового клімату для національних виробників та реалізаторів на внутрішньому й зовнішньому ринках*, стимулювати та підтримувати *ефективні науково-дослідні та освітні проекти* в цій сфері в Україні та їх представлення на світовій арені.

Ще однією *потенційною загрозою внаслідок відсутності системно розробленого законодавства*, що регулює *сферу виробництва, збуту та маркування органічної сільськогосподарської продукції* є поява значної кількості *псевдо-виробників*, котрі *маскують свою діяльність та її результати під виглядом органічного виробництва*, що *дискредитує саме органічне виробництво* в очах вітчизняного споживача.

В сучасних умовах в світі *домінуючою тенденцією* є перехід до *принципу міжнародної стандартизації процесу виробництва та збуту сільськогосподарської продукції органічного походження*, що є пов'язано з *глобалізацією та утвердженням великих соціально-*

політичних спільнот, наприклад Європейського Союзу, *їх пріоритетом перед вимогами національного законодавства*. Ці *стандарти* покликані гарантувати:

1) високу якість продукції;

2) раціональне використання природних та людських ресурсів;

3) збереження біорізноманіття;

4) впровадження систем збалансованого виробництва без ГМО, синтетичних пестицидів та мінеральних добрив.

Основними міжнародними стандартами органічного виробництва виступають:

1) Базові Міжнародні Стандарти органічного виробництва та переробки продукції, прийняті Міжнародною Федерацією органічних сільськогосподарських рухів (IFOAM);

2) Стандарти Європейського Союзу (Постанова Ради ЄС 2092/91 про органічне виробництво);

3) Стандарти Комісії з Кодекс Аліментаріус, ухвалені спільно Організацією з продовольства та сільського господарства при ООН (FAO) і Комісії з Кодекс Аліментаріус (Всесвітньою організацією охорони здоров'я) (FAO/WHO);

4) приватні стандарти, які розробляються окремими організаціями з надання послуг із сертифікації процесу виробництва. Загальні цілі та вимоги до побудови органічних стандартів визначені в 2010 р. Міжнародною Федерацією органічного сільськогосподарського руху (IFOAM).

В Україні *сертифікація органічного виробництва* розпочалась наприкінці 90-х – на початку 2000-х рр. Дослідники відзначають утвердження в *Україні* в останні два десятиріччя ***двох визначальних напрямів розвитку сертифікованого органічного сільського господарства***:

1) *підприємницький* (великі та середні господарства, створені на базі колишніх колективних сільськогосподарських підприємств);

2) *фермерські господарства*, що презентують *малий агробізнес*.

Суттєвими перешкодами на шляху розвитку органічного виробництва в Україні є *відсутність належного інституційного забезпечення,* зокрема *чітких та зрозумілих правил його формування та розвитку,* а також *узгодження вітчизняного правового поля з законодавством країн ЄС щодо органічного виробництва*. Саме це робить доволі незначними *масштаби органічного виробництва в*

Україні. Сьогодні, за офіційними даними, в Україні органічним виробництвом займаються 164 сільськогосподарські підприємства на загальній площі понад 272,85 тис. га, що відносно всіх виробників, працюючих в вітчизняній аграрній сфері, становить тільки 0,29 %, а відносно загальної площі сільськогосподарських угідь – 0,66 %. ажливою *умовою розвитку органічного виробництва* є *підтримка державою (правова та фінансова) безпосередніх виробників*, зокрема їх *дотування та субсидування*.

Долучення *громад сіл та невеликих міст, громадських організацій, органів місцевого самоврядування* до процесу *організації виробничих та збутових структур*, що працюють з *органічною сільськогосподарською продукцією,* змінило б ставлення суспільства до такої продукції з позиції *«дивакувате заняття»* або *«забаганка для багатіїв»* до позиції необхідної складової *збереження здоров'я нації та довкілля*, якому нерідко *серйозної шкоди* завдає *велике сільськогосподарське виробництво*, використовуючи *протиприродні технології та компоненти*, навчило б людей *самоорганізовуватись*, забезпечуючи *соціальний та економічний розвиток своїх громад*, поглиблюючи своє розуміння *законів функціонування природи та власного організму*. В свою чергу, це стимулюватиме *вітчизняну освіту та науку* більш продуктивніше працювати над проблемами *формування відповідних кадрів та розробки технологій виробництва, зберігання, транспортування, збуту органічної продукції, прогнозування, планування та механізмів управління цими процесами.* Нині в Україні є *вельми незначна* у порівнянні з провідними європейськими виробниками органічної сільськогосподарської продукції (Німеччина, Іспанія, Італія, Польща) *площа сертифікованих Міжнародною федерацією органічного сільськогосподарського руху (IFOAM) земель*, на яких вирощується *органічна сільськогосподарська продукція* (в 2013 р. вона становила 303,6 тис. га, тобто всього 0,83 % від загальної площі сільськогосподарських угідь). Якщо в 2002 р. в Україні було зареєстровано 31 господарство, що має право називатись органічним, то в 2016 р. вже було 360 сертифікованих органічних господарств, що свідчить про *швидкі темпи його розвитку*. В Україні станом на кінець 2016 р. також сертифіковано *550 тис. га дикоросів*.

Підставою для здійснення *сертифікації земель* власне і стають *стандарти Міжнародної федерації органічного*

сільськогосподарського руху. Стандарти органічного виробництва сільськогосподарської продукції та її маркування покладені в основу *сертифікації продукції*, що *йде на експорт*, яка здійснюється *зарубіжними сертифікаційними організаціями (Глобальна мережа екологічного маркування (GEN), Міжнародна федерація органічного сільськогосподарського руху (International Federation of Organic Agriculture Movements, IFOAM))* згідно вимог *міжнародного стандарту ISO 14024*. Всього в Україні працюють *13 міжнародних сертифікаційних організацій* – представників Швейцарії, Франції, Нідерландів, Туреччини, Австрії, Німеччини, Італії, а також *український орган сертифікації «Органік стандарт»*. Важливо налагодити їх співпрацю з *державними інститутами в Україні*, які займаються забезпеченням *контролю якості сільськогосподарської продукції.*

За сприяння *швейцарського Інституту екологічного маркетингу* в 2007 р. створено *український сертифікаційний центр «Органік стандарт»,* який в 2009 р. здобув *міжнародну акредитацію*.

Важливо виробити в Україні *національні правила на державному рівні,* що регулюють розвиток *органічного виробництва* на підставі *чинних провідних міжнародних стандартів*. Поки що в Україні діють тільки *приватні стандарти*, найвідомішим з яких є "*БІО-Лан"*, але вони є чинні передовсім для *виробників*, що працюють на *внутрішньому українському ринку*, і *не займаються виробництвом продукції на експорт*, зокрема, в *країни ЄС*. Доцільно вибудовувати *національну систему стандартизації, сертифікації, маркування сільськогосподарської продукції органічного походження*, а не обмежуватись дією *окремих, розрізнених законодавчих та підзаконних актів*, які регулюють питання *управління якістю продукції, сертифікації та стандартизації*, окреслюють *завдання щодо якості окремих видів продукції та продукції для окремих категорій населення (в тому числі дітей),* встановлюють *перелік дозволених для використання добрив в сфері органічного виробництва*, а також *діючих окремих національних стандартів*. У *країнах Європейського Союзу* в одних країнах існує ***державна система сертифікації*** *(Данія, Фінляндія),* в інших – ***приватна система сертифікації*** *(Франція, Німеччина, Нідерланди, Швеція)*. Тому Україні важливо вибудувати *власну систему національної сертифікації*, яка б враховувала *українські реалії* та дозволяла

регулювати *всі сторони функціонування органічного сільського господарства*.

Наближеність вітчизняного законодавства до європейського законодавства в цій сфері полегшить *міжнародну співпрацю українських виробників на європейському та світовому ринку*. Ще в 1993 р. прийнята *Директива ЄС*, котра закріпила значні переваги *екологічно сертифікованої продукції над тією, що не має відповідного сертифікату та маркування*. Тому вітчизняному виробнику органічної продукції важливо враховувати цей момент, працюючи на зовнішньому та внутрішньому ринках.

В *країнах Європейського Союзу* підставою для формування *нормативно-правової бази* в сфері органічного виробництва є *Постанова Ради ЄС та Постанова Комісії ЄС «Детальні правила щодо органічного виробництва, маркування і контролю для впровадження Постанови Ради (ЄС) № 834/2007 стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів»*. В *Європейському Союзі* сформувалось ***три основні моделі контролю за якістю органічної продукції***:

1) держава здійснює акредитацію приватних контролюючих органів та забезпечує нагляд за ними;

2) держава діє як сертифікаційний орган (делегує свої повноваження одному або декільком контролюючим органам, здебільшого державним);

3) інспектування та сертифікацію здійснюють приватні контролюючі органи.

Контролюючим органам ЄС надано *право працювати в країнах світу, де немає власного законодавства, що регулює сферу органічного виробництва сільськогосподарської продукції, якщо виробники з цих країн прагнуть реалізовувати свою продукцію на ринках ЄС*.

Переважно надаються *3 роки на переведення господарства з традиційних форм господарювання на засади органічного виробництва продукції (рослинництві) та до 1 року в тваринництві*. Важливо відзначити, що *сертифікації* піддається *весь процес здійснення органічного виробництва (грунт, технології, енергетичні якості продукту, умови зберігання та переробки, транспортування та збуту продукції)*, а не тільки сам його *кінцевий продукт,* вимагається *реальне забезпечення незалежності діяльності*

інспекційних організацій та контролю за ними, щоб не було з їх боку зловживань. При чому *сертифікація* повинна здійснюватись *щороку*, *двічі в один рік*. *Структури*, що провадять *сертифікацію*, при вивченні стану *потенційного отримувача сертифікату*, повинні враховувати ***наступні моменти***:

1) географічне розташування;

2) стан клімату та ґрунту;

3) стан довкілля;

4) специфіка виробництва;

5) соціальне середовище.

В світі *стандарти для сфери органічного виробництва* поділяються на ***такі групи***:

1) **міжнародні стандарти** (окреслюють мінімальні вимоги до виробництва органічної сільськогосподарської продукції та спрямовані на встановлення системи стандартів для державних та приватних органів сертифікації);

2) **національні обов'язкові стандарти** (розроблені з урахуванням міжнародних стандартів, існують у форматі постанов, що є юридично взаємопов'язаними);

3) **місцеві стандарти** (сформовані на добровільних засадах, встановлених органами сертифікації).

Але важливо розробляти *нормативно-правову базу*, спеціально призначену для *галузі органічного сільськогосподарського виробництва* та його *стандартизації, сертифікації і маркування*, а не тільки в масштабах *загальних правових вимог*, де є вже в Україні конкретні результати. Одним з перших став *Закон України «Про стандартизацію» (2014 р.),* котрий *обмежує вживання назв у виробах, що нібито свідчать про їхнє органічне походження без наявності відповідного сертифікату якості* [458].

В Україні *перші спроби правового регулювання сфери органічного виробництва сільськогосподарської продукції* знайшли відображення в *проекті Закону України «Про органічне виробництво» від 21.02.2008 р*. [459], де *органічне виробництво* окреслюється як «*діяльність операторів, що застосовують принципи, правила та*

[458] Закон України «Про стандартизацію». *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 31. С. 1058.

[459] Проект Закону України «Про органічне виробництво» від 21.02.2008 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.minagro.gov.ua/

методи органічного виробництва на всіх етапах його виробництва, які дають змогу виготовляти натуральні продукти з оздоровчими властивостями, а також зберігати та відновлювати природні ресурси в процесі виробничої діяльності». Більш цілісне бачення органічного виробництва було запропоновано в *наступному проекті цього закону від 21.04.2011 р*.: це «*цілісна система господарювання та виробництва харчових продуктів та для використання на нехарчові цілі, метою якої є отримання органічної продукції на всіх її стадіях виробництва і яка враховує вимоги щодо вирощування, виробництва, переробки, сертифікації, маркування, перевезення, зберігання та реалізації органічної продукції, спрямована на поліпшення основних показників стану здоров'я населення, охорони довкілля, на забезпечення раціонального використання і відтворення ґрунтів та інших природних ресурсів*» [460]. Ще одне, доволі *повне визначення органічного виробництва* міститься у *проекті Закону України «Про засади органічного виробництва» (від 18.01.2012 р.)*: це є «*цілісна система господарювання та виробництва харчових продуктів (сировини) та інших видів продукції, метою якої є отримання органічної продукції (сировини) на всіх стадіях її виробництва і яка враховує вимоги щодо вирощування та введення в обіг органічної продукції (сировини), спрямована на поліпшення основних показників стану здоров'я населення, охорону навколишнього природного середовища, забезпечення раціонального використання і відтворення ґрунтів та інших природних ресурсів*»[461].

Норми законодавства, офіційні стандарти щодо органічного сільськогосподарського виробництва, та *інститути й організації*, що працюють в даній сфері, будуть дієвими лише тоді, коли вони набудуть *неформального характеру*, тобто відповідатимуть *морально-етичним нормам та цінностям українського суспільства*, і вважатимуться *надбанням кожного учасника цього процесу (виробника, реалізатора, споживача тощо)*, тобто стануть елементами *органічної модернізації вітчизняного суспільства*. Самого лише *контролю з боку держави та інших офіційних*

[460] Про органічне виробництво. Проект Закону України від 21.04.2011 № 7003. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/view/jf5ej00g?ed=2011_04_21&an=7.

[461] Проект Закону України «Про засади органічного виробництва» від 18.01.2012 р. № 9707-1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF7HN01A.html.

інституцій буде явно недостатньо, аби забезпечити *ефективне функціонування системи органічного сільського господарства в Україні*. До того ж важливим є утвердження в *свідомості суспільства* ідеї *якісного життя людини та дбайливого, раціонального природокористування,* з чим в вітчизняному суспільстві нині є серйозні проблеми. Тобто, *органічне виробництво* має стати *складовою більш ширшої системи*, що поєднує *матеріальну та духовну сфери життєдіяльності суспільства та його представників*. За гарними та правильними деклараціями як з боку держави, так і представників суспільства мало є конкретних справ по їх реалізації. Відомо, що *соціальна активність громадян* є важливим елементом побудови *громадянського суспільства*, до якого ми прагнемо. Тому в цьому відношенні важливими є діяльність *інститутів громадянського суспільства (школи, церкви, громадських організацій, засобів масової інформації тощо)* з метою допомогти не тільки познайомити *членів українського суспільства з засадами здорового способу життя та органічного виробництва, охорони навколишнього середовища,* але й допомогти їх *трансформувати в цінності,* котрі були б *важливими регуляторами життєдіяльності людей*, як *тих*, що залучені *безпосередньо у процеси органічного сільського господарства*, так і тих, *хто споживає результати їхньої праці.* В цілому без формування *природоохоронної та екологічної складової в свідомості та підсвідомості* (на рівні *традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів, стилів поведінки*) вітчизняного суспільства буде складно забезпечити повноцінний розвиток цього сектору економіки. *Поінформованість населення щодо проблем виробництва та використання,* а також *збуту органічної продукції, культивування здорового способу життя та становлення екологічної свідомості високого рівня* є *необхідними складовими підтримки державної політики* в цьому напрямку. Нерідко саме *консерватизм свідомості населення* є *суттєвою перепоною* для розвитку цього сектора сільського господарства в Україні. Помітно впливають на цей процес і такі *фактори* як *низький освітній та матеріальний ценз сільських жителів, ринкова кон'юнктура*.

Дослідники виокремлюють *групу факторів організаційно-правового характеру*, котрі помітно впливають на процес розвитку органічного сільськогосподарського виробництва:

1) інституційне забезпечення; 2) законодавче забезпечення; 3) національна система органічної сертифікації та стандартизації; 4) державна підтримка; 5) розвиток торговельно-збутової мережі; 6) інформаційне забезпечення; 7) екологічний аудит та контроль; 8) експортно-імпортна політика; 9) переробна промисловість.

Іншими *групами факторів*, що також помітно можуть змінити в кращий чи гірший бік стан органічного сектору сільського господарства, є *фінансово-економічні, технологічні, соціально-психологічні чинники*. І жодну з цих груп не можна ігнорувати або не звертати належної уваги, якщо прагнемо досягнути реальних успіхів. Тому *екологічна, наукова, освітня, економічна, соціальна складові* повинні враховуватись *одночасно* при виробленні *державної політики щодо органічного виробництва та створення ефективного підґрунтя для його розвитку*.

Вітчизняними дослідниками *інституційне середовище органічної сільськогосподарської продукції* окреслюється «як *сукупність формальних та неформальних інституцій, що визначають і регулюють еколого-економічні, соціально-культурні, нормативно-правові, політичні інструменти виробництва органічної сільськогосподарської продукції, утворюючи систему суспільно-виробничих, фінансово-економічних та регуляторних взаємозв'язків, сприяючи їх реалізації».* Отже, це проблема набагато ширша і комплексна, ніж тільки *регулювання питань виробництва, зберігання чи збуту органічної продукції* і вимагає серйозних *соціально-політичних, науково-технічних та технологічних, інтелектуальних та духовних трансформацій у вітчизняному суспільстві*, *зміни способу його життєдіяльності на природозберігаючих засадах*.

В міжнародних документах *органічне сільське господарство* конституюється як таке, що забезпечує *організацію та управління процесу сільськогосподарського виробництва*, побудованого на використанні *природніх,* зокрема, *біологічних ресурсів та природовідповідних методів*, з врахуванням *специфіки конкретних регіональних умов* з метою підтримки *здоров'я ґрунтів, екосистем та людей*. Переконливим свідоцтвом тому є *політика уряду Франції* 2000-х рр.

Основним регулятором розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції в сучасній Україні слугує *Закон України № 425-VII від 03.09.2013 р. «Про виробництво та обіг*

органічної сільськогосподарської продукції та сировини» (вступив в силу 9.01.2014 р.) [462, 463]. У ньому визначені *правові та економічні підстави виробництва та поширення органічної сільськогосподарської продукції та сировини*, визначені *механізми контролю за цим процесом.* Водночас він покликаний допомогти *відновити природні ресурси, використовувані в сільському господарстві, та зберегти фізичне здоров'я громадян України на високому рівні*. У ньому *виробництво органічної продукції* окреслено як *виробнича діяльність фізичних або юридичних осіб*, зокрема з *вирощування та переробки*, в процесі якої *виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів, консервантів на всіх етапах виробництва (вирощування, переробки)*. Але він, на жаль, так і не став повноцінною основою для розробки державної політики в галузі органічного виробництва продукції, що *перетворює виробника та реалізатора такої продукції в беззахисних перед зловживаннями та відвертими грубими порушеннями законодавства з боку традиційних виробників, передовсім агрохолдингів, а також чиновників різного рівня, позбавляє можливості повноцінно формувати свою виробничу, технологічну та фінансову діяльність.*

В зазначеному законі вказано *принципи*, на підставі яких продукт може вважатись *органічним*. Це стосується як *вітчизняних учасників ринку органічної продукції*, так і *імпортованої в Україну продукції з інших країн*. Без проходження *процедури сертифікації та стандартизації,* встановленої *міжнародними та вітчизняними нормативно-правовими документами*, на *товарі не можна використовувати написи «органічний», «біодинамічний», «біологічний», «екологічний»* тощо.

Правові механізми впровадження системи органічного виробництва та збуту сільськогосподарської продукції передбачені також *Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом,* в якій зазначено: «*співпраця має сприяти заохоченню сучасного і сталого сільськогосподарського виробництва, але з урахуванням захисту навколишнього середовища і тварин, зокрема*

[462] Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини. *Закон України від 03.09.2013 № 425-VII* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/425-18.

[463] Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 03.09.2013 р. № 425 – VII. *Голос України*. 2013. № 188.

через поширення методів органічного виробництва; підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського сектору, ефективності ринків, умов для інвестування; заохочення політики якості сільськогосподарської продукції та ін.» [464].

О. Шумейко вбачає, що *головним координатором у процесі забезпечення повноцінного розвитку сектору виробництва органічної сільськогосподарської продукції* має стати *Міністерство аграрної політики та продовольства України*, а його «*головними функціональними обов'язками* мають бути *формування консолідованої позиції органічного сектору, координація роботи всередині цього міністерства і між уповноваженими органами державної влади*, які залучені до розробки *підзаконних актів у сфері органічного виробництва* і в подальшому повинні виконувати *функції державного контролю та нагляду*» [465].

Заслуговує на окрему увагу проблема *політико-правового забезпечення якості продуктів харчування та сировини для їх виготовлення*. Вона охоплює питання *забезпечення чистоти продуктів харчування від забруднення шкідливими хімічними речовинами (нітратами, радіонуклідами, пестицидами тощо), поінформованості споживачів про наявність чи відсутність у продукті генно модифікованих одиниць (ГМО), підвищення ступеня контролю за безпекою та якістю продуктів харчування, узгодження вітчизняних правових норм з міжнародними.* Цей *контроль* охоплює як сам *процес виробництва продуктів харчування*, так і *їх переробки та зберігання*. Це ж стосується і *сировини*, з якої їх *виготовляють*. В значній мірі ці питання у правовій площині повинен врегулювати *Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23 грудня 1997 р. в новій редакції 2014 р*. під назвою *«Основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів»* . У ньому внесено *покарання як за участь та співучасть у виготовленні неякісних продуктів харчування, так і за бездіяльність у перешкоджанні їх поширенню* [466].

---

[464] Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org.

[465] Шумейко О. Органічне агровиробництво України: тенденції розвитку та виклики інституціонального забезпечення. *Вісник ТНЕУ*. 2016. № 2. С. 33–42.

[466] Сокур Т. А. Правові аспекти безпечності харчових продуктів в Україні. *Право та суспільство.* 2018. № 1. С. 148–153.

В Україні є непоодинокими випадки порушення таких вимог *недобросовісними виробниками та тими, хто забезпечує їх поставку на ринок,* який доповнюється *низьким рівнем поінформованості та знань споживачів про якісну продукцію харчування*, зокрема, *органічного походження*. До цього додається *чинник низьких доходів населення*, котре *собі не може дозволити купувати дорожчу та високого ґатунку продукцію*. Це спонукає *виробників* орієнтуватись на виготовлення *дешевих продуктів харчування за прискореними технологіями їх виробництва*, що нерідко несуть *реальні загрози для потенційних її споживачів*. Ставиться вимога створення в Україні *окремого агентства*, котре б відповідало за *якість продуктів харчування*, і було б наділене в цій сфері значними *правовими повноваженнями.* Реалізація в конкретній площині такого проекту розпочалась в Україні у 2015 р., коли було створено *Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів*, а також її *територіальні підрозділи*.

Дослідники відзначають ті *переваги*, котрі можуть отримати *держава, виробники та споживачі від розробки правової бази з питань регулювання органічного виробництва в аграрному секторі економіки.* Для ***держави***, – це, наприклад, *створення одного з найбільш важливих напрямів аграрного сектора, піднесення статусу держави на міжнародній арені, підтримка та зміцнення позицій національного виробника органічної продукції на внутрішньому та міжнародному ринку*; для ***виробників*** *– легалізація їхньої діяльності, усунення з ринку недобросовісних виробників, зростання довіри до них з боку українських громадян*; для ***споживачів*** *– зростання рівня поінформованості та знань про органічну продукцію та здорове харчування, вміння з увагою ставитись до власного способу життєдіяльності, заснованого на природовідповідних засадах, утвердження дбайливого відношення до навколишнього середовища, захищеність від загроз, які їм несуть для життя і здоров'я неякісні продукти харчування та сировина*.

Державне регулювання є важливою складовою *організації та впорядкування діяльності виробників органічної продукції*, а також слугує *захисту прав споживачів та захисту інтересів держави*. В цьому відношенні воно «потребує *узгодження економічної політики держави, екологічної стратегії розвитку та відповідної нормативно-правової бази*». Поряд з вимогами до *організації щодо виробництва*

та переробки органічної продукції, до уваги беруться питання *охорони навколишнього середовища, покращення умов утримання тварин, забезпечення родючості ґрунтів та розвитку сільських територій*, тобто це є *комплексна за своєю суттю проблема,* яку не можна звести тільки до якогось одного аспекту. Тільки *дотримання всіх цих ланок дозволяє виробнику отримати право випускати на ринок продукцію, котра матиме статус органічної*. Переконливим прикладом реалізації цього принципу є *Сільськогосподарський білль США 2008 р*., у якому передбачена *підтримка досліджень та дорадчої роботи в органічному сільському господарстві, обробку та аналіз економічної інформації з питань органічного сільського господарства, регулювання органічних стандартів та сертифікації, органічної сертифікації розподілу витрат (повернення коштів, витрачених виробниками на сертифікацію), підтримка Програми заохочення збереження навколишнього середовища*.

Законодавство України визнає *органічною продукцією* тільки таку, де в *процесі виробництва не застосовуються хімічні добрива, пестициди, генетично модифіковані організми, консерванти, а на всіх етапах виробництва і переробки застосовуються методи, принципи та правила, що необхідні для отримання натуральної (екологічно) чистої продукції.* Це ж стосується *вимог щодо збереження та відновлення природних ресурсів*.

Дослідник *Д. А. Міщенко* зазначає такі ***сторони державного регулювання ринку органічної сільськогосподарської продукції***:

1) підтримка виробника;

2) сприяння маркетингу продукції на основі підтвердження її якості на всіх стадіях руху товару від виробника до споживача;

3) розробка нормативно-правових актів щодо виробництва та реалізації органічної продукції;

4) підтримка наукових досліджень в даній сфері;

5) надання інформаційно-консультаційної підтримки виробникам та споживачам;

6) регулювання експорту та імпорту органічної продукції;

7) надання значних фінансових ресурсів для реалізації завдань виробництва та збуту органічної продукції .

Державне регулювання повинно включати *організаційно-правовий та економічний механізми* впливу на *суб'єктів*

господарювання. Згаданий дослідник пропонує ***систему заходів в кожній з цих сфер:***

1) в ***організаційно-правовій***: ліцензування, особливості маркування органічної продукції, нормативи оцінки якості природних ресурсів, здійснення екологічного контролю та земельного моніторингу, природоохоронні заходи;

2) в ***економічній***: субсидування процентної ставки за інвестиційними кредитами, субсидування частки витрат на виробництво органічної продукції, страхування посівів виробників органічної сільськогосподарської продукції, пільги з оподаткування [467].

Підтримкою з боку держави повинні користуватись передовсім ті *виробники*, котрі забезпечують *високу якість своєї продукції*, впроваджують *інновації у процесі її виробництва, культивування якісного інформаційного та консультаційного обслуговування всіх учасників ринку органічної продукції (від виробника до споживача),* щоб перетворити вітчизняний ринок в *конкурентоспроможний* на світовій арені. До того ж, *впровадження екологічних інновацій виробниками сільськогосподарської продукції* здатне підвищити *економічну ефективність їхньої діяльності,* оскільки помітно *знижує додаткові матеріальні та фінансові витрати на природоохоронну та природовідновлювальну діяльність внаслідок завдання шкоди навколишньому природному середовищу*, передбачених вітчизняним законодавством. Натомість *виробники органічної сільськогосподарської продукції* в основному витрачають *матеріальні та фінансові ресурси* на:

1) робочу силу;

2) насіння;

3) сільськогосподарську техніку, уникаючи витрат на мінеральні добрива і пестициди, котрі нерідко завдають шкоди навколишньому природному середовищу.

Переваги від виробництва та споживання органічної сільськогосподарської продукції дослідники вбачають в наступних моментах:

1) поліпшення якості навколишнього природного середовища;

[467] Міщенко Д. А. Аграрний маркетинг в системі управління діяльністю підприємства на вітчизняному продовольчому ринку. *Агросвіт*. 2008. № 13. С. 27–30.

2) отримання більшого прибутку завдяки вищим цінам на більш якісну та безпечну продукцію у порівнянні з вирощеною традиційними методами;

3) підвищення якості та тривалості життя населення;

4) зростання економічного та соціального рівня розвитку регіонів.

Ці моменти важливо враховувати в розробці *норм законодавства*, котрі мають створювати більш сприятливе *правове поле* для в*сіх учасників процесу виробництва, зберігання, переробки, збуту органічної продукції*, що стане *потужним мотиватором зацікавлення нею у вітчизняному суспільстві та чинником зростання уваги з боку держави і суспільства до проблем підтримання в належному стані як здоров'я всіх вікових та соціальних груп нації, так і навколишнього середовища.* В цьому полягають *економічний, соціально-психологічний, медико-біологічний ефекти* від *виробництва та використання органічної продукції* та його *політико-правової підтримки.* Серйозним успіхом у цьому питанні є прийняття Верховною Радою України 10 липня 2018 р. *закону «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції».* Він окреслює *базові засади правового регулювання сфери органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції*. У законі передбачено *механізми адаптації вітчизняної системи контролю якості органічної продукції до європейського законодавства та надання державної підтримки виробникам органічної продукції через безвідсоткові кредити на суму до 500 тис. грн. на 5 років* [468].

***Необхідними складовими маркування сертифікованої органічної продукції в Україні* є:** *1) назва виробника; 2) адреса; 3) сертифікаційний номер; 4) назва або номер органу сертифікації, який видав сертифікат.*

Це необхідно для того, аби *вирізнити реальних виробників органічної продукції від псевдовиробників*, котрі маскують свою продукцію під органічну та підвищують на неї ціну. В Україні *маркування продукції* має проводитись згідно вимог *стандарту*

[468] Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: *Закон України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show /2496-19#n596.

ДСТУ 4518:2008 «Продукти харчові. Маркування для споживачів. Загальні правила».

Національне законодавство, що регулює *органічне сільське господарство*, повинно чітко визначити *статус та повноваження всіх учасників процесу виробництва,* забезпечити *створення національної бази даних задіяних сертифікованих структур та інституцій на всіх етапах функціонування органічного сільського господарства (виробників, переробників, торгівців, сертифікаційних органів), закріпити вимоги до методики виробництва та переробки, контролю та нагляду за діяльністю державних і приватних організацій у цій сфері*, окреслити *систему покарань та стимулів за порушення чи дотримання наявних національних й світових вимог* тощо. Тут важливо надати значні повноваження *органам регіональної та місцевої влади* в питаннях *регулювання процесу розвитку органічного виробництва*, про що свідчить досвід країн Європейського Союзу. Зростання попиту на таку продукцію у *споживача* пов'язане з *економічними успіхами тої чи іншої країни, підвищення рівня освіти та доходів їх населення*. Для України дослідники виокремлюють ***коло завдань***, котрі б сприяли ***прискоренню процесу розвитку виробництва органічної сільськогосподарської продукції***:

1) створення повноцінної нормативно-правої бази, що регулює цю сферу;

2) домінування експорту та слабкий внутрішній ринок сертифікованих органічних продуктів;

3) доволі вузька номенклатура товарів з органічно вирощеної продукції;

4) зародковий стан оптової та роздрібної торгівлі та нерозвинена інфраструктура торгівлі такими товарами;

5) погана поінформованість споживачів про переваги для продовольчої безпеки і здоров'я населення органічної продукції;

6) незначні інвестиції в виробництво подібного роду сільськогосподарської продукції.

Важливою складовою політики сучасної держави є сприяння *включенню в навчальні плани середніх та вищих навчальних закладів предметів, що сприяють формуванню фахових знань та практичної підготовки спеціалістів з питань органічного виробництва сільськогосподарської продукції та культивування знань про неї серед*

громадськості, як це нині має місце у *США, Канаді, країнах ЄС*. В *Україні* з боку *держави* знаходять підтримку *окремі проекти науковців*. Має місце *співпраця вузів з місцевими органами влади у розробці регіональних програм органічного виробництва с.-г. продукції*.

В цілому *політика та стратегія розвитку ринку органічної продукції в Україні*, на переконання дослідників, повинна розвиватись на *державному, регіональному рівнях, рівні підприємства*. На ***державному рівні*** це має бути створення *національного законодавства, що регулює різні сторони виробництва, збуту, поширення та представлення органічної сільськогосподарської продукції, контролю за дотриманням стандартів і вимог щодо її якості та безпечності для життя і здоров'я людини, фінансової підтримки виробників, його узгодження з міжнародним законодавством*. На ***регіональному рівні*** важливо розробити та впровадити в дію *регіональні програми та стратегії розвитку органічного виробництва, його культивування серед виробників та споживачів, їх консультування та наукової підтримки*. На ***рівні окремих підприємств*** – розробка *комплексу заходів щодо забезпечення якості продукції, її сертифікації за міжнародними стандартами, розширення асортименту виробленої продукції*. Одним з важливих моментів в цьому відношенні слугує *«Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р.»*, схвалена Кабінетом Міністрів України в жовтні 2013 р., де *органічне землеробство в особистих селянських та середніх господарствах* визначено одним з пріоритетів *продовольчої безпеки держави* [469, 470].

Стратегія необхідна для окреслення *основоположних принципів, форм та напрямів побудови державної політики в Україні щодо розвитку органічного виробництва продукції в аграрному секторі економіки*. Власне це і визначатиме обличчя даного вітчизняного сектору сільськогосподарського виробництва на міжнародній арені. Дослідники визначають ***орієнтовні цілі побудови подібної стратегії***:

---

[469] Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. Затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р. 8 с. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80#Text.

[470] Розпорядження Кабінету Міністрів України «Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р.» за № 806-р. від 17 жовтня 2013 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80.

1) забезпечення екологічної безпеки аграрного сектора економіки;

2) підвищення якості сільськогосподарської продукції;

3) збереження та поліпшення родючості ґрунтів;

4) охорона навколишнього природного середовища;

5) збереження біорізноманіття;

6) створення сприятливих умов для збалансованого розвитку сільських територій.

Кожна з цих базових цілей потребує конкретизації в *системі окреслених чітких за своїм характером і водночас взаємопов'язаних й взаємоузгоджених завдань в економічній, екологічній, соціальній, духовній сферах суспільного життя*, і не варто зводити її тільки до якоїсь однієї, передовсім економічної чи екологічної сфер, як це багатьом уявляється в українському суспільстві сьогодні. Адже *органічне сільськогосподарське виробництво* повинно стати невід'ємною складовою більш ширшого утворення – *якісно нової парадигми життєдіяльності та особистості,* котра заснована на *шанобливому ставленні до природи в цілому та людини як її органічного компонента зокрема, відмови від споживацької моделі доби індустріального суспільства, котра руйнує людину як особистість в морально-духовному відношенні та нівелює як природну істоту, що живе за законами Всесвіту.*

В *вузах України* студентам *спеціалізації «Органічне землеробство»* викладаються *основи побудови системи сертифікації органічного сільського господарства та основні вимоги при переході на органічне виробництво екологічно чистих продуктів, методологія та методика розробки концепції переходу українських підприємств на засади органічного землеробства.* Але фахівцями визнається і нині *відсутність системної державної підтримки середнім та вищим аграрним навчальним закладам України.* В цілому для успішного розвитку *органічної науки та освіти в Україні* дослідниками визнається *необхідність активної державної та бізнесової підтримки в нормативно-правовому, регуляторному, організаційному та фінансовому напрямах*.

РОЗДІЛ 4
ДУХОВНІ ТА ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ В ГАЛУЗІ ОРГАНІЧНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА І СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

4.1. До питання побудови навчально-виховної роботи у вищому навчальному закладі щодо проблем органічного виробництва та збалансованого природокористування

Сільське господарство загалом і *землеробство* як *його складова частина* тривалий час було спрямоване лише на *збільшення виробництва продовольства та одержання сировини для промисловості*. Такий підхід призвів до *постійного зростання витрат енергії та ресурсів на виробництво одиниці продукції*, а також до *виснаження природного потенціалу ґрунтів і забруднення довкілля.* Негативні наслідки інтенсифікації землеробства сприяли розвитку за кордоном на початку 60-х рр. XX ст. так званого *альтернативного землеробства*, яке ще називають *біологічним*, *органо-біологічним, біодинамічним, екологічним* або *органічним*.

В *Україні* протягом останніх років завдяки значному потенціалу для виробництва сільськогосподарської продукції, її експорту, споживанню на внутрішньому ринку досягнуто *певних результатів з розвитку власного органічного виробництва*.

Ця *форма господарювання* дає *змогу*:

• активізувати *залучення молоді на сільській території*, *людського капіталу, інвестиційних ресурсів в економіку конкретних підприємств*;

• сформувати *передумови інвестиційно-інноваційних заходів соціально-економічного та екологічного розвитку*;

• поліпшити *інвестиційний клімат*;

• забезпечити активізацію *процесів агробізнесу* за допомогою відповідних *методів управління та налагодити роботу персоналу*.

У *нових навчальних дисциплінах* ця роль реалізується своєрідно, нерідко – через *низку інтегративних форм і засобів*, які сучасними інструментами опосередковують *традиційні зв'язки філософії зі спеціальними галузями науки*. Зокрема, тут доцільно згадати *філософію органічного виробництва та збалансованого природокористування.*

Як *проблеми органічного виробництва та збалансованого природокористування*, так і *шляхи їх вирішення*, є одними з визначальних на сучасному етапі розвитку *сільського господарства*. Тому, однозначно, у підготовці *докторів філософії спеціальності «Агрономія»* важливо допомогти засвоїти *філософсько-методологічні засади побудови процесу органічного виробництва*, а також осмислити *роль української школи фізичної економії (С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко)* як *методологічної основи* для підготовки фахівців в галузі *органічного виробництва та майбутніх педагогів в системі вищої освіти України.*

У липні 2018 р. Верховна Рада України ухвалила *Закон «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції»*, де визначено *основні напрями державної політики в цій сфері*. В зв'язку з цим постає питання, що може забезпечити поступ органічного виробництва с.-г. продукції у вітчизняному суспільстві? На нашу думку, поряд з неухильним дотриманням *стандартів та технологій виробництва органічної продукції* важливу роль виконує формування *нової системи світоглядних позицій у суспільстві* і пов'язаної з нею *системи життєдіяльності у всіх без винятку сферах функціонування суспільства*. Тому *освіта* в цьому процесі має бути одним з *фундаментальних чинників* побудови *нової світоглядної парадигми* для вітчизняного суспільства. *Освіта і наука* повинні забезпечити зміну *підходів до органічного виробництва продукції та механізмів її пропагування й реалізації.* І головне – це змінити *свідомість людини та її світоглядні установки.* В цьому відношенні провадиться робота з реалізації завдань утвердження *нової світоглядної парадигми* в *Львівському національному університеті природокористування* загалом та на *кафедрі гуманітарної освіти* зокрема.

Вища освіта є одним з провідних, але далеко не монопольних суб'єктів творення новітньої світоглядної парадигми. Власне подібні міркування спонукали викладачів *кафедри філософії* (з 2018 р. – *кафедри гуманітарної освіти*) *ЛНУП* розробити та запровадити у навчально-виховний процес у нерозривній співпраці з іншими кафедрами та підрозділами, а також науковими та громадськими організаціями України *програму утвердження філософських та наукових знань* серед широкого загалу щодо проблем *органічного землеробства та збалансованого природокористування*. Однією з її

складових є *навчальна дисципліна «Філософія органічного землеробства і збалансованого природокористування»*, яку викладають вже сьогодні для *студентів магістерського рівня підготовки зі спеціальності «Агрономія».*

Важливою є й співпраця *кафедри гуманітарної освіти* з *іншими навчальними та науковими підрозділами* як Львівського національного університету природокористування, так і інших *науково-освітніх установ України*.

Студентська молодь долучається до *наукових та філософських пошуків проблем органічного землеробства і збалансованого природокористування,* ділячись власним досвідом зі студентами інших закладів вищої освіти України та зарубіжжя на *щорічних міжнародних науково-практичних форумах, конференціях, семінарах, круглих столах*, що провадяться на базі Львівського національного університету природокористування.

Викладачі *кафедри гуманітарної освіти* співпрацюють з *іншими кафедрами та факультетами* Львівського національного університету природокористування під час розробки та реалізації *наукових і освітніх проєктів*.

Зокрема, вони взяли активну участь у створенні *навчального посібника з питань організації та функціонування екопоселень в Україні* спільно з викладачами *кафедри архітектури* Львівського національного університету природокористування*, викладачами Львівського національного лісотехнічного університету*.

На *кафедрі гуманітарної освіти* Львівського національного університету природокористування вже більше десяти років втілюються в науковому та освітньому плані *засади фізичної економії* при дослідженні проблем *пізнання, перспектив розвитку сучасного вітчизняного соціуму, реалізації напрацювань фізичної економії в органічному виробництві с.-г. продукції*. Викладачами кафедри пророблена *організаційна, методична, наукова, виховна робота*. Проведено цілу низку *наукових та науково-практичних конференцій, круглих столів, опубліковано збірники статей та тез за результатами їхньої роботи.* Налагоджено також тісну співпрацю з *безпосередніми виробниками та реалізаторами органічної с.-г. продукції, їхніми об'єднаннями, з науковцями зі всієї України.* Розроблено *навчальні курси*, в яких розкриваються *теоретико-*

методологічні та практичні виміри фізичної економії та виробництва органічної продукції.

У пропонованих кафедрою гуманітарної освіти *курсах навчальних дисциплін* відведено значне місце характеристиці *ролі органічного землеробства у трансформації соціальної структури суспільства та відносин у ньому, його переорієнтації на гармонійні відносини з природним середовищем, духовному та соціальному феномену хліборобства та хлібороба, що має місце в менталітеті української нації.*

Важливо акцентувати увагу на проблемі *органічного землеробства та збалансованого природокористування* у *курсах філософії, етики, психології, педагогіки*. Зокрема, у Львівському національному університеті природокористування значне місце відведено проблемам *екологічної етики* серед студентства. Колективом кафедри гуманітарної освіти підготовлено *2 навчальні посібники з філософсько-світоглядних проблем фізичної економії та сталого розвитку*, розроблено *навчальну програму і методичні рекомендації до курсу «Філософія органічного землеробства та збалансованого природокористування».*

Звісно, органічне виробництво не може відразу вирішити усі проблеми нашого суспільства, що накопичились.

Його утвердження та піднесення можливе тільки з підвищенням загального *духовного, інтелектуального та соціального рівня вітчизняного соціуму*, побудови у ньому *засад для розвитку особистості високого рівня*, де відсутня буде *примітивна «філософія шлунку»*, що не завжди розуміють як очільники нашої держави, так і пересічні громадяни. Тому *освіта, наука та виробництво* є визначальними і невід'ємними ланками системи якісної підготовки не тільки *фахівців з питань органічного землеробства та збалансованого природокористування,* але й *зміни ставлення до цієї проблеми з боку членів суспільства.*

В цьому процесі саме *філософські та наукові аспекти* є *вагомими і взаємодоповнюючими факторами становлення цілісного їх світогляду та діяльності,* відповідних сучасним світовим вимогам та стандартам.

4.2. Реалізація принципів органічного виробництва в освітньому процесі у Львівському національному університеті природокористування

Класична модель сільського господарства вимагала *постійного зростання витрат енергії та ресурсів на виробництво одиниці продукції*, що призводило в кінцевому підсумку до *виснаження природного потенціалу ґрунтів і забруднення довкілля.* Альтернативна йому модель вимагала побудови такого екосоціального та економічного середовища в тій чи іншій країні, за якого *всі її громадяни стабільно забезпечені безпечним та якісним продовольством в необхідній кількості та асортименті* [471].

Розвиток *органічного виробництва* безпосередньо сприяє вирішенню проблеми *продовольчої безпеки*, сутність якої полягає в забезпеченні такого *соціально-економічного та екологічного стану в країні*, за якого *всі її громадяни стабільно забезпечені безпечним та якісним продовольством в необхідній кількості та асортименті* [472].

В сучасній Україні досягнуто певних результатів з розвитку власного *органічного виробництва*. Станом на 2017 р. Україна займала 11 місце серед країн Європи, та 20-е місце у світі за загальною площею сільськогосподарських угідь, сертифікованих як органічні. Так, площа органічних сільськогосподарських угідь в Україні у 2016 р. становила 421,5 тис. га проти 242,2 тис. га в 2006 р., а кількість органічних господарств зросла від 80 одиниць в 2006 р. до 294 одиниць в 2016 р. [473].

Перевагами органічного виробництва сільськогосподарської продукції виступають такі моменти як: а) широке долучення молоді, котра проживає в сільській місцевості, до реалізації відповідних проектів; б) зростання інвестицій в діяльність конкретних підприємств та покращення таким чином інвестиційного клімату; в) застосування якісно нових методів управління і роботи персоналу підприємств тощо [474].

---

[471] Савицький Е.Е. Стан та перспективи виробництва органічної продукції в Україні. *Молодий вчений*. 2018. №1. С. 532–535.

[472] Савицький Е.Е. Стан та перспективи виробництва органічної продукції в Україні. *Молодий вчений*. 2018. №1. С. 532–535.

[473] Нупіна О. А., Глучкевич Н. В. Органічне сільське господарство: стан, проблеми та перспективи розвитку в Україні. *Збірник наукових праць. Луцький національний технічний університет*. 2017. Вип. 14 (54). С. 225–231.

[474] Грановська В. Г. Перспективи розвитку органічної продукції в Україні. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 31–40.

І в цьому процесі важливе місце займає *підготовка майбутніх фахівців вищої кваліфікації в навчальних закладах*. Зміна *свідомості* повинна пройти саме тут, а *практика* має закріпити цю тенденцію – *перехід від інтенсивного ведення сільськогосподарського виробництва до його органічного варіанту*. В цьому відношенні вагому роль виконує *навчальний курс «Філософія органічного землеробства та збалансованого природокористування»*. При викладанні цього навчального курсу слід враховувати, що у світовій практиці відомі два відмінних між собою підходи у вирішення природоохоронних проблем. **Перший підхід**, що вже історично склався у багатьох країнах, в тому числі й в Україні, відображає суто *природоохоронну діяльність, яка пов'язана з очисткою води, повітря, ґрунту та інших компонентів біосфери від господарського забруднення*, іншими словами – *боротьбу з наслідками, а також пасивну охорону природи шляхом різного роду заборон та обмежень*. **Другий підхід**, що виник зовсім недавно, акцентує увагу здебільшого на *причинах, аніж наслідках деградації природного середовища,* тобто на *господарській (економічній) політиці і діяльності усіх її господарських структур, що являють собою головну причину погіршення екологічної обстановки* [475]. Очевидно, що доцільно враховувати ці два підходи в діяльності по організації органічного виробництва.

Отже, перешкод, завад та проблем на шляху розвитку органічного виробництва є достатньо. І *наука*, і *освіта* повинні відіграти в цьому процесі свою незамінну роль [476].

Найглибша детермінанта впливу *філософського знання* у даному випадку пояснюється його *суб'єкт-об'єктною природою* [477]. *Кожну людину* треба трактувати як *суб'єкта*, «якого *ніколи не можна звести до категорії об'єкта*», чим і зловживало нерідко модерне суспільство [478]. Адже обидві площини змісту *екологічних та аграрних знань* мають безпосередній вихід на проблематику *суб'єкт-об'єктних*

[475] Туниця Ю. Ю. Екологічна Конституція Землі. Ідея. Концепція. Проблеми. Ч. І. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. С. 53.

[476] Семенюк Е., Мельник В. Філософія сучасної науки і техніки : підручник. Вид. 3-тє, випр. та допов. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. С. 169.

[477] Человек и мир человека. Категории «человек» и «мир» в системе научного мировоззрения / В. И. Шинкарук та ін. К. : «Наукова думка», 1977. 344 с.

[478] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 62–63.

відносин. Важливими тут є також *напрями впливу*, детерміновані багатством *діалектики* як *загальнофілософського методу пізнання*, наявністю в *аграрній сфері* специфічних проявів *загальних принципів, законів, категорій і положень діалектики.* В нових навчальних дисциплінах, народжених сучасною добою, ця роль реалізується своєрідно, нерідко – через низку *інтегративних форм і засобів*, які сучасними інструментами опосередковують традиційні зв'язки *філософії зі спеціальними галузями науки*. Зокрема, тут доцільно згадати *філософію органічного виробництва та збалансованого природокористування*.

Необхідність такої навчальної дисципліни відповідає запиту сьогоднішньої доби: *екологізація викладання як філософських дисциплін*, так і самої *філософії*. Будучи відображенням суспільних потреб, об'єктивних закономірностей життєдіяльності людини та суспільства, *філософія* дає можливість впливати на *формування екологічних поглядів та переконань* студентів – майбутніх фахівців-агрономів, а в ширшому контексті – фахівців будь-якого профілю. Слід не забувати, що *науковці* причетні до процесу формування сучасної *ноосфери*, до розробки вчення про неї активно, до речі, долучився український вчений та мислитель *В. І. Вернадський*, чиє ім'я гідно стоїть поряд з іменами французьких вчених *Е. Леруа, П. Тейяра де Шардена* як розробників різних варіантів *ноосферного вчення*. Це об'єктивне веління часу. І треба адекватно відповідати на нього. *Ноосферна стратегія сталого розвитку* є, без перебільшення, справжнім компасом соціального прогресу людства. Водночас варто пам'ятати, що *надмірна абсолютизація фактору розуму* у поступі людства без врахування *морально-етичних критеріїв* є вельми небезпечною для майбутнього людства, бо створює в людини *ілюзію всемогутності та безконтрольності за результатами власної діяльності щодо як себе, так і природного середовища*. Тут є слушними також зауваження вітчизняного мислителя *М. Руденка*: «Коли ми вказуємо на *недостатність якоїсь теорії*, то цим не вчиняємо замах на її життя, а лише з'ясовуємо ту *межу*, до якої *цю теорію можна вважати справедливою*» [479].

[479] Руденко М. Д. Енергія прогресу (Нариси з фізичної економії). Тернопіль : Джура, 2004. С. 375.

Між *людьми та природою* мають вибудовуватись *відносини взаємної відповідальності* [480]. Цього можна досягти, орієнтуючись на розвиток у людини не тільки *технократичних знань*, але й розвитку її *морально-ціннісних характеристик*. «Не можна очікувати, що *людина відчує відповідальність за світ*, поки *вона не визнає та не оцінить такі свої унікальні можливості*, як *знання, воля, свобода та відповідальність*»; «ми повинні насмілитися завести мову про *цілісність людського життя, потребу плекання й об'єднання всіх великих цінностей*. Щойно *ми втратимо нашу смиренність і захопимося можливістю безмежного панування над усім*, це неминуче призведе до *шкоди як для суспільства, так і для довкілля*»; «*фундаментальна настанова виходу з власного «я»*, яка пронизує *ізольовану й егоцентричну свідомість*, – це той *корінь*, який уможливлює *всебічне піклування про інших і про довкілля*, а також породжує *моральну реакцію оцінювати вплив кожної нашої дії та особистих рішень на світ довкола нас*. Якщо нам вдасться подолати *індивідуалізм*, то ми справді зможемо сформувати *інший стиль життя і зумовити значні зміни в суспільстві*», - слушно наголошує з цього приводу *папа Франциск II* [481].

Навчальний курс «Філософія органічного виробництва та збалансованого природокористування» – це результат *взаємодії між філософським та нефілософським (спеціальним) знанням*, який відображає збільшення різноманітних каналів і форм зв'язку між ними. Вивчаючи явища світу та проникаючи в сутність природи, Всесвіту, наука заглиблюється у них, все глибше осмислюючи складність, внутрішню суперечливість пізнаваних об'єктів. З цими та подібними процесами пов'язане помітне посилення взаємодії *спеціальних наук з філософією*, *насичення конкретно-наукових положень і концепцій висновками, в яких певним чином відображаються ті чи інші філософські ідеї*. Додамо, що тут актуально звучить висновок *М. Руденка* про те, що *фізична економія* «повинна стати *надійним мостом між науками суспільними та*

[480] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 53.

[481] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 90, 163.

природничими. І якщо ми не зуміємо його навести, *дорога в майбутнє буде засипана мертвими пісками неосяжних пустель*» [482].

Як проблеми *органічного виробництва та збалансованого природокористування*, так і *шляхи їх вирішення*, є одними з визначальних *сучасному етапі розвитку сільського господарства*. Тому, однозначно, у підготовці *докторів філософії спеціальності «Агрономія»* важливо допомогти засвоїти *філософсько-методологічні засади побудови процесу органічного виробництва*, а також осмислити роль *української школи фізичної економії (С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко)* як *методологічної основи* для підготовки *фахівців в галузі органічного виробництва* та *майбутніх педагогів в системі вищої освіти України*.

Як відомо, в липні 2018 р. Верховна Рада України ухвалила *Закон «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції»*, де визначено *основні напрями державної політики* в цій сфері. В зв'язку з цим постає питання, що може забезпечити поступ органічного виробництва с.-г. продукції в вітчизняному суспільстві? На нашу думку, поряд з неухильним дотриманням *стандартів та технологій виробництва органічної продукції* важливу роль виконує формування *нової системи світоглядних позицій у суспільстві* і пов'язаної з нею *системи життєдіяльності у всіх без винятку сферах функціонування суспільства (політичній, соціальній, економічній, моральній, освітній тощо)*. Тому *освіта* в цьому процесі має бути одним з *фундаментальних чинників* побудови *нової світоглядної парадигми* для вітчизняного суспільства. Вона має сприяти формуванню *знань, цінностей та ціннісних орієнтирів, досвіду діяльності, навичок ефективної комунікації та спілкування під час вироблення цілей і завдань, шляхів та форм здійснення як органічного виробництва*, так і *культури реалізації й споживання його продукції*. До того ж це доцільно реалізовувати у *всіх ланках та етапах системи освіти в Україні. Освіта і наука* повинні забезпечити зміну *підходів до органічного виробництва продукції* та *механізмів її пропагування й реалізації.* І головне в цьому – це змінити *свідомість людини та її світоглядні установки*. В цьому відношенні провадиться робота по реалізації завдань утвердження нової світоглядної парадигми в

[482] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології. К. : ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2015. С. 353.

Львівському національному університеті природокористування загалом та на *кафедрі гуманітарної освіти* зокрема.

Вища освіта є одним з провідних, але далеко не монопольних суб'єктів творення новітньої світоглядної парадигми. Власне подібні міркування спонукали викладачів *кафедри філософії* (з 2018 р. – *кафедри гуманітарної освіти*) *Львівського національного аграрного університету* (нині – *Львівський національний університет природокористування*) розробити та запровадити у навчально-виховний процес у нерозривній співпраці з іншими кафедрами та підрозділами, а також науковими та громадськими організаціями України *програму утвердження філософських та наукових знань серед широкого загалу щодо проблем органічного землеробства та збалансованого природокористування*. Однією з її складових є *навчальна дисципліна «Філософія органічного землеробства і збалансованого природокористування»*, яку викладають вже сьогодні для *студентів магістерського рівня підготовки по спеціальності «Агрономія».* Курс охоплює ряд тем, в рамках вивчення яких студент має можливість знайомитися із *засадами формування світоглядних проблем органічного землеробства та збалансованого природокористування в Україні та світі*. Магістри оволодівають основами наукового та філософського вивчення подібних проблем, що охоплюють базові категорії та поняття, методологію та методику їх побудови та використання, знайомляться з історією та сучасним станом уявлень про них.

Важливою на цьому шляху є співпраця кафедри гуманітарної освіти з іншими навчальними та науковими підрозділами як Львівського національного університету природокористування, так і інших науково-освітніх установ України.

Студентська молодь долучається до наукових та філософських пошуків проблем органічного землеробства і збалансованого природокористування, ділячись власним досвідом із студентами інших закладах вищої освіти України та зарубіжжя на щорічних *міжнародних науково-практичних форумах, конференціях, семінарах, круглих столах*, що провадяться на базі Львівського національного університету природокористування. Викладачі кафедри гуманітарної освіти співпрацюють з іншими *кафедрами та факультетами* Львівського національного університету природокористування *(економічного, агротехнологій та екології, с.-г. будівництва та*

архітектури, механізації та енергетики) під час розробки та реалізації наукових і освітніх проектів. Зокрема в 2018 р. вони взяли активну участь у створенні *навчального посібника з питань організації та функціонування екопоселень в Україні* спільно з викладачами *кафедри архітектури ЛНАУ, викладачами Львівського національного лісотехнічного університету*. *Кафедра філософії ЛНАУ* (нині – *кафедра гуманітарної освіти*) співпрацює з *іншими вузами Львова (Львівським національним університетом ім. І. Франка, Львівським лісотехнічним університетом, Львівською ветеринарною академією ім. С. Гжицького, Католицьким університетом у Львові),* в рамках *товариства ім. С. Подолинського* у дослідженні проблем *органічного землеробства, збалансованого природокористування та фізичної економії*, а також з *науковими інституціями та організаціями України, громадськими рухами та організаціями (Дніпропетровський общинний фонд та ін.)*, що працюють у галузі *органічного виробництва та збалансованого природокористування*, зокрема на засадах *фізичної економії*. Так, в листопаді 2018 р. викладачі кафедри брали участь у *науково-практичній конференції під патронатом Міністерства освіти та науки, Федерації органічного руху України*, яка пройшла у м. Києві.

На *кафедрі гуманітарної освіти* вже більше десяти років втілюються в науковому та освітньому плані *засади фізичної економії* при дослідженні *проблем пізнання, перспектив розвитку сучасного вітчизняного соціуму, реалізації напрацювань фізичної економії в органічному виробництві с.-г. продукції*. Так, в період (2005–2018 рр.). викладачами кафедри прорoблена *організаційна, методична, наукова, виховна робота*. Проведено цілий ряд *наукових та науково-практичних конференцій, круглих столів,* опубліковано *цілий ряд збірників статей та тез за результатами їхньої роботи*. Налагоджено також тісну співпрацю з *безпосередніми виробниками та реалізаторами органічної сільськогосподарської продукції, їхніми об'єднаннями*, а також з *науковцями як Західного регіону України, так і інших регіонів країни.* Викладачами кафедри розроблено *навчальні курси*, в яких розкриваються *теоретико-методологічні та практичні виміри фізичної економії та виробництва органічної продукції.* Зокрема, у згадуваному вище курсі багато уваги відведено *теоретико-методологічним та практичним вимірам цього вчення (онтологічним, соціоекологічним, гносеологічним, цивілізаційним,*

проблемам забезпечення енергетичної та продовольчої безпеки). Воно аналізується в співставленні з *іншими моделями органічного землеробства та збалансованого природокористування*, пропонованих *філософією, аграрною наукою та екологією*. Це дозволяє студентам бачити проблеми *комплексно*, на ширшій *методологічній основі.*

Тут доцільно більш конкретніше сказати про роль *соціально-гуманітарного знання* у процесі формування *нової світоглядної парадигми*, спрямованої на утвердження *засад фізичної економії та збалансованого розвитку людини в сучасних умовах*. Переконливим свідоцтвом можливості ефективного здійснення цілей та завдань органічного землеробства й побудови системи збалансованого природокористування тільки за умови побудови відповідної їм світоглядної системи є проблема *філософського та наукового обґрунтування створення ноосферного середовища, розкриття ролі сучасних філософії, науки та вчення фізичної економії у формуванні нового світорозуміння відносин людини та природи.* Не менш дієвим є вивчення та використання *багатого фонду української етнопсихології та культури*, який показує, що *органічне землеробство та збалансоване природокористування* не є штучними, насаджуваними ззовні конструкціями, а мають *багатовікову опору в менталітеті українського народу*. Розглядувані проблеми є передовсім *світоглядними* під час розробки *програм і проектів розвитку органічного землеробства та побудови системи збалансованого природокористування в Україні та світі*, і не варто їх зводити суто до вирішення *вузьких емпіричних завдань продовольчої безпеки та інших глобальних проблем*, як це подекуди бачиться окремим представникам органічного руху. Саме утвердження *світоглядних основ* для їх реалізації змінюватиме *аксіологічну, соціальну, праксеологічну, духовну складові життя* як *конкретної людини*, так і *суспільства* загалом, *систему відносин між ними, між ними та природою.*

Суспільство функціонує в визначальних своїх аспектах за тими ж самими *природними законами, що й окрема людина*. *Папа Франциск II* з цього приводу наголошував: «*Людське довкілля і природне середовище погіршуються одночасно*; ми не можемо адекватно протидіяти руйнуванню довкілля, якщо не візьмемо до уваги *причини*, пов’язані з *деградацією людини та суспільства*», «*справжній*

екологічний підхід завжди стає *соціальним*; він повинен *інтегрувати питання справедливості в дебати про навколишнє природне середовище*»[483]. Справжньої турботи про природу та навколишнє середовище, за словами папи, не може бути, коли ми виявляємо *байдужість та поверхневе ставлення до інших людей*: «*Відчуття тісної єдності з рештою природи не може бути справжнім*, якщо в наших серцях *бракує ніжності, співчуття та турботи про інших людей*», «Усе пов'язано. *Турбота про довкілля вимагає, щоб ми об'єдналися у щирій любові до інших людей та постійно намагалися вирішити проблеми суспільства*» [484].

Тому в пропонованих кафедрою гуманітарної освіти курсах навчальних дисциплін саме і відведено значне місце характеристиці ролі *органічного землеробства у трансформації соціальної структури суспільства та відносин у ньому, його переорієнтації на гармонійні відносини з природним середовищем, духовному та соціальному феномену хліборобства та хлібороба, що має місце в менталітеті української нації. Модернізація* має бути *органічною (світоглядною),* а не неорганічною, що передбачає засвоєння певних технічних складових (наприклад, які добрива використовувати, знаряддя праці, як підвищити продуктивність господарств). Ми ніколи не доб'ємося справжніх успіхів за такого підходу до справи. Тут доцільно навести слова *папи Франциска II*: «Наші зусилля, спрямовані на *виховання* та *освіту*, будуть недостатніми і неефективними, якщо ми не намагатимемося сприяти формуванню *нового способу мислення про людей, життя, суспільство та наші стосунки з природою.* Інакше парадигма споживацького ставлення завдяки засобам масової інформації та надзвичайно ефективним ринковим механізмам продовжуватиме прогресувати» [485]. *Принципи органічного виробництва і збалансованого природокористування* повинні стати *універсальними принципами всього нашого життя і діяльності,* а не тільки якоїсь однієї, хоча б й важливої галузі. Звідси важливо акцентувати увагу на проблемі *органічного землеробства та збалансованого природокористування* у курсах *філософії, етики,*

[483] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2019. С. 37, 38.

[484] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2019. С. 70.

[485] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2019. С. 157.

психології, педагогіки. Зокрема, у *Львівському національному аграрному університеті* значне місце відведено проблемам ***екологічної етики серед студентства*** *(історія формування екоетичних знань та цінностей, концепцій, етичний та ціннісний вимір екологічних проблем і природокористування минулого та сучасності, взаємозв'язок екоморальної свідомості та самосвідомості у нерозривному зв'язку з екокультурою, а також екологічної моралі з різними сферами суспільної діяльності людини).* Колективом *кафедри філософії* підготовлено *2 навчальні посібники з філософсько-світоглядних проблем фізичної економії та сталого розвитку* (2012–2013 рр.), розроблено *навчальну програму і методичні рекомендації до курсу «Філософія органічного землеробства та збалансованого природокористування» (2017–2018 рр.)"*. Підкріпленням наших міркувань можуть слугувати слова *папи Франциска II*: «*Наука*, яка запропонує *вирішення найважливіших проблем,* обов'язково повинна взяти до уваги *дані, отримані в інших галузях знань*, у тому числі *філософії та соціальній етиці*»; «потрібен *чіткий погляд на стан речей, певний спосіб мислення, політика, освітні програми, спосіб життя та духовність*, які разом чинитимуть *опір нападу технократичної парадигми*»; «адже *не можна займатися великими справами лише на основі науки без духовності, що здатна надихати нас*, без «*внутрішнього імпульсу, який наснажує, мотивує, живить і надає значення нашій особистій чи спільнотній діяльності*» [486].

Нерідко ми чуємо нині *критичні випади проти органічного виробництва в Україні* як такого, що *принципово не дозволить забезпечити достатньою кількістю якісної органічної с.-г. продукції.* Вже сьогодні є небезпека формування *уявлень про органічне землеробство та збалансоване природокористування як розвагу для багатих.* І цю позицію, не шкодуючи матеріальних ресурсів, активно поширюють *виробники та реалізатори сільськогосподарської продукції, вирощеної традиційними способами*, далеко не завжди приносячи своєю діяльністю користь природі та здоров'ю людини. Природу водночас не можна полюбити, тільки прагнучи отримати від неї певні переваги для людини щодо її харчування чи ведення здорового способу життя. Цього можна досягти, перш за все, *бачачи*

[486] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 84, 85, 158.

себе органічною складовою природи у всіх сферах життєдіяльності суспільства та його представників без винятку і реалізовуючи це в теоретико-світоглядній та практичній площинах, де слово і діло йдуть поряд. Тому *органічне виробництво* не може, природно, відразу вирішити усіх проблем нашого суспільства, що накопичились. Його утвердження та піднесення можливе тільки з підвищенням *загального духовного, інтелектуального та соціального рівня вітчизняного соціуму*, побудови у ньому *засад для розвитку особистості високого рівня*, де відсутня буде *примітивна "філософія шлунка"*, що не завжди розуміють як очільники нашої держави, так і рядові громадяни. Тому *освіта, наука та виробництво* є *визначальними і невід'ємними ланками системи якісної підготовки* не тільки *фахівців з питань органічного землеробства та збалансованого природокористування*, але й *зміни ставлення до цієї проблеми з боку членів суспільства*. В цьому процесі саме *філософські та наукові аспекти* є *вагомими і взаємодоповнюючими факторами становлення цілісного їх світогляду та діяльності*, відповідних *сучасним світовим вимогам та стандартам*.

Так, вище згадані проблеми потребують *філософсько-світоглядного та методологічного обґрунтування*. Мова йде про *філософію життя людини на Землі. Органічне (природне) виробництво* є наслідком *не боротьби Людини та Природи, а союзу їх (принаймні так повинно бути).* ***Людина, її здоров'я і спосіб життя*** – це ***найголовніше***. Це перш за все *духовно-моральна, ціннісна проблема,* яка спрямована на вирішення важливих питань *буття матеріально-практичного життя*. Класики *української школи фізичної економії* в цьому плані підкреслювали *духовно-ціннісний, світоглядний вимір життя людини в природі, її відношення до Землі.* Важливо це засвоїти, а потім *іти далі до конкретно-практичних справ*. В цьому напрямку важливу, і можливо, найголовнішу роль відіграють *дисципліни конкретно-наукові, зокрема, екологічні, біологічні* тощо.

Отже, перешкод та завад на шляху практики органічного виробництва чимало. Але іншого прийнятного виходу немає, тому пройти цей шлях необхідно. І *наука*, і *освіта* покликані життям відіграти в цьому процесі свою незамінну роль.

4.3. Використання напрацювань філософії органічного виробництва та фізичної економії в навчально-виховному і науковому процесі Львівського національного університету природокористування

Ідеї *гармонізації відносин людини, суспільства та природи в сфері сільськогосподарського виробництва та природокористування* крізь призму утвердження таких *світоглядних засад*, які прийшли на зміну *споживацькому та егоїстичному ставленню людини до природи* та *її ресурсів* в добу *модернізму* в значній мірі набувають нового звучання завдяки напрацюванням в *філософії органічного виробництва і фізичної економії* на світовому та національному рівнях. Це спонукає звертатись до активного вивчення цього досвіду та його широкого використання в підготовці фахівців в навчальних закладах природничо-технічного спрямування. В певній мірі вирішенню цього завдання слугують пошуки та напрацювання освітян та науковців Львівського національного університету природокористування, зокрема, представників соціально-гуманітарного напряму (наприклад, кафедри гуманітарної освіти).

Викладачі *кафедри гуманітарної освіти Львівського національного університету природокористування* активно працюють в сфері *філософії органічного виробництва і фізичної економії та їх реалізації в науковому та освітньому процесах даного вузу,* чого вдалось досягти завдяки тісній *співпраці представників природничо-технічного та соціально-гуманітарного знання як в межах навчального закладу, так і з навчальними, науковими та професійними об'єднаннями в Україні*. Варто наголосити на *нерозривній єдності філософії, науки, освіти та виробництва у вирішенні поставлених завдань*, з активним залученням *всіх зацікавлених сторін*, що повинно носити *комплексний, системний, динамічний характер*, з врахуванням *різних методологічних підходів*.

Філософія органічного виробництва та збалансованого природокористування як навчальна дисципліна та система філософських і наукових знань є об'єктивним закономірним результатом посилення взаємодії між *філософським та нефілософським, спеціальним (фаховим) знанням, збільшення кількості каналів і форм зв'язку між ними.* Вона виступає виразом посилення *взаємозв'язку і взаємодії спеціальних наук з філософією,*

насичення конкретних наукових знань положеннями, в яких відповідним чином відображаються ті чи інші філософські ідеї.

М.Д. Руденко, один з *фундаторів української школи фізичної економії*, характеризуючи *цілі та завдання фізичної економії*, підкреслив: «вона повинна стати *надійним мостом між науками суспільними та природничими*. І якщо *ми не зуміємо його навести, дорога в майбутнє буде засипана мертвими пісками неосяжних пустель*» [487]. Цю думку конкретизували та обґрунтували відомі українські теоретики та практики органічного виробництва *Ф. Т. Моргун, В. О. Шевчук* [488, 489]. Саме *фізична економія* виступає важливою *методологічною базою для створення навчальних курсів*, де активно інтегруються *напрацювання філософів і науковців, теоретиків і практиків.* Одним із таких курсів є *навчальна дисципліна «Філософія органічного виробництва та збалансованого природокористування»* в Львівському національному університеті природокористування.

Філософія органічного виробництва та збалансованого природокористування дозволяє оволодіти знаннями про *нову систему взаємодії модерного технократизму та екологізму,* що ґрунтується на *природі екологічних імперативів*. Завдяки їй можна впливати на зміну *світоглядних орієнтирів у процесі організації природного аграрного виробництва та зростання соціальної відповідальності всіх суб'єктів виробничих відносин за екологічну якість сільськогосподарських продуктів*. Водночас це дозволяє виробити *навички сприйняття інноваційних засад природного агротоваробництва та цінностей* з метою *генерації нових ідей і підвищення взаємодії аграрної освіти – аграрної науки – аграрного бізнесу.*

Викладачами *кафедри філософії і політології Львівського національного аграрного університету* (нині, після реорганізації – *кафедра гуманітарної освіти*) з метою забезпечення викладання дисципліни *«Філософія органічного виробництва і збалансованого природокористування»* підготовлено ряд навчальних та навчально-

[487] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології. Упоряд. Р. Руденко. К., 2015. С. 353.

[488] Моргун Ф. Т. Руководители держав, не бойтесь быть святыми. *Органічне виробництво і продовольча безпека.* Житомир, 2014. С. 4–18.

[489] Шевчук В. О. Фізико-економічні засади національної стратегії розвитку агросфери. *Економіка АПК*. 2013. №12. С. 97–107.

методичних видань, зокрема, *навчальні посібники «Світоглядні та філософські основи фізичної економії»* [490], *«Філософсько-світоглядні та економічні основи української школи фізичної економії»* [491].

Для *магістрів-агрономів* в 2017–2018 рр. розроблено *курс дисципліни «Філософія органічного землеробства і збалансованого природокористування»,* для якої *доцентами Р. А. Наконечним та А. Д. Копитком* створено відповідне ***методичне забезпечення*** *(методичні рекомендації, робочі програми, силабуси, тестові завдання тощо)*. В подальшому це заклало підвалини для розробки іншого, більш цілісніщого *курсу «Філософія органічного виробництва і збалансованого природокористування».*

У 2022 р. доценти кафедри гуманітарної освіти *Р. А. Наконечний та А. Д. Копитко* видали *навчально-методичний посібник «Філософія органічного виробництва і збалансованого природокористування» для магістрів та аспірантів* [492]. Авторами розроблено *сценарії проведення лекційних та семінарських занять, завдання для аудиторної, самостійної, індивідуальної навчальної та наукової роботи.* Представлено у пропонованому виданні також *словник термінів та понять до пропонованого курсу дисципліни.*

У 2022 р. створено доцентами А. Д. Копитком та Р. А. Наконечним *робочу навчальну програму та силабус навчальної дисципліни «Філософія органічного виробництва і збалансованого природокористування»,* яка читається *магістрам Львівського національного університету природокористування*. Курс цієї дисципліни охоплює такі **теми:**

1) Філософія органічного виробництва і збалансованого природокористування, її предмет і завдання;

2) Формування системи «Суспільство-Природа»;

3) Світоглядно-філософські основи фізичної економії і шляхи їх практичного використання в органічному виробництві і збалансованому природокористуванні;

---

[490] Світоглядні та філософські основи фізичної економії : навчальний посібник. Для студентів, магістрів та аспірантів вищих навчальних закладів / Р. А. Наконечний та ін. Львів : ЛНАУ, 2012. 145 с.

[491] Філософсько-світоглядні та економічні основи української школи фізичної економії : навчальний посібник. 2-ге вид., випр. і доп. Для студентів, магістрів та аспірантів вищих навчальних закладів / Р. А. Наконечний та ін. ; за заг. ред. Р. А. Наконечного. Львів : ЛНАУ, 2013. 215 с.

[492] Наконечний Р. А., Копитко А. Д. Філософія органічного виробництва і збалансованого природокористування : навчально-методичний посібник. Львів : ІСГКР, 2022. 365 с.

4) Підстави і принципи органічного виробництва та збалансованого природокористування у філософії, аграрній науці та фізичній економії;

5) Глобальні цивілізаційні загрози та майбутнє людства в контексті органічного виробництва та збалансованого природокористування;

6) Філософські та наукові аспекти побудови ноосферного середовища;

7) Роль філософії, науки та фізичної економії у формуванні нового світорозуміння відносин людини і природи;

8) Органічне виробництво та продовольча безпека: філософські, наукові й соціальні виміри проблеми;

9) Органічне виробництво і трансформація соціальної структури українського суспільства;

10) Ментальні засади органічного виробництва та збалансованого природокористування в українській етнопсихології та культурі. Феномен хліборобства та хлібороба в Україні;

11) Філософія сталого (збалансованого) розвитку: сутність, принципи та концепції;

12) Ціннісні, етичні та освітні виміри концепції сталого (збалансованого) розвитку.

Працівниками *кафедри гуманітарної освіти* досліджуються питання *філософсько-світоглядних засад фізичної економії* [493], *філософсько-світоглядних підходів до розуміння довкілля та раціонального природокористування* [494], *учення фізичної економії як методологічна основа сталого розвитку сільських територій в Україні* [495, 496, 497, 498] *значення доробку класиків та сучасних*

[493] Копитко А. Д. До питання про філософсько-світоглядні підходи до розуміння довкілля та раціонального природокористування. XI Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених *«Актуальні проблеми агропромислового виробництва України: продовольча безпека в умовах воєнного часу і повоєнної відбудови країни»* (10 лист. 2022 р., с. Оброшине). Львів-Оброшине, 2022. С. 56–59.

[494] Наконечний А. Р., Копитко А. Д. Філософсько-світоглядні засади фізичної економії. XI Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених *«Актуальні проблеми агропромислового виробництва України: продовольча безпека в умовах воєнного часу і повоєнної відбудови країни»* (10 лист. 2022 р., с. Оброшине). Львів-Оброшине, 2022. С. 78–80.

[495] Копитко А. Учення фізичної економії як методологічна основа сталого розвитку сільських територій в Україні. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій. Матеріали XXIII Міжнародного науково-практичного форуму (4–6 жовтня 2022 р.).* Львів : ЛНУП, 2022. С. 639–642.

представників фізичної економії для розвитку вітчизняного сільського господарства та досягнення стану збалансованого розвитку суспільства [499]*, регіональні виміри екологічно орієнтованих моделей аграрного виробництва в контексті сталого розвитку* [500].

Завдяки тісній співпраці *кафедр, факультетів Львівського національного університету природокористування* вдалось в останнє десятиріччя широко впроваджувати *знання, вміння та навики в природоохоронній сфері у підготовці фахівців та їх практичного застосування в сфері виробництва і споживання*. Значне місце в цьому процесі виконує *сфера соціально-гуманітарного знання*, представлена передовсім напрацюваннями в *науковій та освітній сферах викладачів та науковців кафедри гуманітарної освіти*, що знайшли *практичне втілення в науковому та освітньому процесах даного вищого навчального закладу України*.

Тепер перейдімо до розгляду проблеми взаємозв'язку вчення фізичної економії та актуальних питань побудови навчального курсу «Філософія органічного землеробства і збалансованого природокористування». Аналіз цієї проблеми почнемо з розкриття *змісту фізичної економії* як *науки та важливого напрямку світової економічної думки*. Ще у 18 ст. французькі фізіократи *Ф. Кене, А. Робер, Ж. Тюрбо, Ф. д'Аламбер, В. Мірабо* синтезували тогочасні *знання про природу і суспільство*, сформували *власну філософську*

---

[496] Копитко А., Наконечний Д. Філософсько-світоглядні засади органічного виробництва сільськогосподарської продукції у вченні Ф. Моргуна. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій:* матеріали XXIV Міжнародного науково-практичного форуму, 4–6 жовтня 2023 р. [Електронний ресурс]. Львів : ЛНУП, 2023. С. 664–667.

[497] Копитко А. Д., Наконечний Р. А. М. Д. Руденко про повернення порушеної рівноваги між людською діяльністю на землі і законами Всесвіту. *VI Міжнародна науково-технічна конференція «Ефективні технології і конструкції в будівництві та архітектурі села» (Дубляни, ЛНУП, 9 червня 2023 р.).* Львів : ЛНУП, 2023. С. 82–84.

[498] Наконечний Р.А, Стасів О.Ф., Копитко А.Д. М.Д. Руденко про повернення порушеної рівноваги між людською діяльністю на землі і законами Всесвіту. *Агронаука і практика*. Науково-практичний журнал. 2023. Вип. 2 (2). С. 4–10.

[499] Копитко А., Наконечний Р. Енергетична концепція С. Подолинського щодо засад праці людини в сільському господарстві. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*. Матеріали XXIII Міжнародного науково-практичного форуму (4–6 жовт. 2022 р.). Львів : ЛНУП, 2022. С. 642–645.

[500] Наконечний Р. А., Паленичак О. В., Копитко А. Д. Екологічно орієнтовані моделі аграрного виробництва в контексті сталого розвитку: регіональний аспект [Електронний ресурс]. *Агронаука і практика*. 2023. Вип. 2, Ч. 4. С. 30–38. Режим доступу: http:// nbuv.gov.ua/UJRN/agnipr_2023_2_4_7

концепцію про суспільство як частину світобудови, що підпорядковується природнім законам. Іншими словами, вони першими звернули увагу на те, *щоб ми, люди, могли існувати, жити, Сонце щорічно нарощує додаткову біологічну масу у формі трав, злаків, тварин* тощо. В загальній кількості *щорічний приріст біомаси* на земній кулі обчислюється цифрою в сотні мільярдів тонн. Це і є не що інше, як *сонячна енергія*, яка приходить до нас зв'язаною в *живій речовині*. Поняття *«живої речовини»* введено в науковий обіг *В. І. Вернадським*. Згадаємо тут і *Юліуса Майєра,* який відкрив та обґрунтував *закон збереження і перетворення енергії* (через сто років після появи *«Економічної таблиці» Ф. Кене*. – Авт.). І саме він уперше вказав на *Сонце* як на *єдине джерело енергії, якою користуються люди*. Таким чином, було з'ясовано і зафіксовано, що «*земні люди* володіють не лише *суспільно-духов*ною, а й *фізичною сутністю*», - підкреслює відомий українець *Микола Руденко* [501].

Не другорядними є ***головні положення економічної програми фізіократів***: *ідея «чистого продукту» (доходи нації),* що створюється лише в *сільському господарстві, своєрідне тлумачення ними виробництва, праці (продуктивної і непродуктивної), про сутність грошей.* І особлива увага: *єдиним джерелом багатства* вони вважали тільки *землеробство*. Вважаємо, що актуально звучить *висновок М. Руденка* про те, що *фізична економія* «повинна стати *надійним мостом між науками суспільними та природничими*. І якщо ми не зуміємо його навести, *дорога в майбутнє* буде *засипана мертвими пісками неосяжних пустель*» (підкреслення наше – Авт.) [502].

Необхідно наголосити, що *вся історія взаємовідносин Людини і Природи* – це спроба досягти *компромісу, уникнути краху сучасної цивілізації і загибелі всього живого на нашій планеті*. Людині часом здавалося, що вона бере верх над природою, що не природа їй, а вона природі диктує свої закони, бере від неї все необхідне, забуваючи, що *вона сама є складовою частиною тієї ж природи, підкоряється законам біосфери.* Доречно нагадати слова відомого землероба і громадського діяча *Ф. Т. Моргуна* про те, що «*найбільша помилка людського суспільства* протягом останніх двох віків у тому, що

[501] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології. К., 2015. С. 352.

[502] Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології. К., 2015.С. 353.

фізиці, хімії, геології, механіці та іншим технічним наукам було дозволено відтіснити філософію і гуманізм на закутки цивілізації. Як наслідок, *основними і головними у вихованні школярів і молоді,* та й *дорослих людей* стали *не науки, які закликають до добра, гуманізму, а науки технічні, які переконують, що людині все дозволено, що їй все під силу, що вона не тільки може, але й зобов'язана підкорювати природу, створювати проекти, які підтверджують її верховенство над природою»* (підкреслення наше – Авт.) [503].

Очевидним є те, що *органічне виробництво* вимагає *нового підходу й нового мислення*. Особливої уваги вимагають *базові поняття та категорії філософії органічного землеробства і збалансованого природокористування*. Згадаємо *філософську діалектику і метафізику, три всезагальні форми діалектичного процесу (перехід, рефлексія. розвиток).* Вони сприяють у логічній послідовності розкрити *поняття «органічне», «природне», «екологічне», «динамічне», «людина», «особистість», «свідомість», «продовольча безпека»* тощо. Тобто проблеми *філософії органічного виробництва і збалансованого природокористування* слід вивчати, узагальнювати, пропагувати і тиражувати в *ім'я збереження природи, здоров'я нинішнього і прийдешніх поколінь українців*. «*Люди повинні їсти хліб без отрутохімікатів*» – практичний результат тих теоретичних постулатів, які закладає в свідомість фахівців *навчальний курс «Філософія органічного виробництва (землеробства)»* та *збалансованого природокористування».* «*Органічне землеробство – це справа, яка зачаровує*… Вона породжує *романтизм* – одвічне, прекрасне прагнення людини творити *добро*», – це слова *С. С. Антонця*, Героя України, який має величезний багаторічний досвід в *ПП «Агроекологія».* І ця справа потребує «*високого інтелекту, знань і багаторічного досвіду*…, ще й *патріотизму*… Вона сповна буде оцінена згодом, уже нашими *вдячними нащадками*», – підкреслює *В. М. Писаренко* [504].

Центральною ідеєю курсу «Філософія органічного землеробства та збалансованого природокористування», який читається *магістрам-агрономам* в *Львівському національному аграрному університеті*, є констатація та розкриття *ролі Сонця для Землі, його*

[503] Моргун Ф. Руководители держав, не бойтесь быть святыми. *Органічне виробництво і продовольча безпека.* Житомир, 2014. С. 6.
[504] Писаренко В. Формула успіху. К., 2018. С. 64–65.

впливу на енергію Всесвіту, на життєві процеси, на сільськогосподарське виробництво взагалі і органічне землеробство зокрема. Не враховувати цей вплив людство вже просто не має права, приймаючи до уваги складність нашого буття. Про це говорили ще наприкінці XIX – на початку XX ст. представники *філософської течії космізму*: 1) основоположник космонавтики і ракетобудування *К. Ціолковський*; 2) російський філософ *М.Федоров*; 3) український мислитель і вчений *В. І. Вернадський*. Відправною точкою для цих видатних вчених слугувала думка про те, що *Людина, Земля і Космос* знаходяться в *нерозривній єдності, піддаючись різноманітним взаємовпливам,* які суттєвим чином відображаються на *всіх трьох компонентах Всесвіту*. Цю ж ідею поділяв несправедливо забутий професор *О. Л. Чижевський*, який наголошував, що *земна людина* справді є *сином Сонця*, що «*людина по суті являє собою живий сонячний годинник»* [505]. Саме він створив нову науку – *геліобіологію*.

Таким чином, вивчаючи *спадщину великих природознавців і філософів минулого,* ми отримуємо потужний імпульс для власного переосмислення філософських проблем в умовах буття світу в цілому та людської особистості зокрема. І чим швидше кожна людина усвідомить істину *«Людина – частинка Всесвіту, з яким вона обмінюється енергією»*, тим самим вона більше наблизиться до розуміння своєї *природи*, зможе пізнати *свою роль і місце в цьому світі, вибере шлях єднання з ним та Всесвітом.* Цілком в дусі *енергоеволюціонізму*, з якого також випливає знаменита сентенція: *«Пізнай світ. Пізнай своє місце і роль в цьому світі».*

У цьому процесі *пізнання і самопізнання* важливе місце займають *представники української школи фізичної економії*, їх *онтологічна та соціоекологічна проблематика*. *С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко* здійснили справжній переворот не лише в українській, а й у світовій науці. Підкреслимо їх вклад в розробку *енергетичної теорії суспільного розвитку, висвітлення проблеми поєднання природничих та гуманітарних наук, питання про можливості людини в плані збільшення енергетичного бюджету планети та зменшення ентропії*. Саме вони дали *нове природничо-наукове визначення праці* та підкреслили *її космічний характер*. І найголовніше, вони вперше у світовій науці визначили *фізичну природу додаткового продукту як результату людської праці та*

[505] Чижевский А. Л., Шишина Ю. Г. В ритме Солнца. М. : Наука, 1969. С. 81.

перетворення додаткової енергії Сонця. І якщо *земна людина хоче мати цільний світогляд*, то вона повинна знати, що *світогляд* складається не лише з *соціального*, а й з *космічного*, якщо *ж ці фактори існують нарізно, то це ще не світогляд*. М. Руденко підкреслює, що «*ніщо не заважає утвердженню земного безсмертя, окрім нашого незнання*» [506]. І далі: «Слід пам'ятати, звідки ми дивимося на світ. Можна дивитися з *боку людини на Творця*, і з *боку Творця на людину*… Переходячи на *філософські категорії*, можна сказати так: *гносеологічне* має бути доповнене *онтологічним* – і *навпаки*» [507].

На завершення підкреслимо, що *навчальна дисципліна «Філософія органічного виробництва (землеробства) та збалансованого природокористування*» – це кредит знань і досвіду майбутнім поколінням. Успішний досвід окремих господарств доводить, що *теорія і практика органічного землеробства* і нині викликає повагу у зв'язку із *збереженням земель і розширенням асортименту екологічно безпечних продуктів*. Як зазначають науковці, «формування *ринку органічної продукції та зміцнення позицій на міжнародному органічному агропродовольчому ринку* можливе лише за умови *законодавчого і нормативно-правового забезпечення*, впровадження *інноваційних технологій, екологічного менеджменту, належної державної підтримки*. Також варто дотримуватися **чотирьох принципів органічного землеробства**: *принцип здоров'я, принцип екології, принцип справедливості, принцип догляду*, які є коренями, з котрих росте і розвивається *органічне землеробство»* [508]. *Багатство* – продукт не тільки *природніх ресурсів*, але й не в останню чергу і *технологій*. Саме *агроном-технолог* вирішує ці нелегкі завдання вдосконалення *технологій обробітку сільськогосподарських культур, підвищення ефективності використання земель*. *Навчальний курс «Філософія органічного землеробства і збалансованого природокористування»* буде сприяти підготовці *технологів органічного виробництва, зміні їх свідомості*

[506] Руденко М. Енергія прогресу : нариси з фізичної економії. Вид. 2-ге, доповнене. Тернопіль : Джура, 2005. С. 373.

[507] Руденко М. Енергія прогресу : нариси з фізичної економії. Вид. 2-ге, доповнене. Тернопіль : Джура, 2005. С. 401.

[508] Ткаченко А. М., Щербатюк В. В., Лупеха І. М. Методичні принципи управління в аграрних підприємствах з виробництва органічної продукції. *Землеробство. Міжвідомчий тематичний науковий збірник.* № 1 (98). 2020. С. 77.

та формування переконань в *необхідності та життєвості органічного виробництва*.

Теоретично обґрунтовуючи багаторічний досвід *С. С. Антонця*, підкреслює *В.Писаренко*, доходимо до висновку, що «*природа* допомагає *людині розумній (Homo sapiens)* добувати свій хліб насущний *без шкоди для здоров'я Землі.* Допомагає, спрямовуючи свої *біологічні процеси* в напрямку *максимальної доцільності*, у *взаємозв'язку між потребою людини і самозбереженням*. І це – ***вища матерія.*** Не кожному дано її зрозуміти, осягнути її високий сенс, поринути в глибину *ноосферного мислення*» [509].

4.4. Ціннісні виміри фізичної економії в науково-освітньому середовищі сучасного вузу України

Фізична економія на рубежі XX–XXI ст. в умовах глобалізації економіки поступально утверджується як *ефективна альтернатива класичній політекономії,* бо спрямована на *перегляд усталених (споживацьких) поглядів на відносини людини, суспільства і природи в процесі господарської діяльності.* Вона передбачає визнання *природних законів як первинних при побудові моделей господарювання*, на противагу *класичній політекономії*, котра здебільшого ставила за мету лише *економічні критерії і показники як основу для оцінки успішності чи неуспішності економічної діяльності*, не враховуючи потреби *зберігати гармонію у відносинах людини, суспільства з природним середовищем та його збереження в стані, придатному для нормальної (природовідповідної) життєдіяльності наступних поколінь, яка б не несла загрози їхньому життю та здоров'ю, і сприяла інтелектуальному та духовному зростанню людини і суспільства*. *Фізична економія* передбачає розгляд *економічної діяльності (індивідуальної та суспільної)* в більш широкому контексті, пов'язаному із знанням засад формування та функціонування *природнього, соціального, інформаційного, культурного і духовного вимірів буття*. В зв'язку з цим доцільно навести слова *М. Руденка*: «Чому треба прив'язувати **економічну модель суспільства** до *вчення про Світобудову*? Тому, що *земна людина* повинна мати *цільний світогляд*, а він, *світогляд*, складається

[509] Писаренко В. Формула успіху. К., 2018. С. 64.

не лише з *соціального*, а й з *космічного*. Якщо ж *ці фактори існують нарізно, то це ще не світогляд*» [510].

Питання ролі *науки та освіти* в формуванні *світогляду особистості й суспільства* на засадах *вчення фізичної економії,* тим самим створивши підґрунтя для побудови *системи гармонійних відносин між людиною, суспільством і природою*, сьогодні викликають жваву дискусію в колах науковців та освітян, спонукають їх до ґрунтовнішого осмислення шляхів вирішення цієї проблеми. Свідоцтвом цьому є *системні праці цілого ряду вітчизняних дослідників*: Л. С. Гринів [511, 512, 513], В. О. Шевчука [514, 515, 516], О. В. Ходаківської [517], М. М. Кисельова, В. Л. Деркача, А. В. Толстоухова [518], В. М. Горлинського [519], Ю. М. Канигіна [520], у яких аналізуються проблеми *трансдисциплінарного характеру вчення фізичної економії, його співвідношення з класичними вченнями*

---

[510] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 495.

[511] Гринів Л. С. Теоретичний вимір фізичної економії: моделі збалансованого розвитку природогосподарських систем. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання : колективна монографія* / за ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 93–153.

[512] Гринів Л. С. Екологічна економіка: монографія. Л. : «Магнолія-2006», 2010. 358 с.

[513] Гринів Л. С. Фізична економія: нові моделі сталого розвитку : монографія. Львів : Ліга-прес, 2016. 424 с.

[514] Шевчук В. О. Сучасне економічне знання: проблеми набуття достатності на засадах фізичної економії. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання :* колективна монографія / за ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 154–170.

[515] Шевчук В. О. Бачення проблематики сталого розвитку з позицій фізичної економії. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання* : колективна монографія / за ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 193–204.

[516] Фізико-економічне мислення як атрибут сталості господарювання. *Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів*: монографія / В. О. Шевчук та ін. ; за ред. О. І. Павлова. Одеса : Астропринт, 2012. С. 35–50.

[517] Ходаківська О.В. Екологічна парадигма – основа розвитку господарських систем. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання:* колективна монографія / за ред. Ю. П. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ “Інститут аграрної економіки”, 2013. С. 226–229.

[518] Концептуальні виміри екологічної свідомості: монографія / М. М. Кисельов та ін. Відповідальний редактор: М. М. Кисельов. К. : ПАРАПАН, 2003. 312 с.

[519] Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір : монографія. К. : ПАРАПАН, 2011. 378 с.

[520] Каныгин Ю. М. Физическая экономия как альтернатива политэкономии. Энергия прогресса. К. : Арий, 2016. 272 с.

політекономії, взаємозв'язку теорії і практики, проблематиці побудови суспільства сталого розвитку з дотриманням засад фізичної економії, формування екологічної світоглядної парадигми як підґрунтя побудови сталого розвитку, різні аспекти ціннісного спектру проблем безпеки та сталого людського розвитку.

Синтез напрацювань представників різних методологічних підходів фізичної економії дає оптимальний та правильний шлях у вирішенні проблеми *теоретичної та практичної значимості вчення фізичної економії,* яка б враховувала *природні, соціальні, духовні, пізнавальні і інформаційні процеси* як невід'ємні підрозділи *складної і багаторівневої системи відносин людини, суспільства і природи* і особливу увагу звертають на роль *науки і освіти в вітчизняних вищих навчальних закладах*, які містять потужний інтелектуальний потенціал для поглиблення даного вчення та його широкого утвердження на теоретичному, практичному та духовному рівнях життєдіяльності особистості і суспільства.

Людина є органічною складовою космічних процесів, хоча не кожен з нас про це задумувався. Ми зв'язані з Всесвітом тисячами невидимих ниток, впливаючи на нього і зазнаючи його впливу на собі. Власне це ставить на перший план *проблеми буття (онтології)*. Саме вони є одним з головних моментів у визначенні *ціннісних пріоритетів сучасних людей*, шукаючих вирішення проблеми *гармонізації відносин з суспільством та природою*, які є суттєво порушені внаслідок нерозуміння або й свідомого порушення законів функціонування Всесвіту.

Без виробленої *системи ідеалів*, відображеної в відповідних *цінностях*, людині важко буде відшукати *шлях до гармонійного співжиття з Всесвітом*. Тому *ціннісний вимір* набуває особливого значення для вироблення *нових форм і методів діяльності людини*, спрямованих на посилення *потенціалу природи на користь роду людського,* а не його *руйнації*. Це є своєрідне налаштування нас на хвилю *взаємозв'язку з Всесвітом*, що дозволяє *нам його розуміти і чинити відповідно* до *діючих у ньому законів*. Саме в цьому і полягає квінтесенція *вчення фізичної економії*, котра стала *дієвою альтернативою політекономії*, вчення якої встановлювали *невиправданий розрив між людиною та природою*, *протиставляючи їх, перетворюючи останню лише в субстрат замірів глобалізованого сучасного людства*. До того ж *вчення фізичної економії* може стати

основою формування *нового світогляду та культури,* обумовлюючи *відповідну поведінку та шляхи комунікації представників вітчизняного суспільства*. *Суб'єкт (природа, Всесвіт)* та *об'єкт (людина, її діяльність)* необхідно розглядати в їх *єдності*. Саме в цьому і можна знайти справжню *вартість цінностей*. В протилежному випадку ми отримаємо деспотизм і насилля щодо людини, котрі виливатимуться в відверту зневагу до неї, зведення її до гвинтика системи. З цього приводу *М.Руденко* резюмує: "*матерія, – тобто Всесвіт у його субстанціональній основі,* – може і повинна розглядатися як *всеосяжний суб'єкт*" [521]. Сама ж *субстанція* перебуває *за межами чуттєвого світу*, *її не доцільно ототожнювати з речовиною*, яка відображає *закономірності першої*.

Важливим моментом, що впливає на *ціннісну систему вчення фізичної економії*, є визнання *принципу вічного існування духу і матерії*, що, за словами *М. Руденка*, дає додатковий аргумент на користь визнання *суб'єктності матерії* [522]. Водночас воно дає підставу для переосмислення самої *природи праці людини*, яка є водночас *фізичним і духовним процесом*. Але *працю людини*, як і саму *людину* не можна зводити в ранг *субстанції*, бо це вводить в свідомість *облудне розуміння про її всесильність та відсутність потреби опиратись на будь-які вищі сутності*. Ми, люди, є створіннями, що перебувають в конкретних координатах часу і простору Всесвіту, існуємо в певній формі, і тому багато речей і процесів, що відбуваються у ньому, можуть так і залишитись для нас недоступними для пізнання чи розуміння. Всесвіт натомість є набагато багатогранніший в своєму змісті та формах, існує на різних рівнях сприйняття. І ми лише сьогодні подекуди починаємо з цим стикатись з допомогою найсучасніших наукових і технічних ресурсів.

Надання *матерії* цінності *субстанції*, а не субстрату (речовини, конкретної частки), дозволяє переосмислити нашу економічну діяльність на засадах *природовідповідності, розуміння об'єктивності та цілісності світу*. М. Руденко наголошує, що *сама людська праця* є виявом *енергетичних процесів природи* [523]. В протилежному випадку

[521] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 16.

[522] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 17–18.

[523] Руденко М. Д. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема. К. : Журналіст України, 2008. С. 13.

праця буде носити не творчий, життєносний характер, а слугуватиме *знаряддям тотальної руйнації і людини, і суспільства, і природи.*

Фізична економія як дієва альтернатива *політичній економії*, вчення, спрямоване на відновлення *гармонії у відносинах людини, суспільства та природи,* може оволодіти свідомістю людей, зокрема, через її поширення в системі *вітчизняної освіти, у різних її ланках та підрозділах*. Саме там відбувається в значній мірі *формування особистості молодої людини, її світогляду, форм суспільної діяльності*. *Знання про психолого-педагогічні та соціальні аспекти цього процесу* допомагає краще усвідомити *сутність і механізми побудови методики і методології навчально-виховного процесу*, в якому можна максимально ефективно реалізувати *засади вчення фізичної економії.* В першу чергу треба звернути увагу на *організаційно-управлінські та інноваційні аспекти* даної проблеми, від чого залежить успіх вирішення завдання в цілому.

Вирішення даної проблеми треба реалізовувати, відштовхуючись від *принципів управління вищими навчальними закладами,* які є закріпленими в *сучасному вітчизняному законодавстві про вищу освіту*. До їх кола належать ***принципи***:

1) автономії та самоврядування;

2) незалежності від політичних партій, громадських та релігійних організацій;

3) поєднання колегіальних та єдиноначальних засад;

4) розмежування прав, повноважень та відповідальності власника (власників), органів управління вищою освітою, керівництва вищого навчального закладу та його структурних підрозділів.

Їх втілення в практику життя дозволяє суттєво розширити спектр освітніх послуг сучасним вузом. *Вищий навчальний заклад* отримує *право самостійно визначати форми навчання, форми та види організації навчально-виховного процесу.* Виходячи з нього, важливо акцент поставити на *зростання аудиторної та самостійної навчальної роботи студентів (бакалаврів і магістрів) з оволодіння засад вчення фізичної економії (вітчизняної й світової) та шляхів їх практичного здійснення в відповідній сфері народного господарства.*

Ще одним важливим моментом, який передбачений *вітчизняним освітнім законодавством*, це є *право вузів* розробляти та впроваджувати *власні програми наукової та науково-виробничої*

діяльності. Саме він відкриває значні можливості для розробки таких *програм* з поглиблення *основ вчення фізичної економії та розширення спектру його застосування* в *різних сферах суспільно-економічного життя України.*

Вищий навчальний заклад має право надавати *додаткові освітні послуги.* Цей аспект важливо використати з метою надання можливості отримати студентам і випускникам вузів *додаткову освіту*, спрямовану на *оволодіння теоретичними та практичними знаннями, вміннями і навичками застосування напрацювань фізичної економії в різних галузях суспільного життя*, зокрема, в *народному господарстві.*

Помітну роль у ознайомленні з *теоретичними та практичними аспектами вчення фізичної економії* і активного долучення студентської молоді до наукової та освітньої діяльності на його засадах є організація в вузах *вікторин, конкурсів ідей та наукових робіт, диспутів, конференцій та круглих столів,* на яких би студенти та науковці ділились баченням тих чи інших актуальних питань *теоретичної та прикладної фізичної економії і розробки механізмів стратегії сталого розвитку регіонів та країни* загалом. Доцільно про ці питання вести мову в ході викладання як *соціально-гуманітарних*, так і *природничо-технічних дисциплін*, а також на *виховних годинах* і в процесі *організації виховної роботи в вузівських гуртожитках*. Органічним доповненням до цього є створення за участі студентів *стендів, презентацій, календарів, буклетів, стінних газет*, в яких була б представлена *цікава та актуальна інформація щодо визначальних рис вчення фізичної економії і сталого розвитку суспільства, методології та методики їх застосування в практику, представляючи вітчизняний та світовий досвід*. Значне місце в зростанні інтересу молоді до згаданих проблем виконуватимуть *наукові гуртки* (повинні створюватись відповідно до профілю *кафедр*, *інститутів та факультетів*), в яких би студенти займались розробкою не лише *теоретичних*, але й *конкретних практичних питань реалізації фізико-економічних ідей* в населених пунктах (селах, містах), регіонах України.

Не менш суттєвим є *право в межах вузу* створювати *навчальні, методичні, наукові, науково-дослідні центри та лабораторії, конструкторські та конструкторсько-технологічні бюро*. В цьому плані доцільно формувати *інституції*, які б займались

фундаментальними та прикладними науковими дослідженнями в царині фізичної економії, охоплюючи ***різні галузі знань*** *(екологія, економіка природокористування, менеджмент та маркетинг, економіка підприємства, будівництво та архітектура, енергетика, машинобудування, рослинництво, плодоовочівництво і садівництво тощо)*.

Заслуговує на увагу і такий *принцип*, як *право вузів долучатись до діяльності міжнародних організацій (національних, регіональних, європейських, світових).* Під цим кутом зору значний потенціал містить *співпраця вищих навчальних закладів з міжнародними організаціями*, які працюють в *сферах фізичної економії, органічного виробництва продукції, сталого розвитку*. Вітчизняні фахівці та студенти мали б можливість набувати не лише *теоретичних знань*, але й неоціненний *практичний багаж досвіду*. Поряд з цим в самій Україні інтенсивно в останнє десятиріччя розвиваються *малі і середні господарства та підприємства*, які переходять на *принципи виробництва екологічно чистої та органічної продукції*. Тут також вузам можна буде знайти широке поле для співпраці і реалізації спільних проектів.

До *педагогічної, науково-педагогічної та науково-виробничої діяльності у вузах* важливо долучати *фахівців*, які мають багатолітній досвід роботи в *сферах фізичної економії і виробництва органічної продукції*, зокрема, в питаннях *його організації та стандартизації*, котрі пройшли підготовку в *провідних європейських та світових центрах*: у США, Канаді, Австралії, Швейцарії, Німеччині, Австрії тощо. Не менш важливим є питання *співпраці з академічними науковими осередками в Україні та за її межами*, *науковими товариствами та спілками*, які працюють над *розробками*, котрі втілюють *напрацювання фізичної економії* в *конкретний інтелектуальний продукт*, котрий має значимість як на національному ринку, так і поза його межами.

Важливою є *співпраця вузів як всередині України, так і поза її межами* з метою *освітньої, наукової та педагогічної підготовки кадрів*, які б оволодівали *новітніми знаннями, вміннями і навиками впровадження напрацювань фізичної економії в практику життєдіяльності суспільства.*

Освіта є вагомим *фундаментом формування світогляду особистості,* завдяки чому вона реалізує *своє ставлення до*

навколишнього світу. Формування *нової світоглядної парадигми сучасної людини,* побудованої на *раціональних і моральних засадах*, спрямованої на розширення *можливостей людини по самореалізації свого потенціалу*, з одного боку, і *побудову гармонійних відносин з природою,* з іншого боку, є важливим *інноваційним завданням освіти*. В значній мірі його можна реалізувати через широке впровадження в освітній процес *досягнень фізичної економії*. Важливо при цьому розглядати *людину і суспільство як частину всесвітніх процесів, де нерозривно пов'язані людське, соціальне і природнє.* Втілення в життя подібного завдання вимагає к*оординації зусиль представників природничо-технічних та соціально-гуманітарних наук* як в *науковому*, так і *освітньому аспектах*. Не ігнорування напрацювань одне одного, підкреслюємо, як це ще має місце подекуди в вітчизняній науці та освіті, а *інтеграція та кооперація зусиль є єдино правильним шляхом для його вирішення*. Не варто очікувати негайного позитивного результату. Доцільно конструювати нову світоглядну парадигму, випробовуючи дієвість її положень у щоденній практиці, коригуючи та усуваючи певні негативи. Саме так з часом ми вибудуємо міцну за своєю конструктивністю, логічною обґрунтованістю та продуктивністю *теорію* – підґрунтя для побудови *конструкцій і технологій як в освіті, науці, так і практиці господарювання* [524]. Для цього вона повинна пройти ***закономірні етапи свого розвитку***:

1) евристичний;

2) парадигмальний;

3) науково обґрунтований (досягає рівня наукової теорії).

Знання про сутність *базових категорій фізичної економії*, котрі розкривають *світоглядні основи нового ставлення людини до себе, суспільства і природи, технології діяльності і шляхи вирішення існуючих проблем та подолання тих, що будуть якісно новими*, і *поставатимуть в майбутньому перед особою, і які на даний момент ще не є чітко окресленими*, засвідчують потребу постійного використання *напрацювань фізичної економії в освітньому і науковому процесі діяльності навчальних закладів*, зокрема, *вузів*, та поглиблення *методологічних та практичних пошуків* в цьому напрямку.

[524] Ханин И. Г., Поляков М. В. Парадигмальные инновации: монографія. Днепропетровск : Новая идеология, 2016. С. 5.

Інформація про вчення фізичної економії стане *знанням для студентів,* коли вона є *включеною в їхній життєвий досвід та осмисленою.* Тому важливим моментом є пошук *співрозуміння між викладачем та студентом*, коли *обидва* розумітимуть *однаково суть того, що виноситься на розгляд.* Особливо це важливо в умовах поступального утвердження *інформаційних технологій в сучасному світі.*

Доцільно враховувати наявність *прикладних і фундаментальних теорій в системі вчення фізичної економії*, і *не ототожнювати їх*. Водночас треба пам'ятати про їх *взаємодоповнюваність*. Нерідко зустрічаєшся з тим, що *фахівці (науковці, підприємці, інженери)* прагнуть реалізувати *засади фізичної економії в конкретній сфері*, не звертаючи уваги на потребу *зміни світоглядної системи суб'єктів проектів загалом.* Через це такі *проекти* носять *дуже вузький, суто утилітарний характер і не є глибокими за своєю суттю*, бо не ставлять собі за мету паралельно *кардинально змінити уявлення людини про себе та світ, зміну форм власної поведінки і діяльності.* До того ж такі *проекти* і зустрічають нерідко *прохолодне ставлення у людей* внаслідок *відсутності* у їхній свідомості розуміння *основ та конкретних шляхів діяльності* на підставі *принципів і законів фізичної економії, невпевненості в успішних результатах подібних форм діяльності та взаємодії. Інтеграція фахівців різних галузей*, *широке використання напрацювань різних наук в їх органічній єдності в освітній і науковій діяльності* є вагомим виявом *інноваційності вчення фізичної економії* на противагу *політичній економії*, котре *розмежовувало і протиставляло їх, позбавляло системного і цілісного характеру наше знання.* Людина в добу *панування політекономії* штучно протиставляла *онтологічні, гносеологічні, антропологічні, соціально-філософські і аксіологічні питання*, надаючи їм суто *вузько прагматичного характеру*, вилучаючи у своїй свідомості та діяльності *себе з системи вселенських (космічних) процесів, відчувала ворожість до суспільства і держави, природи.*

Поняття *інноваційності* завжди передбачає наявність *елементу ризику або навіть нежиттєздатності даного компоненту в системі.* Ми згідні з визначенням *І. Г. Ханіна* про те, що і*нноваційний прорив* вимагає *часу* на серйозну перебудову *наявних теорій, технологій* і

пов'язаних з ними *соціо-інституційних реалій* [525]. Тому *вчення фізичної економії*, впроваджуючись у *освітній процес*, вимагає *зміни усієї світоглядної системи*, на якій він ґрунтується, *перебудови освітніх інституцій*, які мають бути спрямовані на розвиток *творчої і активної, самостійно мислячої особистості*, яка не цурається засвоєння та оперування *комплексними знаннями і вміннями з різних галузей науки та навчальних дисциплін*. Важливою і нагальною є проблема розробки *стратегії впровадження досягнень фізичної економії в освітній процес (вибір напрямів, засобів і методів досягнення цілей, темпів їх здійснення),* аби уникнути спотворень та кризових явищ.

Досягнення *природничо-технічних та соціально-гуманітарних наук, перебудова самої системи освіти на нових засадах (утвердження суб'єкт-суб'єктних відносин, широке використання інформаційних технологій, перенесення акценту з здобуття знань про об'єкт до його конструювання тощо)* змінюватимуть і самі напрями пошуків науковців та педагогів. Наприклад, сьогодні очевидним є потреба доповнення *термодинамічної моделі* фізичної економії *інфодинамічною*, спрямованою на створення *системи управління суспільством загалом та освітою зокрема з допомогою інформаційних технологій*, покликаних замінити рутинну працю *діяльністю*, спрямованою на пошук *нових, раніше невідомих варіантів вирішення завдань побудови ефективних та гармонійних відносин з природним середовищем, розвиток творчої особистості, яка духовне ставитиме на перший план*, а не задоволення лише матеріальних чи соціальних потреб [526]. При чому важливо, щоб *інформаційні технології* слугували не лише для *обробки даних*, але й вирішення *практичних завдань соціального, економічного і державного життя.* Між *обома моделями фізичної економії* мають формуватись *зв'язки* на основі *принципу взаємодоповнюваності*, що дозволить створити *цілісну систему «людина – інформація – суспільство – природа».*

Нерідко *безпосередні виробники*, переходячи на *засади фізичної економії,* в ході практики *відкривають ті сторони і моменти як у*

[525] Ханин И. Г., Поляков М. В. Парадигмальные инновации: монографія. Днепропетровск : Новая идеология, 2016. С. 15.

[526] Каныгин Ю. М. Физическая экономия как альтернатива политэкономии. Энергия прогресса. К. : Арий, 2016. С. 217–224.

веденні власної справи, так і в цілому *процесу створення нової системи народного господарства*, які *наука і філософія* беруть для подальшої *теоретичної розробки, формування понятійно-категоріального апарату і моделей розвитку різних сфер економіки і суспільства* в цілому. В зв'язку з цим *І. Г. Ханін* небезпідставно стверджує про *ширше поле практики*, ніж у *науки*: «*Практика* завжди є ширшою від *окремої науки* та *існуючої номенклатури наукових дисциплін*. Час від часу вона ставить питання про *створення відсутнього наукового забезпечення тих або інших інноваційних процесів*» [527]. *Науковці і викладачі*, щоб створити *якісно нове знання*, повинні ставати *безпосередніми учасниками практичної інноваційної діяльності*, а *підприємці* – ставати *дослідниками*. В нашому відношенні це також відноситься до *студентів, магістрів і молодих науковців.*

Сучасна вузівська освіта та наука повинні становити *нерозривний комплекс з виробництвом* на засадах *побудови екологічно безпечного середовища життєдіяльності людини і суспільства*. Вони є тими ланками, котрі можуть формувати не лише *нові знання й досвід діяльності*, але й закладати *серйозний світоглядний фундамент* для побудови *якісно нових відносин людини з природою* на засадах *вчення фізичної економії* через *активне долучення педагогів, науковців, студентства до активної участі в громадському житті*, реалізовуючи *конкретні проекти у різних сферах життя суспільства (виробничій, науково-технічній, освітній, політичній, правовій тощо).* Тільки *системний та різноплановий характер такої діяльності* посилить *вагомість вітчизняних вузів в суспільному житті,* сприятиме утвердженню *культу якісної освіти та науки у ньому*, піднесенню *рівня екологічної культури та свідомості наших співвітчизників*, які нині є доволі низькими та несуть загрозу життю і здоров'ю кожного представника вітчизняного суспільства.

[527] Ханин И. Г., Поляков М. В. Парадигмальные инновации: монографія. Днепропетровск : Новая идеология, 2016. С. 21.

4.5. Філософські та етичні виміри екокультури. Роль фізичної економії у формуванні екокультури студента вищого навчального аграрного закладу

Природа є суттєвим чинником формування *світогляду* та *форм діяльності* як *окремих людей*, так і *соціальних спільнот*. Німецький мислитель *Йоганн Гердер* вважав *природу* силою, що заклала в людині *гуманістичні основи її розуму та культури* [528]. Звідси увага до формування *світоглядних основ відносин людини та природи*, від яких залежить характер *світоглядної позиції людини чи соціальної спільноти, вибір та побудова ними оптимальних моделей свого життя та діяльності*. *Природі* в сучасному світі все більше надається значення *самодостатньої цінності*.

Екологічна культура поєднує в собі *систему духовних та етичних цінностей і принципів, економічних та правових механізмів, соціальних інститутів та організацій*, а також *екологічну свідомість високого рівня* та пов'язану з нею *екологічну відповідальність*. *Екологічна культура* є дотична до **всіх сторін життєдіяльності, матеріального та духовного світу людини і суспільства**:

1) знання законів функціонування людини як тілесної істоти та інших складових природи;

2) емоційно-почуттєва, інтелектуальна, духовна сфери;

3) проблеми середовища, з яким взаємодіє людина (поселення, житло, природне середовище проживання);

4) людина і Всесвіт, механізми їх взаємодії.

Одяг, житло, будинок, середовище проживання, виробництво, поселенська структура (місто, село), країна, біосфера визначають *наше буття як людей – органічних складових природи*. Порушення вимог до екологічності кожного з них несе більші чи менші загрози як для людини, так і екосистеми в цілому. Тому *природа* повинна стати *невід'ємною цінністю самої культури*. Це вже знаходить відображення в виникненні **етико-екологічних принципів**:

1) благоговіння перед життям (А. Швейцер);

2) етики землі (О. Леопольд);

3) природа знає краще (Б. Коммонер);

4) співтворчість людини з природою (В. Б. Согава);

5) ідея коеволюції людства та природи (М. М. Мойсеєв).

[528] Гердер И. Идеи к философии истории человечества. М. : Наука, 1977. С. 10, 22, 40.

Мова ведеться про необхідність утворення *екологічного морального імперативу* як *сукупності умов і заборон*, виконання яких забезпечить *виживання людини, подальший прогрес людства і його спільну еволюцію з природою*. Відомий соціоеколог *О. І. Салтовський* наголошує, що *екологічна культура* «включає в себе певний зріз *суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурних традицій, життєвого досвіду, моральної оцінки ставлення до природи*». На його переконання, важливими є не тільки *екологічні знання і норми*, але й відповідні *стереотипи та правила поведінки людини в оточуючому її соціальному та природному* світі [529]. *Екологічна культура* охоплює не тільки *теоретичні знання*, але й *способи практичних дій в природі і суспільстві, моральні норми, цінності і культурні традиції*. Без *стійких переконань та готовності до дій* складно досягти *поставлених цілей щодо відновлення гармонії у взаємодії з природою. Рівень екологічної культури певної особистості чи соціальної спільноти* залежить від *рівня їх духовного та морального життя, дієвості екологічних принципів у їхній діяльності.* ***Екологічну культуру*** розглядають у *вузькому та широкому розумінні*. В *вузькому розумінні* її трактують як *систему цінностей, переконань, зразків, норм екологічної поведінки, властивих певним соціальним групам та суспільствам*. В *широкому розумінні* це *соціальний механізм взаємодії (засоби, способи, зразки) особистості, спільноти із середовищем існування (природним і соціальним)*, які забезпечують *передачу досвіду та становлення діяльності*. Під *екологічною культурою* розуміють *комплексне утворення інтелектуальної та духовної культури особистості,* що дозволяє *творчо осмислювати та розв'язувати екологічні проблеми сучасності*. Вона охоплює не тільки *культуру взаємодії з природою*, але й *культурне та духовне життя певних спільнот (етнічних, виробничих, демографічних).*

Важливо відійти від *невиправданого протиставлення культури і природи*, що культивувався в Європі останніх 3–4 століть. Бо ж у світі відомі і такі *варіанти культури*, де *природа* виступає *органічною часткою людини та суспільства*, і *немає протиставлення культурного чи духовного матеріальному або природному.*

Екологічна культура – це *процес та результат становлення екологічної свідомості особистості, групи чи суспільства в цілому,*

[529] Салтовський О. І. Основи соціальної екології: курс лекцій. Київ : МАУП, 1997. С. 115.

котра охоплює в *нерозривній єдності сукупність знань та уявлень про природу, емоційно-почуттєве та ціннісне ставлення до неї, відповідні вміння, навички та потреби взаємодії, спрямована на гармонізацію взаємозв'язків в системі «людина – природа»*. *Людина, не здатна відчувати свого зв'язку з природою, не може в повній мірі осягнути її значення для себе.* З цього приводу французький філософ *Ж. Дельоз* зауважив: «*Екологія – жива матриця нової свідомості та нової культури*: усвідомлення *нашої належності до природи, присутність природи в самій глибині людського єства*, що є водночас і *часткою, і діяльним чинником у глобальній системі природи*» [530]. Тому в цьому відношенні доцільно звертати увагу на утвердження «*екології культури»,* що є *свідоцтвом збереження духовної пам'яті народу чи суспільства.* Руйнація внутрішнього світу людини, її духовного життя та свідомості веде до розпаду, фрагментації її особистості, а, отже, й утвердження байдужості до стану соціального та природного середовища її життєдіяльності. Тому важливо відроджувати і утверджувати *кращі надбання світової та національної культури відносно до розуміння та формування позицій щодо цих моментів життя суспільства та людини.*

Ціннісний вимір вважається сьогодні одним з *основоположних* в становленні *екологічної культури людини*. В цьому відношенні вагому роль виконує засвоєння *досвіду ціннісного ставлення попередніх поколінь людства до природного середовища свого буття* (як спрямованого на гармонію з ним, так і прагнучим ним оволодіти та використати на власну користь). У такому співставленні і можливо досягти справжнє розуміння плюсів та мінусів діяльності людини та її наслідків для збереження рівноваги у відносинах з природою.

Екологічна культура передбачає наявність не тільки *знань*, але й *почуття відповідальності за результати своїх дій як перед найближчими, так і найвіддаленішими поколіннями. М. Ф. Тарасенко* з цього приводу резюмував: «*Культура* – це не тільки *показник універсальності і свободи людини*, але і в рівній мірі *показник її відповідальності перед світом.* Причому в тенденції закономірність така: *чим більше людська діяльність стає універсальною і вільною щодо зовнішнього світу, тим більше зростає відповідальність людини перед природою як ойкуменою людської культури*». На його

[530] Кисельов М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу. *Філософська думка*. 2005. № 2. С. 135.

переконання, *екологічна культура* «включає певний «зріз» *суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурні традиції, життєвий досвід, моральні почуття і моральну оцінку ставлення людини до довкілля*» [531]. *Відповідальність* характеризується як здатність «до *свідомого і самостійного прийняття особистістю певних зобов'язань перед природою, суспільством, колективом, самим собою і готовністю звітувати за їх утілення в життя, нести покарання у вигляді юридичних, адміністративних, моральних санкцій з боку суспільства, відчуття провини, докорів совісті зі свого боку*» [532]. Сформовані *екологічні переконання* є основою для становлення *екологічної відповідальності особистості, соціальної групи чи суспільства.*

Екокультура є важливим інструментом для *творення людиною самої себе*. «Хоч *зародок* і є в собі *людиною*, – писав *Г. Гегель* у своїй праці «*Феноменологія духу*», – але *він не є людиною для себе; для себе він такий тільки як розвинений розум, який перетворив себе в те, що він є в собі*» [533]. Римський мислитель *Марк Туллій Цицерон* в «*Тускуланських бесідах»* влучно відзначав, порівнюючи *душу людини з ґрунтом*: «*Як родюче поле без обробітку не дасть врожаю, так і душа*» [534]. *Людина* повинна стати *суб'єктом власного творення*, а не знаряддям чужих планів чи проектів. Коли *цінності, ідеали, норми екокультури* стануть її *власними надбаннями*, *які вона свідомо впроваджує у власне життя* – ось це і *найважливіший здобуток буде для суспільства та самої особистості. Екологічну кризу* можна подолати не тільки *шляхом реорганізації економічної та господарської діяльності людей*, але як відзначає *Л. М. Курняк*, вона залежить «*від морального вдосконалення людини, культури її відносин із природою та іншими людьми*. Між *екологією та культурою* існує **нерозривний зв'язок**: *якість взаємодії людини з навколишнім середовищем* завжди відображає той *рівень культури, носієм якого*

[531] Тарасенко Н. Ф. Природа, технология, культура: философско-мировоззренческий анализ. Київ : Наукова думка, 1985. С. 69.

[532] Рославець Р. Формування екокультури особистості майбутнього вчителя початкових класів: теоретико-прикладні аспекти [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream / 123456789 /9310/1/ecological%20culture.pdf.

[533] Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. *Сочинения*. В 14 т. Т. 4. М. : Издательство социально-экономической литературы, 1959. С. 11.

[534] Цицерон М. Т. Тускуланские беседы. *Избранные сочинения.* М.: Художественная литература, 1975. С. 252.

вона є» [535]. *Екологічна культура високого рівня* неможлива без *високого рівня культури в людини загалом,* котра б носила *гуманістичне спрямування. Екологічна культура* є своєрідним **синтезом усіх інших видів культури**: *філософської, політичної, правової, естетичної, фізичної, моральної. Справжньої любові до природи* не може бути в людини без *розуміння поваги до життя, інших людей, оточуючого її соціального та природного середовища*. *Екологічна культура* дієва, коли знаходить відображення в *конкретних формах життєдіяльності та способі життя як окремих людей*, так і *створюваних ними спільнот*. *Екологічна свідомість* як *невід'ємна складова екологічної культури* включає в себе *комплекс життєвих позицій, переконань, знань, теорій, емоційно-вольових характеристик*, спрямованих на вироблення *оптимальних механізмів у відносинах системи «людина» - «суспільство» – «природа».* Водночас не можна ігнорувати і **інші форми суспільної свідомості** *(релігійна, моральна, естетична, політична, економічна тощо)* на вироблення *адекватних чи неадекватних форм відносин людини, суспільства і природи.*

Засоби масової інформації, реклама, туризм та краєзнавство, громадські організації, політичні партії, релігійні конфесії, мистецтво, література, родинне виховання є також потужними *факторами становлення екологічної свідомості*.

Посилює *поважне ставлення людини до природи* не тільки *осмислене пізнання*, але й *релігія та етика*, породжуючи *благоговіння перед останньою*, а також *феноменом життя в будь-яких його проявах як сакральним*, а не чимось утилітарним. *Екологічна свідомість* є тоді, коли *окрема людина чи суспільство* не просто знають про *принципи гармонізації відносин з природним середовищем свого життя і діяльності*, але й *утверджують їх в практику, реально забезпечуючи умови для повноцінного функціонування природного середовища власного буття*. Треба *конкретними прикладами* показувати *громадськості*, що *дотримання засад екологічної культури не є пусті та красиві слова*. Натомість це дозволяє суттєво продовжити *тривалість життя людей, послабити негативні наслідки захворювань та зменшити різноманітні*

[535] Курняк Л.М. Екологічна культура: поняття та формування. Збірник наукових праць *Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2015. № 10. С. 48. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2015_10_14.

патології, зберегти природні ресурси і забезпечити економність наших витрат, що дозволяє вивільняти *кошти на цікаві проекти в суспільстві та економіці, життєво необхідні кожному з нас*. *Екологічна свідомість* повинна формуватись *цілеспрямовано, поетапно реалізовуючи ті чи інші завдання та при системному використанні різних заходів*, зокрема, через *інститут освіти*. Важливо при цьому людині навчитись бачити *природу як систему, де кожен її елемент впливає на інші складові природи*, а також бачити *віддалені наслідки власної життєдіяльності*. Тому *руйнація або видозміна тієї чи іншої складової* веде до *ланцюгових процесів у всій природі загалом*.

Тут вагомим моментом є формування у людини *почуття турботливого господаря,* не того, що лишень споживає і байдужий до долі своїх дітей та співгромадян. *Справжня екокультура* утверджується серед громадськості, коли перетворюється в її *внутрішню мотивацію вести відповідний спосіб життя*, а не пов'язана з бажанням тільки зробити національну чи регіональну економіку менш затратною в ресурсному та кошторисному відношеннях. В протилежному випадку це будуть лише оманливі слова, за якими не має щирих переконань та на їх підставі конкретних дій. Людина має відчути себе *органічною складовою природи*, яка є її *невід'ємною часткою, без якої втрачається справжнє людське буття.* Цього можна досягти шляхом *планомірного, поступального пізнання природи, зокрема, власної. Екологічна культура* утверджується також через створення *дієвої нормативно-правової бази, розгортання системи екологічних виховання та освіти як в рамках навчально-виховних закладів різного рівня, так і в сім'ях та родинах*, де починає формуватись *особистість людини*.

Екокультурні норми змінюються та набувають *нового виразу* під впливом пануючого в суспільстві *способу перетворення і використання природи.* На підставі *нових світоглядних засад* вибудовується *нова системи засобів і дій*, покликана відновити *рівновагу у відносинах людини та природи*, дослухаючись до *потреб одне одного* та здійснюючи *життєво необхідний взаємообмін між обома складовими єдиної системи.* У *нездоровому та виснаженому природному середовищі* в принципі *не може бути здорового та безпечного життя (фізичного та духовного) як окремих людей, так і соціальних груп, спільнот, суспільства.*

Зміни, спричинені *господарською діяльністю людини та науково-технічним прогресом,* набагато *інтенсивніші та швидші в часі, ніж природні зміни*. З'являється *багато нових ресурсів*, за своєю структурою і функціями *невідомі в природі*, які мають *штучний характер.* Природі важко їх адаптувати та переробити. Тому це несе особливо небезпечні наслідки як для природи людини, так і інших сфер природного середовища. Натомість *природні процеси вельми повільно розвиваються та відновлюються після порушень*. Наприклад, щоб утворився шар ґрунту товщиною 1 см, необхідно ціле століття, а знищити його можна за один польовий сезон сільськогосподарських робіт. Посилює зменшення гумусного шару різке падіння внесення органічних добрив в господарствах. Це, зокрема, породило таке небезпечне для людини явище як *спустелювання*. За підрахунками експертів ООН, до кінця XXI ст. у світі може бути втрачено близько 1/3 всіх орних земель, на відновлення яких необхідні величезні затрати матеріальних і фінансових ресурсів, і головне, значний час (до декількох століть за найоптимістичніших підрахунків).

Гармонія у відносинах людини, суспільства та природи, якої можна досягти за наявності в людини і суспільства *високого рівня культури*, повинна вибудовуватись на **засадах**:

1) непричинення шкоди одне одному;

2) врахування інтересів та специфіки існування одне одного;

3) обмін надбаннями і досягненнями;

4) підтримка і допомога, прийняття та розуміння одне одного.

При чому тут треба враховувати *найрізноманітніші виміри функціонування кожної з складових цієї системи відносин*. Важливо знати не тільки *засади цих відносин*, але й *шляхи їх впровадження в практику особистої та колективної діяльності*. А цього можна досягти через формування *екологічної культури в людини та суспільства* через *систему екологічного виховання та освіти* як в *навчально-виховних закладах різного рівня та форми власності*, так і *поза їх межами*, через *засоби масової інформації (друковані та електронні)*, *наукову та науково-популярну літературу, мистецтво, організацію різноманітних пізнавальних, рольових та ділових ігор, конкурсів, вікторин, майстер-класів, зустрічей, семінарів, тренінгів, інтерактивних програм, фестивалів та виставок, гуртків, клубів.* Важливо не тільки формувати *раціональний компонент екологічної*

культури, але й *емоційно позитивно забарвлене ставлення до оточуючого природного середовища*. *Роль прикладу з боку дорослих* неабияк впливає на становлення *форм поведінки молоді*, зокрема, у *взаємодії з природою*. В цьому відношенні усе доцільно розпочинати з побудови *сімейного та родинного виховання*, де закладаються *підвалини відповідного світогляду, світовідчуття та світоставлення дитини*.

Продовжуючи вивчення питання, важливо також зосередитись на аналізі ролі фізичної економії у формуванні філософсько-світоглядних засад екокультури студента вищого навчального аграрного закладу.

Становлення *нової світоглядної парадигми сучасної людини*, побудованої на *раціональних і моральних засадах*, спрямованої на розширення *можливостей людини по самореалізації свого потенціалу*, з одного боку, і побудову *гармонійних відносин з природою*, з іншого боку, є важливим *інноваційним завданням освіти.* В значній мірі його можна реалізувати через широке впровадження в освітній процес *досягнень фізичної економії*, в основу якого покладені напрацювання вітчизняних мислителів *С. Подолинського, В. Вернадського та М. Руденка.*

Вчення фізичної економії пропонує розглядати *людину і суспільство як частину всесвітніх процесів,* де *нерозривно пов'язані людське, соціальне і природне*. Сама *природа* є *суттєвим чинником формування світогляду та форм діяльності* як *окремих людей*, так і *соціальних спільнот*. Німецький мислитель *Йоганн Гердер* не випадково вважав саме *природу* тою силою, що заклала в людині *гуманістичні основи її розуму та культури*[536]. Тому реалізація *завдань фізичної економії в навчально-виховному та науковому процесі* у *вітчизняних, зокрема, аграрних вузах* є важливим компонентом утвердження *екологічних культури та світогляду високого рівня* серед майбутньої суспільної еліти.

Екологічна культура є *цілісною системою*, що охоплює:

1) екологічно розвинену свідомість;

2) емоційно-психічні стани;

3) науково обґрунтовану вольову утилітарно-прикладну діяльність.

[536] Гердер И. Идеи к философии истории человечества. М. : Наука, 1977. С. 10, 22, 40.

Вона є *інтегрованим утворенням*, що охоплює *екологічні знання, досвід природоохоронної діяльності, екологічні цінності, розуміння відповідальності за дії щодо природи, духовно-моральні цінності та вчинки*, спрямовані на *збереження життя у всіх його проявах*. *Соціальне* і *природне* розглядаються в ній не як антагоністи, а як *важливі взаємодоповнюючі одне одного рівні, які відривати не можна одне від одного*. При цьому треба зважати на збереження *гармонії між культурою та природою в людині і її життєдіяльності. Надмірне посилення соціального та культурного чинника* може призвести до *дистанціювання людини і суспільства від природи і навіть протиставлення, ворожнечі між ними*. Тому *сучасна екологічна наука та культура*, з одного боку, а *вчення фізичної економії*, з іншого, вимагають визнання *принципу взаємодоповнюваності культури, суспільства та природи, визначення взаємозв'язків та взаємовпливу між ними*, а не окремішнього розгляду, як це мало місце в другій половині XIX–першій половині XX ст.

Екологічна культура поєднує в собі *систему духовних та етичних цінностей і принципів, економічних та правових механізмів, соціальних інститутів та організацій*, а також *екологічну свідомість високого рівня* та пов'язану з нею *екологічну відповідальність*. *Екокультура* постає як *морально-духовна сфера життєдіяльності людини*, яка характеризує *своєрідність її взаємодії з природою* і включає в себе **систему взаємопов'язаних елементів***: екологічна свідомість, екологічне відношення, екологічна діяльність*. У *структурі екокультури* виокремлюють **декілька взаємопов'язаних рівнів**:

а) когнітивний;

б) емоційно-естетичний;

в) ціннісний;

г) діяльнісний.

Важливими є не тільки *знання, відчуття, ціннісне й естетичне ставлення*, але й *комплекс практичних умінь і навичок здійснювати конкретні справи щодо охорони природного середовища та його відновлення, посилення працею людини (фізичною та інтелектуальною) потенціалу природи, зокрема, її енергетичних ресурсів*. Тому *екологічні стосунки, екологічна свідомість та*

екологічна діяльність є основоположними в процесі становлення *екологічної культури особистості студента.*

Людина, не здатна відчувати свого зв'язку з природою, не може в повній мірі осягнути її значення для себе. З цього приводу французький філософ *Ж. Дельоз* зауважив: «*Екологія – жива матриця нової свідомості та нової культури*: усвідомлення *нашої належності до природи, присутність природи в самій глибині людського єства*, що є водночас і *часткою*, і *діяльним чинником* у *глобальній системі природи*» [537]. Важливим є нерозривний зв'язок *соціокультурних процесів на Землі з фізичними явищами,* які *відбуваються на Сонці* [538]. Тому саме *освіта* і може дозволити в значній мірі вирішити таке завдання.

Ще у 1975 р. була запропонована *Міжнародна програма екологічної освіти (Бєлградська хартія 1975 р.).* Її ***головними принципами*** є:

1) самоцінність будь-якої форми життя і відповідальність людини за їх збереження і повноцінне функціонування;

2) у відносинах людини та суспільства з природою повинен домінувати принцип взаємодопомоги;

3) стійкість біосфери забезпечується її багатоукладністю;

4) утвердження екоцентричного світогляду.

Завданнями сучасної екологічної освіти є:

а) формування знань про закономірності взаємозв'язків природних явищ, єдності живої та неживої природи, про взаємодію людини, суспільства і природи;

б) виховання мотивів, потреб і навичок екологічно доцільної поведінки та діяльності, здорового способу життя, потягу до активної діяльності з охорони навколишнього середовища;

в) розвиток інтелектуальної та емоційної сфер психіки учнів та студентів на основі аналізу причин екологічних ситуацій, забезпечення появи у них позитивних емоцій та переживань стосовно природи.

Фізична економія як вчення, спрямоване на відновлення *гармонії у відносинах людини, суспільства та природи*, є вагомою складовою

[537] Кисельов М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу. *Філософська думка*. 2005. № 2. С. 135.

[538] Чижевский А. Л. Космический пульс жизни: Земля в объятиях Солнца. Гелиотараксия. М. : Мысль, 1995. 768 с.

творення *екокультури студента*. Важливо при цьому акцент поставити на зростання *аудиторної та самостійної навчальної роботи студентів (бакалаврів і магістрів)* з оволодіння *засад вчення фізичної економії (вітчизняної та світової)* та *шляхів їх практичного здійснення в аграрній сфері народного господарства*. Підґрунтям для цього має стати розробка *навчальних та науково-дослідницьких програм* з поглиблення *основ вчення фізичної економії та розширення спектру його використання в різних сферах суспільно-економічного життя України*. Вони мають бути спрямовані на оволодіння *теоретичними та практичними знаннями, вміннями і навичками застосування напрацювань фізичної економії в різних галузях суспільного життя,* зокрема, в *народному господарстві*. В межах вузу доцільно створювати *навчальні, методичні, наукові, науково-дослідні центри та лабораторії, конструкторські та конструкторсько-технологічні бюро.* Це мають бути *інституції*, які б займались *фундаментальними та прикладними науковими дослідженнями в царині фізичної економії*, охоплюючи **різні галузі знань** *(екологія, економіка природокористування, менеджмент та маркетинг, економіка підприємства, будівництво та архітектура, енергетика, машинобудування, рослинництво, плодоовочівництво і садівництво тощо).* Під цим кутом зору значний потенціал містить *співпраця вищих навчальних закладів з міжнародними організаціями*, які працюють в *сферах фізичної економії, органічного виробництва продукції, сталого розвитку*. Вітчизняні фахівці та студенти мали б можливість набувати не лише теоретичних знань, але й неоціненний практичний багаж досвіду. Поряд з цим в самій Україні інтенсивно в останнє десятиріччя розвиваються *малі і середні господарства та підприємства*, які переходять на *принципи виробництва екологічно чистої та органічної продукції*. Тут також вузам можна буде знайти широке поле для *співпраці і реалізації спільних проектів*, долучаючи до них своїх *викладачів та студентів*.

До *педагогічної, науково-педагогічної та науково-виробничої діяльності у вузах* важливо долучати *фахівців*, які мають багатолітній *досвід роботи в сферах фізичної економії і виробництва органічної продукції,* зокрема, в *питаннях його організації та стандартизації, котрі пройшли підготовку в європейських та світових центрах*: у США, Канаді, Австралії, Швейцарії, Німеччині, Австрії, провідних господарствах України тощо. Не менш важливим є питання *співпраці*

вузів з академічними науковими осередками в Україні та за її межами, *науковими товариствами та спілками*, які працюють над розробками, котрі втілюють *напрацювання фізичної економії в конкретний інтелектуальний продукт*, що має значимість як на національному ринку, так і поза його межами.

Вчення фізичної економії, впроваджуючись у *освітній процес*, вимагає *зміни усієї світоглядної системи*, на якій він ґрунтується, *перебудови освітніх інституцій*, які мають бути спрямовані на розвиток *творчої і активної, самостійно мислячої особистості*, котра *не цурається засвоєння та оперування комплексними знаннями і вміннями з різних галузей науки та навчальних дисциплін*. В цьому відношенні важливою і нагальною є проблема розробки **стратегії впровадження досягнень фізичної економії в освітній процес** (*вибір напрямів, засобів і методів досягнення цілей, темпів їх здійснення*), аби уникнути спотворень та кризових явищ.

Досягнення **природничо-технічних та соціально-гуманітарних наук, перебудова самої системи освіти на нових засадах** (*утвердження суб'єкт-суб'єктних відносин, широке використання інформаційних технологій, перенесення акценту з здобуття знань про об'єкт до його конструювання* тощо) змінюватимуть і самі *напрями пошуків науковців та педагогів*. Наприклад, сьогодні очевидним є потреба доповнення ***термодинамічної моделі*** (ставить на перший план *енергетичні аспекти функціонування природи та людини як її складової*) фізичної економії ***інфодинамічною***, спрямованою на створення *системи управління суспільством загалом та освітою зокрема з допомогою інформаційних технологій*, покликаних замінити рутинну працю діяльністю, спрямованою на *пошук нових, раніше невідомих варіантів вирішення завдань побудови ефективних та гармонійних відносин з природним середовищем, розвиток творчої особистості, яка духовне ставитиме на перший план*, а не задоволення лише матеріальних чи соціальних потреб [539]. При чому важливо, щоб *інформаційні технології* слугували не лише для *обробки даних*, але й вирішення *практичних завдань соціального, економічного і державного життя.* Між *обома моделями фізичної економії* мають формуватись зв'язки на основі *принципу*

[539] Каныгин Ю. М. Физическая экономия как альтернатива политэкономии. Энергия прогресс. К.: Арий, 2016. С.217-224.

взаємодоповнюваності, що дозволить створити *цілісну систему «людина – інформація – суспільство – природа».*

Нерідко *безпосередні виробники*, переходячи на *засади фізичної економії*, в ході практики *відкривають ті сторони і моменти* як у *веденні власної справи, так і в цілому процесу створення нової системи народного господарства*, які *наука і філософія* беруть для *подальшої теоретичної розробки, формування понятійно-категоріального апарату і моделей розвитку різних сфер економіки і суспільства в цілому*. В зв'язку з цим *М. Г. Ханін* та *М. В. Поляков* небезпідставно стверджують тезу про ширше поле практики, ніж у науки: «*Практика* завжди *ширше окремої науки і існуючої номенклатури наукових дисциплін.* Час від часу вона ставить питання про *створення відсутнього наукового забезпечення тих або інших інноваційних процесів*» [540]. Тому *науковці і викладачі аграрних вузів*, а також їхні вихованці – *бакалаври, магістри, аспіранти*, щоб створити якісно нове знання, повинні ставати *безпосередніми учасниками практичної інноваційної діяльності*, а *підприємці* – ставати *дослідниками в царині фізичної економії та органічного виробництва сільськогосподарської продукції*. Це і творить, на нашу думку, міцну основу для утвердження *екологічної культури високого ґатунку* в їхньому середовищі.

4.6. Вчення сучасної фізичної економії як основа зміни ставлення людини до довкілля і проблема подолання духовної кризи в сучасному суспільстві

В *основі ставлення людини і суспільства до довкілля (природного і соціального)* в ту чи іншу історичну епоху лежить певна *світоглядна парадигма*. Відповідно до неї і вибудовувалась *стратегія і тактика поведінки людини й суспільства до довкілля*. Вона або була спрямована на пошук *гармонійних відносин*, або ж на *підпорядкування людини природі*, або ж на *свідоме протиставлення себе природі чи суспільству і оволодіння ними з егоїстичних чи споживацьких міркувань*. В XX ст., в зв'язку з появою комплексу *проблем*, що мають *глобальний характер*, все більше людина звертається до вивчення *проблеми відновлення гармонійних відносин з природним і соціальним середовищем*. Одним з таких дієвих варіантів і є *вчення фізичної*

[540] Ханин И. Г., Поляков М. В. Парадигмальные инновации : монографія. Днепропетровск : Новая идеология, 2016. С. 21.

економії, в котрому закладений значний теоретичний та практичний потенціал для формування *світогляду і діяльності людини* на засадах *розуму та шанобливого ставлення до природного і соціального середовища власного буття.*

Одним з провідних аспектів, крізь який розкривається *ставлення людини до довкілля*, є *природокористування*. Неадекватне його розуміння породило серйозні перешкоди у функціонуванні як суспільства, так і природи. В цьому відношенні дослідники виокремлюють **дві групи проблем**:

1) проблеми техніко-антропогенного впливу на навколишнє середовище;

2) забруднення природного середовища відходами господарської діяльності.

Між цими групами існує нерозривний зв'язок. *Ключовим для побудови природокористування на нових засадах* є *поняття «природного капіталу»*, під яким треба розуміти «насамперед *запас, що творить певні екологічні блага»* [541]. Виходом з *незадовільного стану збереження природного капіталу* не лише для нас, а й для майбутніх поколінь є врахування не тільки *економічних*, а й *біосферних цінностей* в процесі господарської діяльності [542].

Ще однією вагомою проблемою у пошуках *сучасної фізичної економії*, котра впливає на *ставлення до довкілля*, є проблема *сталого розвитку*. Її вирішення необхідно здійснювати на **всіх без винятку рівнях функціонування людства і природи**: *глобальному, національному і регіональному*. *Модель сталого розвитку*, яку пропонує *сучасна фізична економія*, спрямована на *прорахування інтересів майбутніх поколінь, розгляд взаємовідносин людини, суспільства і природи у динаміці*. Введення поняття *духовно-матеріальної субстанції – Духоматерії*, яке здійснив український мислитель *М. Д. Руденко (1920–2004)*, дозволяє подолати традиційне

[541] Гринів Л. С. Теоретичний вимір фізичної економії: моделі збалансованого розвитку природогосподарських систем [Текст]. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / за ред. Ю. О. Луценка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 104.

[542] Гринів Л. С. Теоретичний вимір фізичної економії: моделі збалансованого розвитку природогосподарських систем [Текст]. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання*: колективна монографія / За ред. Ю. О. Луценка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 109.

протиставлення духовного і матеріального, і розглядати *Всесвіт як цілісну інформаційну і матеріально-духовну систему*, в якій людина є *органічною складовою*, а не якоюсь винятковою сутністю, яка принципово різниться від решти Всесвіту. Такий підхід *сакралізує природне середовище буття людини, усуває ставлення до нього як лишень субстрату, який можна використовувати як завгодно на власний розсуд*. З цього приводу *М. Руденко* зауважував: "*Якщо наша праця є однією з сил природи*, то як же *складова може вийти за межі цілого*?" [543]. *Взаємодія людини з природним середовищем* визначається *її знаннями та мораллю*, якими вона керується. Тому в *фізичній економії* значна увага відводиться проблемам *побудови ноосферного середовища на планеті Земля*, без чого важко досягти *сталого розвитку людства.* В доповнення до цього відомий американський дослідник сталого розвитку *Г. Дейлі* так характеризує *сучасну парадигму відносин між людиною та природним середовищем*: «*нова парадигма*, що сьогодні формується *(стабільний стан, сталий розвиток)* починається з *фізичних параметрів (обмежені можливості довкілля, складні екологічні взаємовідносини, закони термодинаміки)* і намагається з'ясувати, як можна досягти *справедливої рівноваги між нефізичними змінними параметрами (технологіями, преференціями, розподілом та стилем життя) і складною біофізичною системою*, *частиною якою ми є*. За такого підходу заданими є *фізичні кількісні параметри*, а *змінними* стають *нефізичні якісні моделі життя*» [544]. Доповнюваність *біофізичних, інтелектуальних та духовних компонентів* у відносинах в *системі «людина-суспільство-природа»* є важливою умовою *подолання кризового стану у ній*, що склався на даний момент.

Шляхом до інтелектуального та духовного зростання у сучасній фізичній економії вважається зростання ролі *знань та інформації*, які мають бути спрямовані, з одного боку, на *полегшення праці (фізичної та розумової) людини*, а з іншого боку, дозволять *краще осмислити все, що відбувається в житті людини, суспільства і природи в якості єдиної і цілісної інфодинамічної системи*. Людина має використовувати *фізичні, біологічні, інтелектуальні, духовні ресурси*

[543] Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема* [Текст]. Київ : Журналіст України, 2008. С. 66.

[544] Дейлі Г. Поза зростанням: Економічна теорія сталого розвитку / Пер. з англ. [Текст]. К. : Інтелсфера, 2002. С. 4–5.

не *на протиставлення себе даній системі*, а на *її розвиток і удосконалення*, те, що *М. Руденко окреслив* як «*енергія прогресу*». Цим питанням є спеціально присвячена робота сучасного вітчизняного мислителя *Ю. М. Канигіна «Фізична економія як альтернатива політекономії. Енергія прогресу».* У ній він так характеризує людину: «*Людина з її інтелектом* – не тільки *термічна*, а «*інформаційно-динамічна машина*»; вона *володар творчого слова (в цьому схожа на Божественного Творця)*; вона протиставляється *природньому середовищу* як *його перетворювач*. Вона – головна ланка не просто *енергетичного перетворення*, а *енергоінформаційного обміну*. До того ж не як індивід, а як *суб'єкт колективний (соціальний)»*. Тому в сучасній фізичній економії все більшого звучання набувають *екосоціальні та інфосоціальні аспекти* пошуків на шляху утвердження *гармонії у відносинах людини з соціальним та природним середовищем* завдяки *знанням високого рівня якості та глибини осягнення суті процесів у Всесвіті, моральності і релігійності людини і суспільства* як провідних *передумов їх прогресу і самозбереження* [545].

Людина в *різних історико-культурних системах* неоднаково вибудовує *модель відносин з природою*. В *східній світоглядній парадигмі* вона зорієнтована на встановлення *гармонійних відносин з природою, космосом, органічною частиною яких себе вважає*. В *західній світоглядній парадигмі* людина спрямована на *активне оволодіння силами природи, зміну їх та перетворення у власних інтересах.* Такий підхід поступально утверджував в свідомості людини уявлення про *природу як субстрат, який має суто матеріальну значимість і не більше*. Людина *по-хижацьки є зорієнтована на експлуатацію природних ресурсів та оволодіння й упокорення природи з допомогою наукових і технічних знань*. Саме в *західній парадигмі* і виник сумнозвісний девіз: *"людина – цар природи".* Таке споживацьке ставлення до природи вело не лише до її *десакралізації, але й перетворення самої людини в інструмент, знаряддя, втрати нею власної суб'єктності.* В значній мірі *західна світоглядна парадигма* лежить в основі *породження великого числа проблем людства*, відомих нині як *глобальних*.

[545] Каныгин Ю. М. Физическая экономия как альтернатива политэкономии. Энергия прогресса [Текст]. К. : Арий, 2016. 271 с.

Впродовж останніх двох сторіч поряд з запаморочливими науково-технічними досягненнями, людство *все більше відчувало тягар власної руйнівної діяльності як для природи, так і соціуму*. Має місце інтенсивний пошук *альтернативних моделей відносин між людиною та природою. XX століття з його соціально-політичними, економічними, військовими і екологічними катаклізмами* тільки посилювало впевненість у необхідності створення *нової світоглядної парадигми,* реалізація принципів якої повинна стати вагомим чинником утвердження *сфери розуму і духовності* на нашій планеті, щоб поступально відновити порушену *гармонію у відносинах з природою та врятувати людство від самознищення*. *Егоїстичне та споживацьке ставлення людини до природного середовища* є виявом не лише *ігнорування законів функціонування екосоціальних систем на планеті Земля*, але й переконливим свідоцтвом *її духовної кризи*. Тому вирішення цієї проблеми може бути тільки *комплексним*, передбачаючи формування у неї *нової світоглядної парадигми*, спрямованої на пошук шляхів *гармонійного співжиття не лишень з суспільством та іншими людьми*, але й на основі *пізнання законів функціонування природи* вибудовувати *власну життєдіяльність*. Таким чином, поступально можна подолати *протиставлення між людиною та природою, забезпечуючи гармонійне співжиття з нею на основі усвідомлення людиною себе як органічної частини всесвітніх процесів.* Людина є *частиною світових процесів і не може бути відособлена від них.* З цього приводу *М. Руденко* задавав питання: "*Якщо наша праця є однією з сил природи, то як же складова може вийти за межі цілого*?". Значним *ідеологічним підґрунтям для побудови нової світоглядної системи, охоплюючої всі моменти життя і діяльності людини та суспільства*, стало *вчення фізичної економії,* біля витоків якого знаходяться українські мислителі та вчені *С. Подолинський (1850–1891), В. Вернадський (1863–1945), М. Руденко (1920–2004).*

Вихідними ***засадами вчення фізичної економії*** стали **наступні положення:**

1) первинність природних законів щодо соціальної та економічної діяльності людини й суспільства;

2) переосмислення праці людини як такої, що є виявом світової енергії;

3) праця людини, базуючись на законах природи, повинна сприяти нагромадженню енергії, необхідної для виникнення та підтримки вищих форм діяльності людини;

4) людський інтелект має правильно організовувати та скеровувати потоки енергії для перетворення й оновлення світу життєдіяльності людини;

5) нерозривність зв'язку людини і суспільства з неорганічним та особливо органічним світом, внаслідок чого виникли складні екосоціальні системи, а сама людина перетворилась в потужну геологічну силу;

6) утвердження ідеї про ноосферу (сферу розуму) – цілісне природне середовище, перетворене розумом людини;

7) побудова людства як єдиної цілісності в інформаційному та соціально-економічному відношеннях;

8) доповнюваність діяльності розуму морально-етичними принципами, без яких перший може стати суттєвою загрозою для існування людства;

9) всі інститути суспільства (наука, мораль, право, релігія, економіка, інформація, освіта) мають бути спрямовані на інтелектуальне та духовне переродження людини з істоти, штучно протиставленої природі, в органічну частину природи і вселенських процесів;

10) гносеологічні, аксіологічні аспекти її життєдіяльності треба підпорядковувати онтологічним питанням (проблемам буття і самозбереження людини і її природного середовища життя в стані, сприятливому для зростання її фізичних, психічних, інтелектуальних і духовних сил);

11) ідея про найбільшу акумуляцію космічної та сонячної енергії в рослинному та ширше органічному світі;

12) людина з її діяльністю – лише трансформатор природньої енергії, накопичувач або ж розпорошувач її;

13) положення про енергію прогресу – природню енергію, дію якої людина з допомогою власного розуму та духу здатна посилювати, забезпечуючи прогрес особистості і суспільства, вивільнення її від важкої і рутинної фізичної праці на користь зростання ефективних інформаційних та інтелектуальних систем;

14) поширення пантеїстичних уявлень (визнання Бога як основи Всесвіту та водночас його злитості з Всесвітом і природою), що

спонукає до шанобливого ставлення як до людини, суспільства, так і до природи;

15) акумулювання та зростання наукових, технічних, інтелектуальних, фінансових ресурсів в сільському господарстві є базовою основою для поступу людини і суспільства.

Фізична економія передбачає розгляд *економічної діяльності (індивідуальної та суспільної)* в більш широкому контексті, пов'язаному зі *знанням засад формування та функціонування природнього, соціального, інформаційного, культурного і духовного вимірів буття.* В зв'язку з цим доцільно навести слова *М. Руденка*: «Чому треба прив'язувати *економічну модель суспільства до вчення про Світобудову*? Тому, що *земна людина* повинна мати *цільний світогляд*, а він, *світогляд*, складається не лише з *соціального*, а й з *космічного*. Якщо ж *ці фактори існують нарізно*, то *це ще не світогляд*». Можна згодитись з представниками *термодинамічної моделі фізичної економії* про необхідність *зменшення впливу протиприродних факторів в життєдіяльності людини*, які сприяють *розсіюванню енергії, дарованої нам природою (надмірна бюрократизація державного апарату, потужний розвиток спекулятивного капіталу, війни і соціальні катаклізми, нагромадження розкоші, непродуктивне споживання)*, які є виявом не лише *розсіювання*, але й *відвертих крадіжок енергії*. Так, *С.А. Подолинський* окреслював *працю* як *фундаментальну характеристику людини,* розуміючи під нею "*споживання механічної і психічної роботи, нагромадженої в організмі,* що має результатом *збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні*". Лише та *праця*, котра носить *конструюючий, продукуючий характер*, сприяє *збереженню та нагромадженню енергії природних сил, в першу чергу Сонця*. Внаслідок цього у людини "з'явилися перше необхідне для неї *дозвілля і запас сил*, що й були вжиті нею на *працю, корисну ще безпосередніше*". З плином часу ця людська потуга в зростанні енергетичного бюджету на Землі лише зростала: різні продукуючі види її діяльності "повертають це споживання з надлишком за рахунок *збільшення обміну енергії чи за рахунок надання людині можливості зберігати частину її енергії і вживати її з більшою вигодою на якісь нові виробництва*".

Оригінальну концепцію в рамках *інфодинамічної моделі фізичної економії* запропонував вітчизняний мислитель та вчений

Ю. М. Канигін. Вона ґрунтується на тому, що людина не лише сприймає *інформацію від Всесвіту та Творця-Бога,* але й продукує сама специфічну її форму – *знання* з допомогою *божественного дару – інтелекту*. На його переконання, ігнорування в класичній політекономії цього чинника або ж його недооцінка представниками термодинамічної моделі фізичної економії призводить до суттєвих спотворень у розумінні місця людини у Всесвіті. *Інфодинамічна модель фізичної економії* пропонує більшу увагу звертати на *взаємовплив суспільства і природи*. Адже *вплив природи на суспільство і навпаки завжди буде набагато сильнішим і значимим* за наслідками, ніж *окремої людини та природи*. Тут варто шукати *причини дисгармонії у відносинах між людиною та природою* у суттєвих *деформаціях соціального і духовного життя людини* за останні три століття (в добу так званого *модерну*), коли всі зусилля людини були спрямовані на *оволодіння природою* з допомогою досягнень *науки і техніки*. Кризовий стан наявний, і про це варто пам’ятати, не лише у *екологічній царині*, а й практично у ***всіх сферах життя сучасних людини і суспільства*** (*продовольчій, демографічній, енергетичній, фінансовій, виробничій* тощо). В цьому відношенні слушними є слова науковця *М. М. Мойсєєва*: "Потрібна *глибока моральна перебудова самого духу і змісту людської культури*. Іншого шляху у нас немає. *Стратегія цивілізації* повинна бути полагоджена із *стратегією Природи*".

Спроби виокремити суспільну форму в протиприродну, яка якісно відрізняється від природи, не є добре обґрунтованими. Людина тоді пориває свідомо чи не свідомо зв'язки з природою, діє і працює, порушуючи її закони. М. Руденко справедливо відзначав, що люди настільки поринули в штучно створений ними світ, що тепер для них природа вже виглядає чимось екзотичним, куди вони час від час відправляються на відпочинок або екскурсію. Звідкіля йде величезна небезпека відриву соціального від природного, коли людина наївно собі уявляє, що її багатства і статки виникають з нічого. Саме звідси сьогодні ми маємо віртуальні гроші, які людина абсолютизує, хоча джерелом своєї появи вони мають природу. *Ігнорування природних законів в сфері суспільної економіки* і є *причиною* все частіших і потужніших *криз* у ній. Саме тому, що деякі люди не збагнуть, що *гроші* – тільки *умовні символи, математичні знаки*, а не сама енергія,

і відбувається *відрив соціального від природного*", – констатував *М. Руденко*.

Людина є істотою не тільки *соціальною*, але й *біологічною*, про що ми інколи забуваємо. Тим самим себе прагнемо відірвати від світу природи, в якому народились. Ми об'єктивно пов'язані тисячами невидимих вуз з ним. Про це *М. Руденко* недвозначно зазначав: "Щоб наш *організм* міг існувати, *Сонце* щорічно нарощує *додаткову біомасу* у вигляді *трав, злаків*, і нарешті, у вигляді *тварин*, яких ми вживаємо в *їжу*".

Відображенням *цілісності біологічної та соціальної природи людини* має стати і *її цілісний світогляд*, в якому повинні бути в єдності *соціальний і космічний аспекти*. Тому *фізична економія*, на переконання мислителя, і повинна стати *містком* між *суспільними та природничими науками*, щоб подолати *відчуженість людини від своєї матері – природи*. Слушними є зауваження *М. Руденка* про *безпідставність спроб протиставити та розмежувати різко природничі і соціальні науки*, адже вони мають справу з *природою і суспільством – двома специфічними гілками однієї суті.* На основі цього ми повинні розуміти *двояку природу додаткової вартості – природної та соціальної водночас*. Неправильне її розуміння породжувало і породжує криваві конфлікти серед людства.

Утвердження нової світоглядної парадигми нерозривно пов'язано з розвитком *морально-етичної сфери життя людини і суспільства*. Про це справедливо наголошував і класик фізичної економії *М. Руденко*. З новітніх дослідників заслуговують на увагу міркування *С. Г. Фатєєва*: "Ми тільки окремими епізодами окреслюємо вже виявлені витоки та вияви зла, породженого нами самими, починаємо наближатись до розуміння необхідності перехідного періоду з новими правилами для того, щоб потім *згадати досвід наших великих предків, думки в цьому відношенні фахівців, свій власний досвід і з допомого* ***здорового глузду*** звільнитись від *страху, паразитарної брехні, хамства, нелюдяності,* створити довкола себе на основі ***власної совісті*** *простір світла, чистоти і любові*".

Утвердження нової моделі відносин в системі *"людина-природа"* нерозривно пов'язане з уявленнями людей про *картину світобудови,* що відповідають *об'єктивним результатам наукових пошуків*, а також *морально-етичним принципам відносин між самими людьми в суспільстві*, утвердження яких спрямоване на подолання ***штучно***

створюваного протиставлення між людиною та природою (*етика землі, біоетика, екологічна етика*), ***пошани до життя як дару Творця (Природи).*** Такий підхід дозволить уникнути хибних вирішень нових проблем, що стоять перед суспільством. Адже і нині серед науковців та практиків немає одностайності в цьому питанні. Багато з них прагнуть використовувати засади фізичної економії лише з метою перебудови окремих сфер господарювання суспільства. На нашу думку, такий підхід є методологічно невиправданий, бо надає вченню фізичної економії суто інструментального характеру. Важливо змінити в цілому сам спосіб життєдіяльності та свідомість суспільства й особистості, а не тільки дбати про конкурентоздатність та безпечність продукції і послуг сільського господарства та промисловості, які споживає людина.

Духовність, відірвана від *матерії, природи, Всесвіту,* неминуче веде до *бездуховності*, *політичних спекуляцій, появи всякого роду псевдовчень*, які прагнуть зробити окремих людей та суспільні групи *новими Богами*, які кують для нас, членів суспільства, *нові кайдани неволі.* Тому *М. Руденко* закликає людей бути справді *мислячими критично*, а не тупо і догматично сприймаючими чужі ідеї та погляди, багато з яких є псевдонауковими та псевдофілософськими. Ми завжди, наголошує М. Руденко, звикли морем цитат з творів авторитетів прикривати свої лінощі або небажання мислити. Людина не повинна трактувати, за словами *П. Григоренка*, "найзлободенніші питання нашого життя через *авторитети*". До всього треба підходити *критично, піддавати сумніву*. Значною бідою М. Руденко для вітчизняного суспільства вважав спроби підпорядкувати *релігію та церкву інтересам політики*. Як і в СРСР, в сучасній Україні люблять слова "рада", "радитися", "громадська ініціатива", "місцеве самоуправління", "всенародні обговорення" і т. д., але щонайменше реальне їх втілення у життя викликає лють у владоможців. Також *без дійсної свободи слова, вільних дискусій*, а не полеміки та взаємних звинувачень, котрі ми спостерігаємо на шпальтах газет, журналів, телеекранах, не можна говорити про справді моральне зростання українського суспільства та його еліти. Бо як відомо, без *свободи,* наявності *реального вибору*, *моралі та моральності* не існує. За словами *М. Руденка*, *справжнє багатство* може бути створене тільки на основі *свободи*. Раб ніколи не дбає про результати своєї праці. Це вже розуміли в давніх імперіях, і намагались раба хоча б частково

зацікавити до плідної праці, надаючи йому в користування землю та майно. Без забезпечення дійсної, а не фіктивної участі народу у вирішенні нагальних справ свого життя, не можна серйозно говорити про його перспективи в майбутньому. Матеріальне, біологічне та духовне здоров'я суспільства в значній мірі залежать від прагнення зберегти органічний зв'язок з природою, і знань його представників про засади його дотримання, збереження та поглиблення, які ґрунтуються на знанні законів самої природи, а, отже, і Бога.

4.7. Філософське та етичне вчення в процесі побудови стратегій сталого розвитку

Світогляд людей модерної доби був спрямований на оволодіння *силами природи*, нерідко *нехтуючи наслідками власної діяльності*. Людина завдяки такій діяльності може створити *якісно новий стан природного середовища,* в якому *їй вже не виявиться місця*.

Відчуття посталих для людства загроз вперше цілісно було представлено в *доповіді Римського клубу* з симптоматичною назвою *«Межі зростання» (1972),* в якій були відображені *засади альтернативної концепції розвитку – концепції сталого розвитку людства*. Еволюція поглядів на проблему сталого розвитку рухалась в напрямку розуміння проблеми її ***багатоаспектності*** (*єдність економічного, соціального, екологічного вимірів*). Її реалізація повинна здійснюватись на *глобальному, національному та регіональному рівнях*, враховуючи специфіку вирішення проблем сталого розвитку відповідно до *конкретно-історичних та природних реалій* тих чи *інших країн, суспільств, регіонів* тощо. Важливо при цьому *не абсолютизувати той чи інший варіант концепції сталого розвитку*, *механічно не переносити з одного соціально-економічного, політико-правового та природного середовища в інше*, а підходити до їх розгляду *критично*, з врахуванням *особливостей того чи іншого регіону або країни*. Тут є слушними зауваження вітчизняного мислителя *М. Руденка*: «Коли ми вказуємо на *недостатність якоїсь теорії*, то цим не вчиняємо замах на її життя, а лише з'ясовуємо ту *межу*, до якої цю *теорію* можна вважати *справедливою*» [546]. На його переконання, таким *критерієм достатності чи недостатності певної теорії*, є її *спроможність чи неспроможність забезпечити*

[546] Руденко М. Д. Енергія прогресу (Нариси з фізичної економії). Тернопіль : Джура, 2004. С. 375.

можливість розвитку життя на Землі. Тезу М. Руденка слушно доповнює міркування *папи Франциска II*: «*Людське життя* засноване на ***трьох фундаментальних та близько між собою пов'язаних зв'язках***: з *Богом*, з *ближнім* та з *самою землею*», і саме ці *принципи* мають бути покладені в основу *міркувань та діяльності сучасного людства* у його відносинах з *природним* та *соціальним середовищем* [547].

Між *людьми та природою* мають вибудовуватись *відносини взаємної відповідальності* [548]. Цього можна досягти, орієнтуючись на розвиток у *людини* не тільки *технократичних знань*, але й розвитку її *морально-ціннісних характеристик*. «Не можна очікувати, що *людина відчує відповідальність за світ*, поки вона *не визнає та не оцінить* такі свої унікальні можливості, як *знання, воля, свобода та відповідальність*» [549].

Проблема утвердження *суспільства сталого розвитку* нерозривно пов'язана з *системою принципів, технологій, методів та способів дій щодо природи, людини, суспільства, культури* з метою забезпечення *рівноваги у відносинах між ними*. *Ціннісний вимір* є одним з найважливіших аспектів *органічної модернізації суспільства*. Саме він дає *надійну світоглядну основу*, як показує історичний досвід людства, для *успішного розвитку як особистості, так і суспільств та націй*. «Ми повинні насмілитися завести мову про *цілісність людського життя, потребу плекання й об'єднання всіх великих цінностей*. Щойно ми втратимо *нашу смиренність і захопимося можливістю безмежного панування над усім*, це неминуче призведе до *шкоди* як для *суспільства*, так і для *довкілля*», – в зв'язку з цим підкреслює *папа Франциск II* [550].

Виходячи в площину завдань *вчення фізичної економії*, важливо підкреслити, що втілення його в реальну практику життя можливе тільки завдяки узгодженим зусиллям ***держави та суспільних еліт*** (*науковців, освітян, письменників, журналістів, публіцистів, митців,*

[547] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2019. С. 51–52.

[548] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 53.

[549] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 90.

[550] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 163.

духовенства). «*Чесність і правдивість* є обов'язковими елементами *наукових і політичних дискусій*, які не повинні обмежуватися питаннями про те, чи дозволений конкретний проект законом, чи ні», – звертається в цьому відношенні до світової громадськості папа *Франциск II* [551]. Тому *суттєвим недоліком вітчизняних Програми і Концепції сталого розвитку населених пунктів* дослідники відзначають *відсутність розробленої системи заходів*, що мають на меті «поширення *ідеології сталого розвитку серед широких верств населення*» [552].

Ґрунтуючись на *засадах сталого розвитку,* теперішні покоління людей повинні думати не стільки про *власні інтереси та проблеми*, що *стосуються даної миті нашого життя*, а передовсім *про життя і запити майбутніх, ще ненароджених поколінь*. ***Принцип екологізації всіх сфер життєдіяльності суспільства*** (*економіка, освіта, політика, право*) повинен стати *вихідною основою* для розробки такої *стратегії*. «Ми повинні зміцнити впевненість у тому, що *ми – одна людська сім'я*. У ній *не існує кордонів або бар'єрів*, *політичних чи соціальних*, за якими ми могли би сховатися, і практично немає місця для глобалізації байдужості». – наголошує папа *Франциск II* [553]. За словами папи, на противагу *позиції модерного суспільства «хто сильний, того і правда»*, котра стала *причиною величезної нерівності, несправедливості та жорстокості* проти *більшості людства*, мають прийти «*ідеали гармонії, справедливості, братерства та миру*, які проповідував *Ісус*» [554]. Тільки утвердження *нової моделі організації культури й соціального життя людства* може забезпечити *переосмислення та вирішення глобальних проблем*, зокрема, *екологічних*, що постали перед ним. «*Нам бракує усвідомлення спільного походження, взаємної приналежності та спільного майбутнього*. Це базове усвідомлення дало би можливості для розвитку *нових переконань, способів поведінки та стилів*

[551] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 135.

[552] Руденко М. Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії. видання друге, доповнене. Тернопіль : Джура, 2005. С. 222–223.

[553] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 42.

[554] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 63.

життя» [555]. При чому його важливо утверджувати не тільки на *рівні окремих особистостей чи їх об'єднань*, але й *цілих суспільств*, що зробить *справи по реалізації екологічних програм набагато більш дієвими та ефективними*.

Папа Франциск II звертається до світової громадськості з закликом працювати над *поступальною перебудовою всієї системи її духовного, культурного, соціального життя*, котра породила стільки гострих проблем та бід сучасності: «*Фундаментальна настанова виходу з власного «я»*, яка пронизує *ізольовану й егоцентричну свідомість,* – це той корінь, який уможливлює *всебічне піклування про інших і про довкілля*, а також породжує *моральну реакцію оцінювати вплив кожної нашої дії та особистих рішень на світ довкола нас*. Якщо нам вдасться подолати *індивідуалізм*, то ми справді зможемо сформувати *інший стиль життя і* зумовити *значні зміни в суспільстві*» [556]. Тут важливо *принципи та правила* втілювати в *щоденних діях, у нашій поведінці та діяльності*. Як відомо, *слова без дій є мертві формули,* навіть якщо вони і гарно звучать для вуха, та є в своїй основі правильні. В цьому відношенні суттєво зростає роль *екологічного виховання*, котре доцільно провадити з *перших днів життя людини*. Тільки тоді ці засади можуть стати *органічною складовою життєдіяльності людини*, без якої вона себе не мислитиме. В зв'язку з цим важливо ґрунтовно перебудовувати *систему освіти та виховання дітей і молоді* як у світі, так і в Україні. «*Наші зусилля, спрямовані на виховання та освіту, будуть недостатніми і неефективними*, якщо ми не намагатимемося сприяти формуванню *нового способу мислення про людей, життя, суспільство та наші стосунки з природою*. Інакше *парадигма споживацького ставлення* завдяки *засобам масової інформації та надзвичайно ефективним ринковим механізмам* продовжуватиме *прогресувати*», - наголосив в цьому відношенні *папа Франциск II* [557].

Співвідношення *загального та приватного блага* було в історії людства однією з найбільш болісних тем для обговорення та практичної діяльності. З цього приводу *папа Франциск II*,

[555] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 149.

[556] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 152–153.

[557] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 157.

формулюючи *позицію сучасного католицизму щодо цього питання*, наголошує, що «*принцип підпорядкування приватної власності універсальному призначенню благ*, а отже, і *праву кожного на її використання*, є *золотим правилом суспільної поведінки* та «*першим принципом усього етичного та соціального порядку*» [558]. *Надмірна абсолютизація права на приватну власність* веде до *значних зловживань окремими людьми та їх об'єднаннями в різних сферах життєдіяльності людини та суспільства*, в *ставленні до навколишнього середовища*. «*Природне довкілля* – це *спільне благо*, *спадок усього людства та відповідальність кожного*. Якщо ми вважаємо щось *своїм*, то лише для того, щоб *використовувати його для загального блага*», – констатує *Франциск II* [559]. Тому *економіка*, орієнтована тільки на *отримання прибутків*, за словами папи, *навряд чи буде вельми перейматись станом природи чи екосистем*, на які чинить помітний вплив господарська діяльність *егоцентричної людини* [560]. Звідси «*етичною* можна вважати лише ту *діяльність*, коли «*прозоро* враховуються *економічні та соціальні витрати при використанні спільних природних ресурсів* і коли їх *повністю сплачують ті, хто їх спричинив*, а не інші народи чи майбутні покоління» [561].

Значний потенціал *філософії* полягає у її спроможності розробляти *нові фундаментальні засади, методи, концепції та теорії сталого розвитку людства*, що враховують значний багаж *наукових досліджень та реальної практики*, водночас реалізовуючи *функцію моделювання й прогнозування нових процесів в різних сферах буття природи, людини, суспільства, економіки*. Зокрема, це стосується *агросфери – органічної складової сфери життя (біосфери)*, з врахуванням *нерозривної єдності живого та неживого у ній*, завдяки чому досягається *стан рівноваги* [562, 563]. Людина завдяки *розуму* та

[558] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 71.

[559] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 73.

[560] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 139.

[561] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2019. С. 143.

[562] Руденко М. Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії. видання друге, доповнене. Тернопіль : Джура, 2005. С. 230.

[563] Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. Львов : ВК "Арс", 2013. С. 105.

власній діяльності цілком спроможна в *глобальних масштабах* порушувати *цю рівновагу в біосфері*. Важливо, щоб вона не переступила *тієї межі, за якою їй не знайдеться вже місця в біосфері Землі.* Тому «*наука*, яка запропонує *вирішення найважливіших проблем*, обов'язково повинна взяти до уваги *дані, отримані в інших галузях знань*, у тому *числі філософії та соціальній етиці*» [564].

Гносеологічний вимір нашого *світогляду* повинен суттєво доповнюватись *онтологічним, аксіологічним, етичним та практичним вимірами*. Саме це дозволить *ті чи інші стратегії сталого розвитку* зробити *більш дієвими та реалістичнішими для здійснення*. *Цілісність форм та методів нашої діяльності* повинна ґрунтуватись на *цілісності нашого світогляду*, де нерозривно переплетені *міфологічні, релігійні, етичні, філософські, наукові аспекти, теоретичний та практичний рівні*. Надмірна «*спеціалізація*, яка є *невід'ємною частиною технології*, ускладнює *сприйняття ширшої картини*. *Фрагментація знань* корисна для виконання *конкретного завдання*, та все ж вона часто призводить до *втрати розуміння цілісності, взаємозв'язків між речами, звуження світогляду*», «*фрагментація знань та ізоляція уривків інформації* може, по суті, стати *формою незнання*, якщо їх *не інтегрувати в ширше бачення дійсності*», - небезпідставно зазначав *папа Франциск II* [565].

Помилковою в своїй основі є *думка*, що можна тільки з допомогою *певних технологій та технік* вирішити *ті чи інші проблеми сучасного глобалізованого людства.* Тут варто дослухатись до думки *папи Франциска II*: «Потрібен *чіткий погляд на стан речей, певний спосіб мислення, політика, освітні програми, спосіб життя та духовність*, які *разом* чинитимуть *опір нападу технократичної парадигми*», яку ми так любимо абсолютизувати [566]. На переконання папи, «слід шукати *всеохоплююче рішення*, у якому враховуватиметься *взаємодія в рамках самих природних систем* і *взаємодія із соціальними системами*», адже «*ми є частинкою*

[564] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 84.

[565] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 84, 103–104.

[566] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 85.

природи, ми включені до неї і, таким чином, *постійно взаємодіємо з нею*», «існує *взаємозв'язок між екосистемами та різними сферами соціальної взаємодії*, і це ще раз доводить, що «*ціле є більшим, аніж частина*» [567]. Тому «*стратегія реальних змін* вимагає *переосмислення дійсності у всій її цілісності*, адже не досить включити декілька поверхових екологічних міркувань, не ставлячи *під сумнів* логіку, яка лежить в основі *культури сьогодення*» [568]. *Глибина проблем сьогодення* в значній мірі пов'язана зі *світоглядними та культурними основами нашого життя*, які не спрямовані *на збереження життя у всій його різноманітності*, а навпаки, спрямовані на *розгляд навколишнього середовища та й самої людини* тільки як *джерела отримання прибутків та інших благ.*

Доцільно утверджувати *ідею Всесвіту (а не тільки Землі)* як *нашого дому*, де ми повинні дбати про *його гармонію та повноцінний розвиток*, аби *людство мало перспективи для свого подальшого існування.* Адже *людство* вже діє в *космічних масштабах*, і може завдати в недалекій перспективі великої шкоди *іншим космічним тілам та процесам*, які можуть таким чином зазнати *нищівного утилітарного ставлення до себе з боку людей,* що прагнуть отримати *нові матеріальні ресурси для власної діяльності*. Представник української школи фізичної економії *М. Д. Руденко* з цього приводу так розмірковує: "*Ніщо не заважає утвердженню земного безсмертя*, окрім *нашого незнання*" [569]. Йому в унісон говорить *папа Франциск II*: «Ця *відповідальність за Господню землю* означає, що *люди*, наділені *розумом*, повинні поважати *закони природи* та зважати на *делікатну рівновагу*, що існує *між створіннями на землі*» [570]. Історія останніх трьох століть показує, «що *багато проблем сьогодення* виникають через *не завжди усвідомлену схильність* перетворювати *методи й цілі науки та технології* на *епістемологічну*

[567] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 104, 106.

[568] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 145.

[569] Руденко М.Д. Енергія прогресу (Нариси з фізичної економії). Тернопіль : Джура, 2004. С. 373.

[570] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 49, 50.

парадигму, яка зумовлює *життя людей і функціонування суспільства*» [571].

Папа Франциск II справедливо відзначає на потребі більшого залучення *досягнень релігії* у формування *світоглядних засад переосмислення ставлення та поведінки людини щодо середовища (природного та соціального, в якому вона живе),* щоб відійти від *споживацьких моделей модерного суспільства*: «Мені добре відомо, що в *політиці* та *філософії* є ті, хто рішуче відкидає *ідею Творця або вважає її неактуальною*, а тому нехтує як *ірраціональним* тим *значним внеском*, який можуть зробити *релігії* для *інтегральної екології* та *цілісного розвитку людства*». В цьому відношенні, на його переконання, *релігія* та *наука не суперечать одне одному*, а навпаки,можуть *плідно доповнювати одне одного* [572]. «Якщо ми справді хочемо розвинути *екологію*, яка зможе вилікувати *завдані нами рани*, *жодна галузь науки і жодне вчення не можуть залишитись поза увагою*, а це включає й *релігію* з притаманною їй *мовою*», «*людство і світ* загалом лише *виграють*, якщо *ми, віруючі*, будемо *краще розуміти екологічні обов'язки*, породжені *нашими переконаннями*», – підкреслює папа [573]. *Церква* також еволюціонує в своєму розумінні потреби відходу *від принципу антропоцентризму у відносинах з природним середовищем*, який завдав такої *шкоди нашій планеті:* «Сьогодні *Церква не вчить, що всі інші створіння цілком підпорядковуються благу людини, так, ніби вони не мають власної цінності і з ними можна поводитися як заманеться*» та підкріплює свої міркування положеннями, закріпленими в ***вченні католицької церкви***: «*Кожне створіння має свою власну доброту та досконалість… Різноманітні створіння, задумані Богом у їх власному бутті*, віддзеркалюють, *кожне на свій лад*, промінь *безмежної Божої мудрості і доброти*. Саме тому *людина* повинна поважати *власну доброту кожного створіння*, щоб уникнути *невпорядкованого використання речей*» [574].

---

[571] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 81.

[572] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 49.

[573] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 49, 50.

[574] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 54, 55.

Водночас *релігія не є суперечною і філософії*, що демонструє *теорія та практика католицької церкви в XX – на початку XXI ст.* у можливостях *співпраці для вирішення актуальних проблем розвитку людства та збереження середовища його життєдіяльності*: «*Католицька Церква* відкрита до *діалогу з філософською думкою* – це дає їй змогу створювати *різні форми синтезу між вірою та розумом*. У *сфері соціальних проблем* підтвердженням цього є розвиток *соціального вчення Церкви*, яке слід *постійно збагачувати*, беручи до уваги *сучасні виклики*» [575].

Віра та релігія також можуть виконати належну роль в переосмисленні *завдань науки* щодо бачення нею *свого місця в поступі людства та тих рамок, котрі не можна переступати науковцю*. «*Погляд науки тоді користає з віри*, яка запрошує *вченого* залишатися *відкритим до дійсності у всьому своєму невичерпному багатстві. Віра* пробуджує *критичне чуття*, що *не дає дослідженню* задовольнятися *своїми формулами* і допомагає *зрозуміти*, що *природа завжди є більшою*. Спонукаючи до захоплення перед *таїнством сотвореного*, *віра* розширює *горизонти розуму*, щоб *краще просвітити світ,* що відкривається в *дослідженнях науки*» [576]. «Адже не можна займатися *великими справами* лише *на основі науки без духовності*, що здатна *надихати нас*», без «*внутрішнього імпульсу*, який *наснажує, мотивує, живить* і надає *значення нашій особистій чи спільнотній діяльності*», – справедливо підкреслює *папа Франциск II* [577].

Необхідний *повсюдний діалог між релігіями, науками різного профілю, різноманітними екологічними рухами* для вироблення *спільної позиції та взаємодоповнюваності* щодо *вирішення екологічної кризи*, бо *кожен з них сам по собі має певні обмеження (ідейні, методологічні, організаційні тощо)* і не може зрозуміти у *всій всеохопності* природу проблем, що постали перед людством. «*Вагомість екологічної кризи* вимагає, аби *ми всі працювали для спільного добра і поступу* на шляху *діалогу*, що потребує

[575] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 49–50.

[576] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 146.

[577] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 158.

терпеливості, аскези й великодушності. Маємо пам'ятати, що «*дійсність важливіша, ніж ідеї*» [578].

Побудову *стратегії сталого розвитку* варто здійснювати, виходячи з того, що *шар живої речовини нашої планети* є вельми вразливий до *зовнішніх впливів*, в тому числі і *людської діяльності*, внаслідок чого йому було завдано в останні століття значної шкоди та руйнацій. *Людина*, втручаючись (як *свідомо*, так і *несвідомо*) в *сферу живого*, спричиняє *фізичні, хімічні, біологічні зміни у ній, не завжди сприятливі для нормальних природних процесів функціонування живого*. *Діяльність людини* має бути зорієнтована не тільки на *задоволення потреб та інтересів теперішніх поколінь*, але й враховувати такі ж *потреби та інтереси майбутніх* (в тому числі ще й *ненароджених*) *поколінь людей*. "*Ми знищуємо те, що меншою мірою належить нам*, а *незмірно більшою – нашим нащадкам*" [579]. Тому *вчення фізичної економії* може стати одним з дієвих варіантів розвитку *концепції сталого розвитку людства*. Близьким до нього є ***вчення сучасного католицизму***: «*Кожна спільнота* може *взяти з земних щедрот стільки, скільки їй потрібно для існування*, однак вона також *зобов'язана захищати землю і забезпечувати її родючість для прийдешніх поколінь*» [580].

Примітивний антропоцентризм останніх століть призвів до *руйнації* не тільки *природного середовища проживання людства*, він передовсім *ментально, духовно та соціально руйнує саме людство*, *знецінюючи його*, прагнучи піднести та звеличити не саму *людину*, а *техніку* і *все матеріальне, створене нею*. Тому, за словами *папи Франциска II*, «*нехтування обов'язком плекати та підтримувати належні відносини з ближнім*, за *догляд* і *опіку* над *яким* ми *несемо відповідальність*, руйнує *наші взаємини з самими собою, з іншими, з Богом і з землею*. Коли ми нехтуємо *цими стосунками*, коли на землі більше немає *справедливості*, Біблія каже, що *саме життя в небезпеці*» [581]. Водночас це не повинно означати *перетворення*

[578] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 147–148.

[579] Подолинський С. Праця людини і розподіл енергії [Електронний ресурс]. С. 290. Режим доступу: udau.edu.ua/docs/Podolinskiy%201.pdf.

[580] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 53.

[581] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 55.

людини в *бездушний гвинтик якоїсь більшої системи*. Без *свободи, творчості, духовних пошуків* не є можливими *моральне та інтелектуальне зростання людства*, а за ним і *зміна споживацького ставлення до природного та соціального середовища* на *нову парадигму збалансованого розвитку*. Тільки «якщо ми визнаємо *цінність і незахищеність природи і водночас наші Богом дані таланти*, ми нарешті зможемо подолати *сучасний міф про безмежний матеріальний прогрес*» [582]. *Реальної свободи* можна досягнути, тільки *свідомо себе обмежуючи в численних дріб'язкових матеріальних потребах*, акцентуючи увагу та зусилля на *базових духовних запитах нашого життя*, «тішитися *братерськими зустрічами, служінням, розвитком власних талантів, музикою та мистецтвом, спілкуванням з природою, молитвою*» [583].

Причинами кризи у відносинах між людиною та суспільством є передовсім *світоглядна та культурна модель*, у котрій людство жило останні триста-чотириста років, зорієнтована на *домінування людини та прирівнювання себе до статусу того, хто може брати все, не віддаючи натомість нічого або майже нічого*. З цього приводу *папа Франциск II* акцентує: «Проблема полягає в тому, що *нам усе ще не вистачає культури, потрібної для подолання цієї кризи*. Нам потрібне *лідерство*, здатне вивести на *новий шлях* і задовольнити *вимоги сучасності*, *одночасно турбуючись про всіх і без шкоди для майбутніх поколінь*» [584]. «Ми не повинні думати, що *політичних зусиль або сили закону* вистачить, щоб запобігти *діям*, які впливають на *довкілля*, адже якщо сама *культура* є *аморальною* і ніхто не зважає на *об'єктивні істини та загальнозначущі принципи*, *закони* можуть розглядатися лише як *необґрунтовані обмеження чи перешкоди*, яких *треба уникати*» [585]. Як наслідок, *дії такої моделі культури та побудови соціального життя*, в яких панують «*одержимість споживацьким стилем життя*, особливо з боку *небагатьох*

[582] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 60.

[583] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 163.

[584] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 43.

[585] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 93.

вибраних», можуть призвести «лише до *насильства та взаємознищення» людей* [586].

Виходячи зі сказаного, *вельми небезпечно надавати владу (політичну, економічну, соціальну, технологічну) окремим людям та їхнім групам*, маючих в своєму розпорядженні *новітні напрацювання науки та техніки,* сповнених *безмежного егоїзму* в досягненні своїх *цілей*, прагнучих накинути *потрібний їм спосіб життя і діяльності суспільствам та людству загалом*, бо це об'єктивно несе *величезну загрозу для перспектив всього людства*. «*Наш неосяжний технологічний розвиток* не супроводжується *розвитком людської відповідальності, цінностей і совісті*», «нам бракує *ґрунтовної етики, культури та духовності*, які дійсно здатні *встановити обмеження* та навчити нас *розсудливої стриманості*», – підкреслює *папа Франциск II* [587]. До того ж *ідея безмежного технічного та технологічного зростання*, спрямованого на *експлуатацію природних ресурсів*, «ґрунтується на *брехні* про те, що *ресурси Землі невичерпні*, і це призводить до *безжалісного спустошення планети*» [588]. Дотримання цієї *ідеї* веде до *руйнації самої людини та її гармонійного способу життя*, робить її *непримиренним ворогом природи*.

Основою сталого розвитку є *гармонійне поєднання економічного, соціального розвитку* за умови підтримання *сприятливого навколишнього середовища*. В *концепціях сталого розвитку* закріплено положення про *доцільність утвердження сталого розвитку* на *світовому, національному та регіональному рівнях.* Тільки в такій єдності завдання сталого розвитку людства і конкретних суспільств та регіонів можливо реалізувати. Проблему утвердження *сталого розвитку людини і суспільства* доцільно вирішувати у *нерозривному зв'язку з врахуванням дії космічних, біосферних та соціальних законів*. *Системний підхід* має домінувати не тільки в *сфері науки чи виробництва*, але й в *свідомості кожної людини*, тільки тоді можна сподіватись на *подолання кризи у відносинах людства з природою, людиною та суспільством*: «*Усе*

[586] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 150–151.

[587] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 79, 80.

[588] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2019. С. 81.

пов'язане, і *справжня турбота про наше власне життя та наші відносини з природою* невіддільна від *братерства, справедливості та вірності одне одному*» [589].

Існують ***різні рівні екологічної рівноваги***:

1) **внутрішня гармонія людини із самою собою**;

2) **солідарна** – з іншими людьми;

3) **природна** – з усіма живими істотами;

4) **духовна** – з Богом, і не варто її зводити тільки до відносин людини і суспільства з природою [590].

Папа Франциск II, звертаючись до сучасного людства, яке переживає *поважну кризу у своєму розвитку (фізичну, біологічну, моральну, духовну, соціальну),* наголошує на важливості *нового розуміння організації світобудови*, замість *фрагментованого, вузькопрофесійного світогляду людини модерної доби*, який робив її *безвідповідальною у відносинах зі світом та егоїстично замкнутою тільки в сфері своїх занять і захоплень*: «У *всесвіті*, що сформований за допомогою *відкритих і взаємопов'язаних систем*, ми розрізняємо *численні форми зв'язків та сопричастя*. Це дає нам змогу думати про цю *цілісність* як про *відкриту до трансцендентності Бога*, *всередині якого вона розвивається*» [591]. В своїй енцикліці *«Laudato Si»* він небезпідставно відзначив: «Тому нам слід зрозуміти *різноманіття речей у їх численних зв'язках*. Ми краще розуміємо *важливість і значення кожного створіння*, якщо розмірковуємо про них у *контексті загального Божого задуму*», посилаючись на **принцип католицького віровчення**: «*Взаємозалежність творінь бажана Богом. Сонце і місяць, кедр і маленька квітка, орел і горобець – їх безмежна різноманітність і нерівність* означає, що *жодне з творінь не є самодостатнім.* Вони існують лише в *залежності одне від одного,* щоб *взаємно доповнювати одне одного, служачи одне одному*» [592]. В іншому місці він ще більш чіткіше висловився щодо осмислення цієї засади та її наслідків для життя і діяльності людини,

[589] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 56.

[590] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 154.

[591] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 61.

[592] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 66.

пов'язану з розумінням ***повсюдної присутності Бога у світі***: «Це основа нашого переконання, що, *як частина всесвіту, усе в якому створене одним Отцем,* всі ми пов'язані *невидимими зв'язками* і разом формуємо *світову родину, величну спільність*, яка наповнює нас *священною, люблячою і смиренною повагою*» [593]. Тільки такий *якісно новий підхід* дасть можливість вийти сучасній людині та суспільству на *новий рівень самоорганізації*, котрий дарує їм надію не тільки на *виживання та збереження як виду та спільноті*, але й відкриє *чіткі орієнтири на суть та мету справжнього розвитку і поступу*, які є неможливі без *духовного зростання*, в цьому процесі *розум та віра гармонійно доповнюватимуть одне одного*. До того ж *кожну людину* треба трактувати як *суб'єкта*, «якого ніколи не можна звести до категорії *об'єкта*», чим і зловживало нерідко *модерне суспільство* [594].

Опора на врахування *інтересів майбутніх поколінь* має бути визначальною при побудові *сучасної діяльності людини і суспільства в найрізноманітніших сферах життєдіяльності*. *Знання* виконують вагому роль у побудові *суспільства сталого розвитку*. Від *якості наших знань* в значній мірі залежить *адекватна чи неадекватна природно-біологічним процесам* на планеті Земля *поведінка та діяльність людини*. *Первинними* повинні бути *фізичні (кількісні, природні) критерії (незмінні)*, а *похідними від них*, що мають *змінний характер*, є *нефізичні (якісні) параметри*, пов'язані з *діяльністю людини* [595]. «Ми більше не можемо вести мову про *сталий розвиток відокремлено від питання солідарності поколінь*. Коли ми починаємо думати про *світ*, який *залишимо майбутнім поколінням*, то *сприймаємо речі по-іншому*; ми усвідомлюємо, що *світ* – це *дар*, який *ми отримали безкоштовно і яким повинні ділитися з іншими*», – зауважує *папа Франциск II* [596].

Суспільство функціонує в *визначальних своїх аспектах* за тими ж самими *природними законами*, що й *окрема людина*. *Папа Франциск*

[593] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2019. С. 68.

[594] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 62–63.

[595] Дейлі Г. Поза зростанням: Економічна теорія сталого розвитку / пер. з англ. К. : Інтелсфера, 2002. С. 4–5.

[596] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 117.

ІІ з цього приводу наголошує: «*Людське довкілля і природне середовище* погіршуються *одночасно*; ми не можемо адекватно протидіяти руйнуванню довкілля, якщо не візьмемо до уваги *причини, пов'язані з деградацією людини та суспільства*», «*справжній екологічний підхід* завжди стає *соціальним*; він повинен *інтегрувати питання справедливості в дебати про навколишнє природне середовище*» [597]. *Справжньої турботи про природу та навколишнє середовище*, за словами папи, не може бути, коли ми виявляємо *байдужість та поверхневе ставлення до інших людей*: «*Відчуття тісної єдності з рештою природи* не може бути *справжнім*, якщо в *наших серцях* бракує *ніжності, співчуття та турботи про інших людей*», «*Усе пов'язано*. *Турбота про довкілля* вимагає, щоб *ми об'єдналися у щирій любові до інших людей та постійно намагалися вирішити проблеми суспільства*» [598]. Папа підкреслив, що «*кожен екологічний принцип* повинен включати *соціальну перспективу*, яка враховує *фундаментальні права бідних та незахищених*» [599].

В *економічній царині* дослідники, наприклад, вважають слушним *переведення грошової системи* на *біоенергетичну основу*, зробивши *зерно абсолютним еталоном вартості*. Важливо розвивати *ті галузі економіки*, котрі сприяють *нагромадженню сонячної енергії*, тобто *абсолютного*, а не *відносного* [600]. Новітні *природовідповідні та природоохоронні, інтенсивні, продуктивні за своїм характером технології виробництва* є вигідною альтернативою старим руйнівним для природи та здоров'я людини технологіям виробництва як в сільському господарстві, так і в промисловості, до яких нас нерідко прагнуть повернути представники старої за своїм мисленням та баченням шляхів вирішення кризових моментів в економіці еліти вітчизняного суспільства.

[597] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2019. С. 37, 38.

[598] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С.70.

[599] Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2019. С. 71.

[600] Руденко М. Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії. видання друге, доповнене. Тернопіль : Джура, 2005. С. 462–463.

4.8. Створення екопоселень в Україні

Природа є суттєвим чинником формування *світогляду* та *форм діяльності як окремих людей*, так і *соціальних спільнот*. Звідси увага до формування *світоглядних основ відносин людини та природи*, від яких залежить в значній мірі характер *позиції людини чи соціальної спільноти, вибір та побудова ними оптимальних моделей свого життя та діяльності. Зневага до природи* як правило супроводжується *морально-духовною деградацією людини*. Тому *ставлення до природи* є лакмусовим папірцем *стану духовного життя людства, його вдосконалення чи занепаду*. Саме це дає підставу ставити питання про становлення відповідної *екологічної культури людини та утворюваних нею спільнот.*

Екологічна культура є дотична до ***всіх сторін життєдіяльності, матеріального та духовного світу людини і суспільства***:

1) знання законів функціонування людини як тілесної істоти та інших складових природи;

2) емоційно-почуттєва, інтелектуальна, духовна сфери;

3) проблеми середовища, з яким взаємодіє людина (поселення, житло, природне середовище проживання);

4) людина і Всесвіт, механізми їх взаємодії.

Одяг, житло, будинок, середовище проживання, виробництво, поселенська структура (місто, село), країна, біосфера визначають наше *буття як людей – органічних складових природи*. Порушення вимог до екологічності кожного з них несе більші чи менші загрози як для людини, так і екосистеми в цілому. Тому *природа* повинна стати *невід'ємною цінністю самої культури*. *Екологічна культура* відображає *рівень сприйняття людьми природи, навколишнього світу, розуміння свого місця у них*, є *відображенням ставлення людини до світу. Рівень екологічної культури* в значній мірі залежить від *осмислення людьми та суспільствами екологічної ситуації й розуміння ними своїх можливостей змінювати її на краще*. *Екологічна культура* передбачає наявність не тільки *знань*, але й *почуття відповідальності за результати своїх дій як перед найближчими, так і найвіддаленішими поколіннями*.

Гармонія у відносинах людини, суспільства та природи, якої можна досягти за наявності в людини і суспільства *високого рівня культури,* повинна вибудовуватись на **засадах**:

1) непричинення шкоди одне одному;

2) врахування інтересів та специфіки існування одне одного;

3) обмін надбаннями і досягненнями;

4) підтримка і допомога, прийняття та розуміння одне одного.

При чому тут треба враховувати *найрізноманітніші виміри функціонування кожної зі складових цієї системи відносин*. Важливо знати не тільки *засади цих відносин*, але й *шляхи їх впровадження в практику особистої та колективної діяльності*. *Екологічні знання* повинні використовуватись в *щоденній практиці населення*, що суттєво підвищить їх значимість у становленні його *екологічної культури*. Це доцільно здійснювати, враховуючи *історико-культурні, етнокультурні, економічні, рекреаційні можливості того чи іншого регіону України.*

Екопоселення є виявом реалізації засад *екологічної свідомості та екологічної культури*. Перспективним в цьому відношенні є *регіон Прикарпатття та Карпат*, де є відповідні *природні та культурні умови* для їх створення та переростання в потужні осередки побудови **гармонійних відносин людини та природи в різних сферах**: *економічній, соціальній, культурній та духовній, рекреаційній* тощо. Зокрема, це знаходить вияв в *архітектурі житлових та культових споруд.* Для реалізації таких завдань важливо враховувати досягнення *етнологів та етнографів* у дослідженні *цього регіону*, аби відродити *кращі національні традиції українців – жителів даного регіону*. Саме їх і доцільно застосовувати при створенні *екопоселень та їх інфраструктури.* В цьому відношенні виправданими є міркування української дослідниці *Г. П. Євсєєвої*: «Прилучаючись до *спадщини предків*, ми стаємо *зрілішими, прозорливішими, впевненішими в собі*, бо завжди відчуваємо *пульс могутнього культурного пласту*, на якому творимо *сьогоднішні цінності*. Звертаючись до *минулого*, ми не лише шукаємо, що *можна запозичити в ньому для нашого життя*, а й прагнемо *пізнати самих себе*, відкриваємо *джерела високих моральних якостей людини праці*, якою завжди був *українець*» [601].

Саме врахування **різноманітних традицій** (*господарських, лікувальних, будівельних, сімейно-родинних, організаційно-*

[601] Євсєєва Г. П. Традиції українського народу у формуванні архітектури житлової забудови екопоселень. *Вісник ПДАБА*. 2013. № 10. С. 64–68 [Електронний ресурс]. Режим доступу: inka.ru/article/n/traditsii-ukrainskogo-naroda-v-formirovanii-arhitektury-zhiloy-zastroyki-ekoposeleniy.

управлінських, релігійних, освітньо-виховних) і є однією з визначальних сторін при створенні *екопоселень.* Не менш важливо навчити жителів регіону Карпат та Прикарпаття *презентувати* для вітчизняної та світової спільноти *численні природні, історичні та культурні пам'ятки, свої традиції (житлові, харчові, обрядові)*, а також створити *належні умови для відвідувачів*, що може стати поважним *чинником соціально-економічного відродження краю* та зробити їх *популярними у всьому світі*. *Суттєвим елементом екокультури* є *наше ставлення до відходів життєдіяльності та вміння їх переробляти або ж максимально ефективніше використовувати в нових ситуаціях*, зокрема, для *отримання джерел енергії.*

В цілому створення *екопоселень* передбачає формування у його жителів **знань та досвіду діяльності** в:

1) енергетичній сфері;

2) землекористуванні та земельному плануванні;

3) вмінні взаємодіяти з державою;

4) заняттях альтернативним бізнесом та створення нових форм організації громади;

5) освіті, навчанні, поширенні та обміні інформацією;

6) взаємодії з університетами і дослідницькими центрами для вивчення екології життя та альтернативного виробництва харчових продуктів [602].

Окремі спроби втілити такі завдання є вже нині при створенні *екопоселень на Івано-Франківщині («Дідова хатчина» на Косівщині, смт Отинія), Закарпатті (с. Пацьканьово, Полянська територіальна громада на Свалявщині).*

[602] Зміни свою громаду – побудуй екосело. С. 11–15. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ekoselo.eu/ekoselo_subory.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрєєва Н. М., Купінець Л. Є. Органічне виробництво як складова механізму екологізації економіки та забезпечення продовольчої безпеки України. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24–25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 51–55.

2. Антонець С. С., Писаренко В. М. Від екології природи до екології душі. Матеріали Міжнародного семінару *"Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 лист. 2013 р.).* Мелітополь : Люкс, 2013. С. 311–315.

3. Багорка М. О. Основні напрями та механізми екологізації аграрного виробництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2017. Вип. 16 (1). С. 13−16.

4. Барабаш О. Ю., Веселовський І. В. Рільництво, овочівництво, садівництво України з точки зору симбіотичного землекористування. *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня 2009 р. К. : КНЕУ, 2009. С. 403–412.

5. Безус Р. Формування організаційно-економічних засад розвитку виробництва органічної продукції : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.03. Житомир, 2015. 488 с.

6. Бережна Ю. С. Канали збуту органічної продукції: міжнародний аспект та вітчизняна практика. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* 2010. № 4, Т. 4. С. 198–202.

7. Білоткач І. А. Особливості виробництва та збуту органічної продукції в Україні. *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 лист. 2013 р.).* Мелітополь : Люкс, 2013. С. 4–11.

8. Білявська Ю. В. Екологічний менеджмент підприємства. *Економіка України*. 2016. № 4 (653).С. 104−112.

9. Богданов Д. С. Завдання сталого розвитку сільських територій. *Агросвіт*. 2017. № 7. С. 60–62.

10. Бурляй А. П. Організаційно-економічні засади екологізації аграрної сфери економіки України. Умань : Сочінський М. М., 2019. 348 с. URI: http://lib.udau.edu.ua/handle/ 123456789/7819.

11. Буторина Г. Ю. Проблемы устойчивого развития аграрного производства в РФ. *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 року).* Мелітополь : Люкс, 2013. С. 11–14.

12. Важинський Ф. А., Колодійчук А. В., Потинський М. Л. *Екологічні аспекти розвитку сільських територій. Науковий вісник НЛТУ*. 2011. Вип. 21.10. С. 84–89.

13. Валуйський О. Екологічний виклик сучасному глобальному світу в філософському вимірі. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 3. С. 67–77.

14. Веремеєнко С. І., Трушева С. С. Біологічні системи землеробства : навч. посіб. Рівне, 2011. 196 с.

15. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. Львов : ВК "Арс", 2013. 416 с.

16. Вернадский В. И. Живое вещество. М. : Наука, 1978. 353 с.

17. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. *Размышления натуралиста*: В 2 кн. / АН СССР. Ин –т истории естествознания и техники ; Сост. : М. С. Бастракова, В. С. Неаполитанская, Н. В. Филиппова. Кн. 2. М. : Наука, 1977. 191 с.

18. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. М. : Наука, 1988. 520 с.

19. Воробйова Л. В. Володимир Вернадський і фізична економія. *Молодий вчений*. 2017. № 2 (42). С. 239–243.

20. Воробйова Л. В. Ідеї фізичної економії в організації сучасної системи господарювання. *Економічний вісник університету.* 2015. Вип. 25 (1). С. 90–95.

21. Воробйова Л. В. Фізична економія у сучасній парадигмі економічної науки. *Проблеми формування ринкової економіки*: Зб. наукових праць . Вип. 10. К. : КНЕУ, 2002. С. 59–67.

22. Гилка М. Д. Розвиток сільських територій України у контексті євроінтеграційних процесів. *Глобальні та національні проблеми економіки.* 2015. Вип. 4. С. 124–129.

23. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. *Сочинения. В 14 т. Т. 4.* М. : Издательство социально-экономической литературы, 1959. 440 с.

24. Гердер И. Идеи к философии истории человечества. М. : Наука, 1977. 703 с.

25. Глушко Т. П., Корсак Л. М. Концепція сталого розвитку як аграрна філософія сучасної цивілізації. *Мультиверсум*: філософський альманах. 2007. № 66. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Glushko.pdf.

26. Гоголь Н. В. Духовная проза. М. : Русская книга, 1992. 560 с.

27. Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір. Монографія. К. : ПАРАПАН, 2011. 378 с.

28. Грабак Н. Х. Екологічний напрям у землеробстві та його перспектива. *Екологія. Наукові праці*. 2011. Вип. 140, т. 152. С. 20–25.

29. Грановська В. Г. Перспективи розвитку органічної продукції в Україні. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 31–40.

30. Гридчин В. Т. Составляющие биологического земледелия. Основные причины наших неудач. Необходимость и пути их преодоления. *Матеріали Міжнародного семінару "Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи" (15 листопада 2013 р.).* Мелітополь : Люкс, 2013. С. 130–143.

31. Гринів Л. С. Екологічна економіка : монографія. Л. : «Магнолія-2006», 2010. 358 с.

32. Гринів Л. С. Теоретичний вимір фізичної економії: моделі збалансованого розвитку природогосподарських систем. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання* : колективна монографія / за ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 93–153.

33. Гринів Л. С. Фізична економія: нові моделі сталого розвитку : монографія. Львів : Ліга-прес, 2016. 424 с.

34. Гринів Л. С., Назаркевич О. Б. Проблеми втілення ідей школи фізичної економіки в аграрній сфері України. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 88–93.

35. Дегодюк Е. Г., Дегодюк Т. С. Адаптація системи землеробства І. Овсинського до умов виробництва органічної продукції рослинництва. *Збірник наукових праць ННЦ «Інститут землеробства НААН».* 2015. Вип. 3. С. 3–9.

36. Дейлі Г. Поза зростанням: економічна теорія сталого розвитку / Пер. з англ. [Текст]. К. : Інтелсфера, 2002. 312 с.

37. Державна цільова програма розвитку села на період до 2015 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/ show/1158-2007-%D0%BF.

38. Дичко І. Ноосфера і біосфера: проблеми співіснування. До 150-річчя від дня народження Володимира Вернадського. *Рідний край*. 2013. № 2 (29). С. 73–75.

39. Доля М. М. Спираючись на науку. *Агроеко*: науково-виробниче видання. 20 серп. 2015 р. № 09 (253).

40. Дудар Т. Г., Дудар О. Т. Розвиток органічного агровиробництва як основа забезпечення якості і безпечності сільськогосподарської продукції в Україні. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія. Економіка.* 2014. Вип. 1 (1). С. 11–15.

41. Дудзяк О. А. Значення екології для розвитку сільських територій. *Агросвіт*. 2019. № 6. С. 55–58.

42. Дупленко Ю. К. Українські корені глибинної екології та напрямок їхнього подальшого розвитку. *Наукові записки НаУКМА.* 2017. Т. 197. Природничі науки. С. 34–38.

43. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення [Електронний ресурс]. *Національний інститут стратегічних досліджень України: офіційний сайт*. Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/ book/rozdil/rozd11.htm.

44. Енергетична концепція Сергія Подолинського у контексті розвитку низьковуглецевої економіки. *Енергоефективність та енергозбереження: економічний, техніко-технологічний та екологічний аспекти* : колективна монографія / С. В. Іванов та ін. ; за заг. ред. П. М. Макаренка, О. В.Калініченка, В. І.Аранчій. Полтава : ПП «Астрая», 2019. С. 30–35.

45. Енцикліка Святішого отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2019. 183 с.

46. Євангеліє від св. Івана. *Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена* [Текст] : 988–1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. К.: Українське біблійне товариство, 2002. С. 1308–1343.

47. Євсєєва Г. П. Традиції українського народу у формуванні архітектури житлової забудови екопоселень. *Вісник ПДАБА.* 2013. № 10. С. 64–68 [Електронний ресурс]. Режим доступу: inka. ru/article/n/traditsii-ukrainskogo-naroda-v-formirovanii-arhitektury-zhiloy-zastroyki-ekoposeleniy.

48. Єщенко В. О., Опришко В. П., Усик С. В. Біологічне землеробство: сутність і умови його ефективного застосування. *Вісник Уманського національного університету садівництва*. 2012. № 1/2. С. 21–27.

49. Железнов Ю.Д., Абрамян Э.А., Новикова С.Т. Человек в природе и обществе [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/chel-l-1.html.

50. Загоруйко С. И. ЭМ-технология – основа органического земледелия. Матеріали Міжнародного семінару *"Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи"* (15 листопада 2013 р.). Мелітополь : Люкс, 2013. С. 160–165.

51. Зайчук Т. О. Вітчизняний ринок екологічно чистих продуктів харчування та шляхи його розвитку. *Економіка і прогнозування.* 2009. № 4. С. 114–125.

52. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» [Електронний ресурс]. *Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV*. Режим доступу: www/rada.gov.ua.

53. Закон України «Про стандартизацію». *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 31. Ст. 1058.

54. Збарський В. К. Сталий розвиток сільських територій: проблеми і перспективи. *Економіка АПК*. 2010. № 11. С. 129–136.

55. Звіт про виконання програми наукових досліджень «Використання аграрного ресурсно-виробничого потенціалу Карпатського регіону в умовах реалізації євроінтеграційних пріоритетів». 9 «Сталий розвиток Карпатського регіону в умовах реалізації євроінтеграційних пріоритетів» за 2022 р. Інститут сільського господарства Карпатського регіону НААН України; упорядники: О. Стасів та ін. Оброшине : Видавництво Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН, 2023. 256 с.

56. Зіновчук Н. В. Екологічні аспекти економіки сільського господарства США. *Економіка АПК.* 1997. № 11. С. 71−77.

57. Зіновчук Н. В., Ращенко А. В. Особливості впровадження виробництва органічної продукції в Україні. *Збалансоване природокористування.* 2014. № 1. С. 13–20.

58. Зміни свою громаду – побудуй екосело. 15 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ekoselo.Eu/ekoselo_ subory.

59. Зоря П. С. Виробництво екологічно чистої продукції: проблеми та виклики сьогодення. *Економіка і управління*. 2014. № 3. С. 45–50.

60. Зотова А. Природное земледелие. *Голос Земли*. 2012. С. 42–43.

61. Зязюн І. Засвідчую, що найкращі слова про Ф.Т. Моргуна ще не сказані. *Керівники держав, не бійтеся бути святими*. Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 230–241.

62. Іванова Т. В. Науково обґрунтована економіко-екологічна політика держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 7. С. 95–98.

63. Камінський В. Ф. Ведення органічного землеробства в Україні: реалії та перспективи. *Дбаючи про землю: думка, дія, турбота* : зб. Матеріалів ; укладачі: В. А. Вергунов, М. М. Давиденко, В. М. Товмаченко. Київ : ТОВ «Видавництво «Зерно», 2014. С. 25−42.

64. Каныгин Ю. М. Физическая экономия как альтернатива политэкономии. *Энергия прогресса*. К. : Арий, 2016. 272 с.

65. Кирилов Ю. Є. Роль органічного виробництва у формуванні продовольчої безпеки. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. Конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 67−71.

66. Кирсанова Е. В. Органическое земледелие. Эффективность и перспективы. Матеріали Міжнародного семінару *"Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи"* (15 листопада 2013 р.). Мелітополь : Люкс, 2013. С. 20–30.

67. Кисельов М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу. *Філософська думка*. 2005. № 2. С. 130–149.

68. Кобець М. І. Органічне землеробство в контексті сталого розвитку. Проект «Аграрна політика для людського розвитку». 2004 (5). 22 с.

69. Концептуальні виміри екологічної свідомості : монографія / М. М. Кисельов та ін. Відповідальний редактор: М. М. Кисельов. К. : ПАРАПАН, 2003. 312 с.

70. Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ligazakon.ua.

71. Копитко А. Д. До питання про філософсько-світоглядні підходи до розуміння довкілля та раціонального природокористування. XI Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених *«Актуальні проблеми агропромислового виробництва України: продовольча безпека в умовах воєнного часу і повоєнної відбудови країни»* (10 листопада 2022 р., с. Оброшине). Львів-Оброшине, 2022. С. 56–59.

72. Копитко А. Учення фізичної економії як методологічна основа сталого розвитку сільських територій в Україні. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій.* Матеріали XXIII Міжнародного науково-практичного форуму (4–6 жовтня 2022 р.). Львів : ЛНУП, 2022. С. 639–642.

73. Копитко А., Наконечний Р. Енергетична концепція С. Подолинського щодо засад праці людини в сільському господарстві. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій.* Матеріали XXIII Міжнародного науково-практичного форуму (4–6 жовтня 2022 р.). Львів : ЛНУП, 2022. С. 642–645.

74. Копитко А., Наконечний Д. Філософсько-світоглядні засади органічного виробництва сільськогосподарської продукції у вченні Ф. Моргуна. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій :* матеріали XXIV Міжнародного науково-практичного форуму, 4–6 жовтня 2023 р. [Електронний ресурс]. Львів : ЛНУП, 2023. С. 664–667.

75. Копитко А. Д., Наконечний Р. А. М. Д. Руденко про повернення порушеної рівноваги між людською діяльністю на землі і законами Всесвіту. VI Міжнародна науково-технічна конференція *«Ефективні технології і конструкції в будівництві та архітектурі села*» (Дубляни, ЛНУП, 9 червня 2023 р.). Львів : ЛНУП, 2023. С. 82–84.

76. Коровінська Г. І., Додонова В. І. Екологічний аспект технократичного мислення. *Вісник Донецького національного*

університету. 2013. Т. 1, № 5. С. 56–62. URL: https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua.

77. Костенко М. Ґрунт, на якому ми повинні вистояти. *Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа.* Вид. 6-те, допов. і переробл. Полтава : Полтавський літератор, 2001. С. 298–305.

78. Костенко М. Пророк своєї батьківщини. Слово прощання з автором. *Моргун Ф.Т. Вибір України – порятунок природи і села. Роздуми виборця.* Видання друге, доповнене. Полтава : Дивосвіт, 2008.

79. Костирко І. Енергія, праця та економічна маса у світлі теорії фізичної економії. *Аграрна економіка*. 2009. Т. 2. № 3–4. С. 94–97.

80. Кримський С. Під сигнатурою Софії. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. 718 с.

81. Кузнецов П. Г. «Его действительное открытие...» : предисловие ко 2-му изд. кн. *Подолинский С. Труд человека и его отношение к распределению энергии*. М. : Ноосфера,1991. С. 7–10.

82. Кузьменко О. В. Органическое сельское хозяйство и продовольственная безопасность. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 56−58.

83. Курик М. В. Монади Всесвіту. *Гносис і сучасність. Архітектура і Всесвіт.* Тернопіль : Джура, 2001. С. 5–14.

84. Курик М. В. Фізична економія українців (в системі людина – природа – суспільство). *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України.* Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, 8–10 квітня 2009 р. К. : КНЕУ, 2009. С. 94–98.

85. Курняк Л. М. Екологічна культура: поняття та формування. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2015. № 10. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2015_10_14.

86. Кутаренко Н. Я. Розвиток органічного сільського господарства в агропродовольчій системі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». Чернівці, 2015. 20 с.

87. Лісовий А. В. Сталий розвиток сільських територій як напрям забезпечення економічного зростання і якості життя селян. *Теория и практика управления социально-экономическим развитием в странах*

СНГ. Экономические науки. С.89–92. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94170/22L%D1%96sovy.pdf?sequence=1.

88. Літвак О. А. Екологічна рівновага агроландшафтів регіону. *Фінансовий простір*. 2015. № 2 (18). С. 381–387.

89. Матеріали Міжнародного семінару "*Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи*". Мелітополь : Люкс, 2013. 329 с.

90. Меглей В. І. Еколого-економічний розвиток аграрного сектора України: перспективи державного регулювання. *Науковий погляд: економіка та управління.* 2017. № 2 (58). С. 137–146.

91. Мельник Л. Г. Сходження до Утопії, або Машина часу М. М. Неплюєва. (Соціально-економічний аналіз). Суми, 2013. 240 с.

92. Методичні рекомендації щодо економічного стимулювання власників землі та землекористувачів за раціональне використання і охорону земель / Федоров М. М. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2010. 36 с.

93. Міщенко Д. А. Аграрний маркетинг в системі управління діяльністю підприємства на вітчизняному продовольчому ринку. *Агросвіт*. 2008. № 13. С. 27–30.

94. Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства. Досвід інших країн / за ред. І. Урбана. Київ : ФОП Задорожна С. О., 2013. 124 с.

95. Моргун В. Ф. Антиномії землеробства: геноцид або продовольча безпека народу. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 28−33.

96. Моргун Ф. Т. Вибір України – порятунок природи і села. Роздуми виборця. 2-е вид., доп. Полтава : Дивосвіт, 2008. 236 с.

97. Моргун Ф. Т. Керівники держав, не бійтеся бути святими. *Керівники держав, не бійтеся бути святими*. Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 127–142.

98. Моргун Ф. Керівники держав, не бійтеся бути святими. До 90-річчя від дня народження Ф. Т. Моргуна. *Світогляд*. 2014. № 2 (46). С. 20−27.

99. Моргун Ф. Т. Плугом по долях дітей. Полтава : Полтавський літератор, 2003. 148 с.

100. Моргун Ф. Т. Руководители держав, не бойтесь бать святыми. *Органічне виробництво і продовольча безпека*. Житомир, 2014. С. 4–18.

101. Моргун Ф. Т. Селянин – Світова Душа. Видання шосте, доповнене і перероблене. Полтава : Полтавський літератор, 2001. 312 с.

102. Мущинська Н. Ю., Сивоконь А. В. Програмно-цільове управління як інструмент формування стратегії інноваційного розвитку регіонів. *Ефективна економіка*. 2015. № 12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4760.

103. Наконечний А. Р., Копитко А. Д. Філософсько-світоглядні засади фізичної економії. XI Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених *«Актуальні проблеми агропромислового виробництва України: продовольча безпека в умовах воєнного часу і повоєнної відбудови країни»* (10 листопада 2022 р., с. Оброшине). Львів-Оброшине, 2022. С. 78–80.

104. Наконечний Р. А., Копитко А. Д. Філософія органічного виробництва і збалансованого природокористування : навчально-методичний посібник. Львів : ІСГКР, 2022. 365 с.

105. Наконечний Р. А., Паленичак О. В., Копитко А. Д. Екологічно орієнтовані моделі аграрного виробництва в контексті сталого розвитку: регіональний аспект [Електронний ресурс]. *Агронаука і практика.* 2023. Вип. 2, Ч. 4. С.30–38. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ agnipr_2023_2_4_7.

106. Наконечний Р. А, Стасів О. Ф., Копитко А. Д. М. Д. Руденко про повернення порушеної рівноваги між людською діяльністю на землі і законами Всесвіту. *Агронаука і практика. Науково-практичний журнал.* 2023. Вип. 2 (2). С. 4–10.

107. Новаковська О. І. Економічна оцінка втрат, пов’язаних з вилученням земель і обмеженнями у землекористуванні. *Вісник аграрної науки.* 2016. № 8. С. 57−62.

108. Нупіна О. А., Глучкевич Н. В. Органічне сільське господарство: стан, проблеми та перспективи розвитку в Україні. *Збірник наукових праць. Луцький національний технічний університет.* 2017. Вип. 14 (54). С. 225–231.

109. Озерська Г. Людиною йду по землі. *Агроеко*. 20 серп. 2015 р. № 09 (253).

110. Олексієнко А. О. Впровадження принципів і методів органічного землеробства як стратегічний напрямок розвитку

фермерських господарств Кіровоградської області. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2012. Вип. 22, ч. ІІ. С. 1–6.

111. стропольська З. М. Морально-етичні аспекти господарської діяльності людини (з історії філософсько-культурологічної думки). *Культура України*. 2014. Вип. 47. С. 32–40.

112. Паленичак О. В. Економічний механізм стимулювання раціонального сільськогосподарського землекористування. *Збалансоване природокористування*. 2013. № 1. С. 69–72.

113. Паленичак О. В. Формалізовані системи екологічного менеджменту: стратегічні виклики для України. *Агронаука і практика*. 2022. Вип. 1, ч. 2. С. 8−13.

114. Панасюк Б.Я. Інформаційна система Всесвіту і людина. *Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України.* Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня 2009 р. К. : КНЕУ, 2009. С. 286–299.

115. Пахомов Ю. Н., Павленко Ю.В., Крымский С. В. Пути и перепутья современной цивилизации. К., 1998. 544 с.

116. Перебийніс В. І. Погляди С. А. Подолинського на енергію як чинник аграрного виробництва. *Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті.* К. : ІАЕ УААН, 2001. С. 190–194.

117. Перевозова І. В., Поленкова М. В. Сталий розвиток сільських територій: сучасний стан проблеми. *Причорноморські економічні студії.* 2020. Вип. 59-1. С. 68–75.

118. Писаренко В. Формула успіху. К., 2018. 176 с.

119. Пичкур Н. В. Современные тенденции социальных процессов. Матеріали Міжнародного семінару *"Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи"* (15 листопада 2013 р.). Мелітополь : Люкс, 2013. С. 319–324.

120. План дій щодо екологізації сільського господарства [Електронний ресурс]. 9 с. Режим доступу: https://necu.org.ua/ wp-content/uploads/plan_diy_ecologizatsiyi_sisloko_ gospodarstva.Pdf.

121. Подолинський С. А. Вибрані твори. Упорядник: Л. Я. Корнійчук. К. : КНЕУ, 2000. 328 с.

122. Подолинський С. А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. *Вибрані твори.* Упорядк., передмова і прим. Корнійчук Л. Я. К. : КНЕУ, 2000. С. 203–283.

123. Подолинський С. Праця людини і розподіл енергії [Електронний ресурс]. Режим доступу: udau.edu.ua/docs/Podolinskiy%201.pdf.

124. Подолинский С. Труд человека и его отношение к распределению энергии. *Слово*. 1880. № 4/5. С. 135–211.

125. Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии. Изд. второе. М. : Белые Альвы, 2005. 160 с.

126. Постанова Верховної Ради України. Про прийняття за основу проекту Закону України про продовольчу безпеку України [Електронний ресурс]. Верховна Рада України. Режим доступу: http:zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3498-vi.

127. Проект Закону України «Про засади органічного виробництва» від 18.01.2012 р. № 9707-1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF7HN01A.html.

128. Проект Закону України «Про органічне виробництво» від 21.02.2008 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.minagro.gov.ua/.

129. Про комплекс спільних заходів з підвищення продовольчої безпеки держав – учасниць СНД. *Рішення Ради глав урядів Співдружності Незалежних Держав. 14 листопада 2008 р.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:cis.minsk.by/webnpa/text.aspx.

130. Про основні засади державної аграрної політики за період до 2015 року [Електронний ресурс]. *Верховна Рада України. Закон України від 18.10.2005 р. № 2982-IV.* Режим доступу: http//www/rada.gov.ua.

131. Прокопа І. В. Фізико-економічна парадигма сучасної теорії і практики господарювання. *Економіка України*. 2014. № 5 (630). С. 93–96.

132. Проніна О. В. Стан, проблеми та перспективи розвитку сільських територій в Україні. *Держава та регіони. Серія: Державне управління.* 2016. № 2 (54). С. 92–96.

133. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини. Закон України від 03.09.2013 № 425-VII [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada. gov.ua/laws/show/425-18.

134. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 03.09.2013 р. № 425 – VII. *Голос України*. 2013. № 188.

135. Про державну підтримку сільського господарства України : *Закон України від 16.06.2005 р. № 2657-IV (ред. від 27.02.2020 р., підстава – 465-IX).* [Електронний ресурс]. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/1877-15.

136. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України [Електронний ресурс]. *Міністерство економіки України. Наказ № 60 від 02.03.2007 р.* Режим доступу: www/rada.gov.ua.

137. Про органічне виробництво. *Проект Закону України від 21.04.2011 № 7003.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/view/jf5ej00g?ed=2011_04_21&an=7.

138. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції : *Закон України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show /2496-19#n596.

139. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 9 грудня 2005 року «Про стан агропромислового комплексу та заходи щодо забезпечення продовольчої безпеки України». *Указ Президента України від 28 грудня 2005 р.* № 1867/2005 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http// www/rada.gov.ua.

140. Пущак Я. Я. Продовольча безпека та шляхи її забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського університету*. *Серія. Економіка.* 2011. Спецвипуск 33. Частина 4. С. 110–114.

141. Радей А. С. Екологічна свідомість і культура: теоретико-методологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка* : зб. наук. пр. 2008. № 3 (24). URL: http://ela.kpi.ua/handle/123456789/8812.

142. Резолюція Генеральної асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» від 25 вересня 2015 р. Режим доступу: URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina.

143. Рогатіна Л. П. Теоретичні засади щодо формування продовольчої безпеки країни та її регіонів. *Вісник ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. Серія. Економічні науки.* № 2. 2017. С. 276–284.

144. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р.» за № 806-р. від 17 жовтня 2013 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80.

145. Рославець Р. Формування екокультури особистості майбутнього вчителя початкових класів: теоретико-прикладні аспекти [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/9310/1/ecological% 20culture.pdf.

146. Россоха В., Плотнікова М. Розвиток сільських територій України в умовах децентралізації управління: стан, проблеми, перспективи. *Економічний дискурс. Міжнародний науковий журнал.* 2018. Вип.4. С. 41–53.

147. Руденко М. Глобалізація і Україна. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* К. : Журналіст України, 2008. С. 483–488.

148. Руденко М. Гносис і сучасність. Архітектура і Всесвіт. Тернопіль : Джура, 2001. 248 с.

149. Руденко М. Гносис і сучасність (Архітектура Всесвіту). *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 499–644.

150. Руденко М. Економічні монологи. *М. Руденко. Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 169–346.

151. Руденко М. Д. Енергія прогресу (Нариси з фізичної економії). Тернопіль : Джура, 2004. 412 с.

152. Руденко М. Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії. Вид.2-ге., доповнене. Тернопіль : Джура, 2005. 528 с.

153. Руденко М. Енергія прогресу. *Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 9–168.

154. Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / упоряд. Р. А. Руденко. Київ: К. : ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2015. 680 с.

155. Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади. Упорядник: Р. Руденко. 2-е вид. К. : «Кліо», 2019. 696 с.

156. Руденко М. На шляху до світової монади. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 493–498.

157. Руденко М. Не заглядаючи в святці. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 347–424.

158. Руденко М. Шлях до хаосу. *Енергія прогресу. Гносис і сучасність. Метафізична поема. Публіцистика. Поема.* Київ : Журналіст України, 2008. С. 377–424.

159. Саблук П. Т., Ходаківська О. В. Втілення агроекологічних вимог у практику сільськогосподарського виробництва: економічний аспект. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 33−39.

160. Савицький Е. Е. Стан та перспективи виробництва органічної продукції в Україні. *Молодий вчений*. 2018. № 1. С. 532–535.

161. Салтовський О. І. Основи соціальної екології: курс лекцій. Київ : МАУП, 1997. 168 с.

162. Сагайдак Ю., Харченко Т. Проблеми та перспективи розвитку екологічного ринку в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія. Економіка.* 2012. № 142. С. 32–35.

163. Сверстюк Є. Зачарований життям. *Найбільше диво – життя. Спогади*. Упорядник: Р. Руденко. 1-е вид. К. : «Кліо», 2013. С. 7–19.

164. Світоглядні та філософські основи фізичної економії : навчальний посібник / Р. А. Наконечний та ін. Львів : ЛНАУ, 2012. 145 с.

165. Сельскохозяйственные перспективы ОЭСР-ФАО, 2013-2022 годы: основные положения [Електронний ресурс]. 2013. Режим доступу: http://www.fao.org.

166. Семенюк Е., Мельник В. Філософія сучасної науки і техніки. Видання третє, виправлене та доповнене. Львів, 2017. 363 с.

167. Сеперович Н. В. Органічне виробництво – складова якісного забезпечення продовольчої безпеки України. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 24−25 квітня 2014 р.). Житомир : Полісся, 2014. С. 58−64.

168. Система органічного землеробства агроеколога Семена Антонця : науково-практичне видання / В. М. Писаренко та ін. Полтава : Громадська спілка «Полтавське товариство сільського господарства», 2017. 124 с.

169. Скиба Ю. А. Науково-концептуальні підходи до розробки стратегії безпеки і виживання людства. *Наукові записки НДУ імені М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки.* 2011. № 10. С. 78–82.

170. Сковорода Г. Вступні двері до християнської добронравності. *Григорій Сковорода. Твори в 2-х т.* Пер. зі староукраїнської мови та прим. М. Кашуби, В. Шевчука. (Гарвардська б-ка давнього укр. письменства). К. : АТ «Обереги», 1994. Т. 1. Поезії, байки, трактати, діалоги / ред. О. Мишанич. С. 140–150.

171. Сковорода Г. Убогій жайворонок. Притча. *Григорій Сковорода. Повне зібрання творів:* У 2-х т. К.: Наукова думка, 1973. Т. 2. С. 119–134.

172. Сковорода Г. Розмова п’яти подорожніх про істинне щастя в житті (товариська розмова про душевний мир). *Григорій Сковорода. Твори в 2-х т.* Пер. зі староукраїнської мови та прим. М. Кашуби, В. Шевчука. (Гарвардська б- ка давнього укр. письменства). К. : АТ «Обереги», 1994. Т. 1. Поезії, байки, трактати, діалоги / ред. О. Мишанич. С. 325–358.

173. Скрійка П. Молоко і Гоголь. Краків-Львів, 2011. 145 с.

174. Сокол Л. М., Стефановська Т. Р., Підліснюк В. В. Екологічне (органічне) землеробство – складова сталого сільського господарства. *Екологічна безпека*. 2008. № 3/4. С. 102–109.

175. Сокур Т. А. Правові аспекти безпечності харчових продуктів в Україні. *Право та суспільство*. 2018. № 1. С. 148–153.

176. Стегней М. І. Екологічні пріоритети розвитку сільських територій. *Економіка та держава*. 2015. № 1. С. 17–21.

177. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. Затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р. 8 с. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80#Text.

178. Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року : науково-методична розробка / А. О. Соколова та ін. ; відпов. за випуск: А. О. Соколова. Луцьк, 2018. 48 с.

179. Стратегія сталого розвитку України (проект) / Верховна Рада України, 2004. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ecolabel.org.ua/main-project-strategy1.html.

180. Стратегія сталого розвитку: підручник / В. М. Боголюбов та ін. ; за ред. В. М. Боголюбова. Херсон : Олді-плюс, 2012. 446 с.

181. Стоволос Н. Б. Модель формування загальнодержавної системи виробництва органічної продукції. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки.* 2014. № 4. С. 98–102. URL: http://nbuv.gov.ua /UJRN/Vzhdtu_econ_2014_4_16.

182. Сучасний екологічний стан сільських селітебних територій України: відтворення і збереження людського і природно-ресурсного потенціалу / Н. В. Палапа та ін. *Агроекологічний журнал.* 2021. № 2. С. 108–116.

183. Тарасенко Н.Ф. Природа, технология, культура: философско-мировоззренческий анализ. Київ : Наукова думка, 1985. 256 с.

184. Теоретичні та практичні основи системи органічного землеробства / С. С. Антонець та ін.). *Природне агровиробництво в Україні: проблеми становлення, перспективи розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 22−23 жовт. 2015 р.). Дніпропетровськ : РВВ ДДАЕУ, 2015. С. 148−150.

185. Термоса І. О. Сутність сталого розвитку та його особливості в контексті сільських територій. *Причорноморські економічні студії.* 2017. Вип. 19. С. 33–37.

186. Тимофєєв М. М. Біогенне землеробство в аспекті енергетичних ресурсів. *Бюлетень Інституту зернового господарства*. 2010. № 38. С. 154–158.

187. Ткаченко А. М., Щербатюк В. В., Лупеха І. М. Методичні принципи управління в аграрних підприємствах з виробництва органічної продукції. *Землеробство. Міжвідомчий тематичний науковий збірник*. №1 (98). 2020. С. 69–81.

188. Томашук І. В. Підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу сільських територій: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Спеціальність 051. Економіка. Вінниця: ВНАУ, 2020. 284 с.

189. Туниця Ю. Ю. Екологічна Конституція Землі. Ідея. Концепція. Проблеми. Ч. І. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 297 с.

190. Тютюнник Г. Основи розвитку національного ринку органічного землеробства в Україні. *Галицький економічний вісник.* 2014. Т. 46, № 3. С. 46–52.

191. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org.

192. Фатеев С. Г. От экономики самоуничтожения к экономике жизнеобеспечения. Макеевка, 2011. 177 с.

193. Федоров М. М., Ходаківська О. В., Корчинська С. Г. Розвиток органічного виробництва / за ред. М. М. Федорова, О. В. Ходаківської. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2011. 146 с.

194. Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 8–10 квітня 2009 р. К. : КНЕУ, 2009. 531 с.

195. Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання : колективна монографія / Ю. О. Лупенко та ін. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. 502 с.

196. Філіппов В. Ю. Розвиток функціоналу підприємництва та формування соціально-економічної основи сталого розвитку. *ЕКОНОМІКА: реалії часу = ECONOMICS: time realities.* 2019. № 5 (45). С.135–143. URL: https://economics.net.ua/files/archive /2019/No5/135.pdf.

197. Філософсько-світоглядні та економічні основи української школи фізичної економії : навчальний посібник. 2-ге вид., випр. і доп. / Р. А. Наконечний та ін. ; за заг. ред. Р. А. Наконечного. Львів : ЛНАУ, 2013. 215 с.

198. Фукуока М. Революция одной соломинки. Введение в натуральное земледелие. Видання Клубу органічного землеробства. 95 с.

199. Хаєцький Г. С. Екологія людини: курс лекцій для студентів географічних спеціальностей педагогічних університетів. Вінниця, 2014. 306 с.

200. Халапсис А. В., Халапсис В. С. Будущее человечества: цивилизационные конфликты или переход к ноосфере? *Грані. Філософія.* 2011. № 4 (78). С. 32–36.

201. Ханин И. Г., Поляков М. В. Парадигмальные инновации : монографія. Днепропетровск: Новая идеология, 2016. 204 с.

202. Ходаківська О. В. Екологічна парадигма – основа розвитку господарських систем. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання* : колективна монографія / за ред. Ю. П. Лупенка,

В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2013. С. 226–229.

203. Ходаківська О. В., Бігдан О. В. Органічне виробництво – потужний потенціал аграрного підприємництва у контексті забезпечення сталого розвитку. *Потенціал підприємництва в парадигмі сталого розвитку регіонів України* : матеріали наук.-практ. Конф. (м. Одеса, 11−12 жовт. 2012 р.) / відпов. ред. : Б. В. Буркинський; А. І. Бутенко. Одеса : Інтерпрінт, 2012. С. 51−54.

204. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Методичні підходи до аналізу розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Регіональна економіка*. 2019. № 1. С. 47–55.

205. Хорішко І. В. Теоретичні підходи до визначення основних понять екологобезпечного агровиробництва. *Європейський вектор економічного розвитку.* 2015. № 1 (18). С. 203–210.

206. Христенко О. А. Екологічний моніторинг виробництва сільськогосподарської продукції як конкурентна перевага країн-виробників. 2012. URL: http://www.sworld.com.ua › konfer27.

207. Цвей Я. П. Родючість ґрунтів і продуктивність сівозмін. Київ : ЦП «Компринт», 2014. 414 с.

208. Цицерон М. Т. Тускуланские беседы. *Избранные сочинения.* Москва : Художественная литература, 1975. 456 с.

209. Цюк О. А. Ефективність елементів органічного землеробства в Лісостепу. *Збірник наукових праць ННЦ «Інститут землеробства УААН»*. 2009. Вип. 3. С. 42–49.

210. Человек и мир человека. Категории «человек» и «мир» в системе научного мировоззрения / В. И. Шинкарук та ін. К. : «Наукова думка», 1977. 344 с.

211. Чернелевська О. Л. Парадигми продовольчої безпеки. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу.* 2013. № 2 (22). С. 38–42.

212. Чижевский А. Л. Космический пульс жизни: Земля в объятиях Солнца. Гелиотараксия. М. : Мысль, 1995. 768 с.

213. Чижевский А. Л., Шишина Ю. Г. В ритме Солнца. М. : Наука, 1969. 112 с.

214. Чубич М. Добро, нажите людьми «при Моргуні», допомагає нам вижити в цій безжальній, необдуманій «м'ясорубці». *Моргун Ф. Керівники держав, не бійтеся бути святими*. Видання друге, доповнене. Полтава : Полтавський літератор, 2003. С. 175–182.

215. Чуйкова О. В. Біполярність концепції ноосфери В. І. Вернадського: пасіонарність та нооетика. *Грані. Філософія.* 2014. № 11 (115). С. 34–37.

216. Шевель А. О. Характер взаємовідносин суспільства та природи. *Світогляд-філософія-релігія*. 2015. Вип. 8. С. 97–104. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/83155.

217. Шевченко В. Кто спасет чернозем? Матеріали Міжнародного семінару *"Практичне природне землеробство: якість продукції, ефективність, перспективи"* (15 лист. 2013 р.). Мелітополь, 2013.

218. Шевчук В. О. Бачення проблематики сталого розвитку з позицій фізичної економії. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання* : колективна монографія / за ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 193–204.

219. Шевчук В. О. Сучасне економічне знання: проблеми набуття достатності на засадах фізичної економії. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання* : колективна монографія / за ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. С. 154–170.

220. Шевчук В. О. Фізико-економічні засади національної стратегії розвитку агросфери. *Економіка АПК*. 2013. № 12. С. 98–107.

221. Шевчук В. О. Фізико-економічне мислення як атрибут сталості господарювання. *Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів* : монографія / Павлов О. І., Хвесик М. А., Юрчишин В. В. ; за ред. О. І. Павлова. Одеса : Астропринт, 2012. С. 35–50.

222. Шевчук В. О. Фізико-економічне осягнення місії України. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання* : колективна монографія / за ред. Ю. П. Лупенка. К. : ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2013. С. 445–449.

223. Шкуратов О. І., Чудовська В. А., Вдовиченко А. В. Органічне сільське господарство: еколого-економічні імперативи розвитку : монографія. К. : ТОВ «ДІА», 2015. 248 с.

224. Штайнер Р. Духовно-научные основы успешного развития сельского хозяйства. С.-х. курс. Киберватц, Бреслау, 1924. Перевидання : пер. с нем. Жемчужникова М. Н., Демидова А. А., Банзелюк Л. Н. Калуга : Духовное познание, 1997. 432 с.

225. Шумейко О. Органічне агровиробництво України: тенденції розвитку та виклики інституціонального забезпечення. *Вісник ТНЕУ*. 2016. № 2. С. 33–42.

226. Щодо вдосконалення агроекологічних умов функціонування сільського господарства : Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/ 1437/.

227. Якубів В. М. Розвиток органічного землеробства в Україні: екологічний та соціоекономічний ефекти. *Економіка АПК*. 2013. № 11. С. 27–32.

228. Agenda 21 UNCED, 1992. URL: https://u.to/Y4pyGg.

229. Global Food Security Index 2016: An annual measure of the state of global world security [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //foodsecurityindex.eiu.com.

230. Chodyński A. Odpowiedzialność ekologiczna w proaktywnym rozwoju przedsiębiorstw. Kraków : Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM : na zlec. Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, 2011. 264 p.

231. Declaration of the world summit on food security [Електронний ресурс]. 2009. Режим доступу: http://www.fao.org/fileadmin /templates/wsfs/Summit/Docs/Final_Declaration/WSFS09_ Declaration.pdf.

232. Kucher A. V., Kucher L. Yu. Expert assessment of economic losses caused by soil degradation at agricultural enterprises. *Actual Problems of Economics.* 2020. № 8. P. 165–169.

233. Orsato R. J. Competitive environmental strategies: When does it pay to be green? *Management Review*. 2006. Vol. 48. (2). P. 126–142.

234. Poverty and Hunger, World Bank [Електронний ресурс]. 2012. Режим доступу: http://www.worldbank.org.

235. Sustainable development goals [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:www.un.org/ sustainabledevelopment/hunger//.

236. The Medium Term Impacts of Trade Liberalization in OECD Countries on the Food Security of Non-member Countries. Paris, 2002.

237. United Nations. 1975. Report of the World Food Conference. Rome, 15–16 November, 1974. New York.

Наукове видання

**Олег СТАСІВ, Роман НАКОНЕЧНИЙ,
Андрій КОПИТКО, Анатолій ТАРАСЮК**

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ОРГАНІЧНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ПРОБЛЕМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Монографія

**Відповідальний за публікацію –
доктор с.-г. наук, академік НААН Олег СТАСІВ**

ISBN 978-617-8433-12-3

Підписано до друку 17.07.2025
Формат 30х42/4 . Наклад 500 пр. Ум. друк. арк. 18
Видавець та виготовлювач:
Інститут сільського господарства Карпатського регіону
Свідоцтво про внесення суб'єкта виготовлювача справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції
ДК № 7457 від 28.09.2021 р.
https://sgkr.com.ua